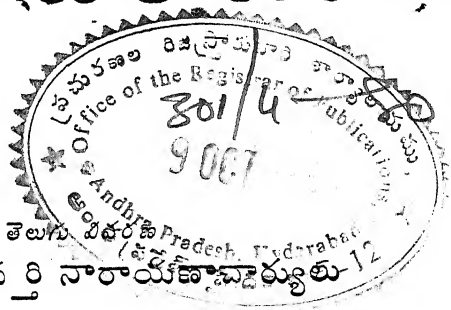

జగన్నాథ పండితరాయల

భామిన విలాసము

డాక్టర్ పుట్టపర్తి నారాయణాచార్యులు-12

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

కళాభవన్ - సైఫాబాదు

హైదరాబాదు 4

By "Panditaraja" Jagannatha (17th century A. D.)
rendered into Telugu prose by Dr. Puttaparthi
Narayanacharyulu, Cuddapah.

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

హైదరాబాద్ - 500 004.

ప్రచురణ : 303

ప్రథమ ముద్రణ : 1980

ప్రతులు : 1000

వెల రూ : 5-00

ప్రతులకు :

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

కళాభవన్, నైఫాబాద్,

హైదరాబాద్ - 500 004.

ముద్రణ :

పద్మావతీ ఆర్ట్స్ ప్రింటర్స్

హైదర్ గూడ, హైదరాబాద్ - 500 001.

Paper Used for the printing of the book was made
available by the Government of India at concessional
rate.

తొలిపలుకు

సాహిత్యశాస్త్ర రచనలో అతివేలమైన ప్రతిభా వైదుష్యాలను ప్రదర్శించిన జగన్నాథపండితరాయలు ఉదాత్తమైన కవితాసృష్టిచేసిన రసమూర్తికూడ. ఆయన విశృంఖల జీవితవృత్తం, సాహిత్యవిమర్శనాధోరణి విద్యుత్తోకానికి చిరపరిచితాలు. పండితరాజు 'గంగాలహరి', 'లక్ష్మీలహరి' వంటి రసవత్కవితాపాథోధులతోపాటు, వ్యాకరణ విమర్శనలను, రసగంగాధరంవంటి అలంకారశాస్త్ర గ్రంథాలను అందించాడు. ఆయన వ్రాసిన 'భామినీ విలాసం' కవితల రత్నాకరం. మౌక్తిక ముక్తకాల పేటిక, 'అన్యోక్తి సముల్లాసం', 'శృంగార సముల్లాసం' 'కరుణ సముల్లాసం' 'శాంత సముల్లాసం' 'ప్రక్షిప్తాలు' అనీ ఈ సంపుటిలో ఐదు విభాగాలున్నవి. ఈ శ్లోకాలన్నీ కావ్యరసికులకు ఆమెతలు. అచ్చమైన కవితకు లక్ష్యాలు. కవితా సౌందర్యం ఈ 'భామినీ విలాసా'దర్శంలో తన నీడను చూసుకున్నదనవచ్చు.

శతాధికంగా ఉన్న ఈ సంస్కృత శ్లోకాలలో నిక్షిప్తమై ఉన్న కవితా సౌందర్యాన్ని చక్కని తెలుగు పదనంలో సాక్షాత్కరింపజేసినారు శ్రీ పుట్టపర్తి నారాయణాచార్యులుగారు. శ్రీ ఆచార్యులుగారి కవితాప్రాగల్భ్యం, బహుభాషాభినివేశం, వైద్యుష్యం వ్యుత్పన్నులైన వారికందరికీ తెలిసినదే. ఈ 'భామినీ విలాసాని'కి ఆచార్యులుగారు విలువైన పీఠికను వ్రాసినారు. ఇందులో జగన్నాథ పండితులగురించేకాక యావద్భారత ప్రశస్తినందిన దార్శనికుడు, కవి, సాహిత్య శాస్త్రవేత్త, పూర్వమీమాంసాప్రవర్తకుడు, మానవోత్తముడు అయిన అప్పయ్య దీక్షితులను గూర్చి చక్కగా వివరించినారు. అప్పయ్యదీక్షితులను గూర్చి విశేషాలను తెలుపడానికి శ్రీ ఆచార్యులుగారు ఈ అవకాశాన్ని చక్కగా వినియోగించుకొని, తమదైన, అరుదైన విమర్శనాఫణితిని ప్రదర్శించినారు. 'భామినీ విలాసం' తెలుగులో ఈ రూపంలో అవతరించడానికి బాధ్యులైన డా॥ పుట్టపర్తి నారాయణాచార్యులుగారికి సాహిత్యఅకాడమి ధన్యవాదాలు. ముద్రణ సందర్భంగా ఎదురైన చిక్కులను ఎదుర్కొనడంలో మాకు అండగా నిలిచి అచ్చటచ్చట టిప్పులు (Foot Notes)ను సవదరించిన డా. పుల్లెల శ్రీ రామచంద్రుడుగారికి మా నమస్సులు.

ఇరివెంటి కృష్ణమూర్తి
కార్యదర్శి

పీఠిక

కిం నిశ్శుంకం శేషే

శేషే వయసి త్వ మాగతే మృత్యౌః

అథవా సుఖం శయ్యాథాః

సవిధే జాగర్తి జాహ్నువీ గంగా॥

అది కాశీ నగరం. ఆనాడు పండితులకందరికీ కూడలి అదే. అట్టివే నవద్వీపాలున్నూ. తర్కకర్కశ పాషాణాలకు నిలయాలు. మొన్న మొన్నటి పరకూ నవద్వీపాలకు పోయి వచ్చిన వానిని గొప్ప పండితునిగా జనులు లెక్కచేస్తారు. అప్పయ్య దీక్షితులు దాక్షిణాత్యులు. అరవ దేశంలో వాసం చేస్తూన్న తెలుగు వాడంటారు. “ఆంధ్రత్వ మాంధ్ర భాషాచ నాల్పస్య తపనః ఫలం” అనే మాట ఆయనదే. దీక్షితులు అరవీటి వెంకటపతి రాయలూ రాయవేబూరు రాజులూ మొదలైన వాళ్ళ దగ్గర కాలక్షేపం చేస్తూ వుండేవారు. “జింజి” కోటలోగూడా ఆయనకు చక్కని గౌరవం వుండేది. జింజి ఆస్థానంలో ‘రత్నభేట’ దీక్షితులుండేవారు. ఆయన అసలు పేరు శ్రీనివాసదీక్షితులు. అస్తమిస్తూన్న సూర్యుణ్ణి ‘రత్నభేటం’తో ఉత్పేక్షించటంతో ఆయనకు ఆ బిరుదమే పేరుగా ప్రచారంలోకి వచ్చింది. ఆ కాలంలో ఒక మంచి శ్లోకం చెబితే - ఆయన కాపేరే ప్రచారంలో పడిపోయేది. కృష్ణరాయల కాలంలో - వక్షస్థలాచాద్యుడని ఒకాయన ఉండే వాడట! రాయల వారు కంచి వరదుల దర్శనానికి పోయినారు. వారి వెంట తిరుమల దేవిన్నీ వుండింది. వారు దర్శనం చేసుకుంటున్నారు. అప్పుడా కవి యిలా ఉత్పేక్షించాడు :

“కాంచితాగ్గంచనగౌరాంగీం

వీక్ష్య తస్మిం పుర స్థితాం.

వరద స్సంశయాపన్నో

వక్షస్థల మవైక్షత”

తీరుమలాంబ కాంచన గౌరాంగి. ఆమెను చూస్తూనే వరద రాజులకు 'లక్ష్మీదేవి' అనే సందేహం కలిగిందట! తన వక్షస్థం మందున్న లక్ష్మి యొడుట నిలిచిందేమని ఆతురంగా తన యెదను చూచుకున్నాడట! ఆనాటినుండి ఆ కవికి అదే పేరు పడిపోయింది.

మాఘకవికి వచ్చిన 'ఘంటామాఘక'నే పేరు కూడా యిలాంటిదే. ఇటువంటి కథలు కోకొల్లలున్నాయి. ఆనాడు కళల్ని అనుభవించే రాసిక్యం జనులకు గొప్పగా వుండేది. ఇది విషయాంతరం. ప్రశ్నతానికి వత్తాం.

దీక్షితులు జింజి కోటకు వాదానికి వెళ్ళాడు. "అప్పయ్య దీక్షితులను జయించి నేనాతనితో నమస్కారం పెట్టించుకుంటాను. చూడండి" అని రత్నభేటుడు ప్రగల్భాలు పలికాడట. వాదం ఆరంభమయింది. దీక్షితులను జయించటానికి సాధ్యం కాలేదు. ఎలాగో బ్రతిమాలి తన కూతురిని అప్పయ్య దీక్షితులకిచ్చి వివాహం చేశాడు. శ్రీనివాస దీక్షితులు-మామ అయినాడుగదా! 'ఇక నాకు దండం పెట్టమ' న్నాడు, మామకు అల్లుడు నమస్కరించాడు. అలాగ తన మాట సార్థకం చేసుకున్నాడట! శ్రీనివాసదీక్షితులు; ముఖ్యంగా దీక్షితులు రాయవేలూరు చంద్రగిరులలోనే వుండేవాడని తోస్తుంది. ఆయన పాండిత్యం ప్రతిభా పవిత్రమైన జీవితమూ ఒకదాని కొకటి మెరుగు పెడు తుండేవి.

భట్టోజీ దీక్షితులు గొప్ప వైయ్యక్తరణుడు. ఆయన పూర్వ మీమాంసా వ్యాసంగానికి ఆర్యావర్తంనుండి చంద్రగిరికి తరలి వచ్చినాడట.

దీక్షితులు శిష్యుడైనాడు. అది శంకరుల తరువాత దీక్షితులకు గొప్ప గౌరవ ముండేది. సకల శాస్త్రాలున్నూ ఆయనకు ఘంటాపథాయి. పాండిత్య మెంత కర్కశమో శివభక్తి అంత అర్హము. శివభక్తి యెంత శరీర మనో దఘ్నుమో, విష్ణువుపై గూడా అంతే ప్రేమ. కంచి వరద రాజులంటే ప్రాణం. కానీ కొద్దిగా శివునివైపే మొగ్గుచూపుతాడా అనిపిస్తుంది. విష్ణు సహస్ర నామాల కన్నిటికీ ఆయన శివపరంగా వ్యాఖ్యానం చేశాడట! నారాయణ శక్డాన్ని మార్చటానికి సాధ్యంకాలేదు. ఆయన శబ్దంలోని 'ణ' త్వం ఆయన గొంతు పట్టు తుంది. మరణకాలంలో యెవరో అడిగారట- మీకోర్కెయేమిటి? అని. ఆయన

‘ఐత్వం బాధతే’ అన్నాడట, అంటే చారాయణ శబ్దంలోని ‘ఐ’ త్వం నన్ను పీడిస్తూంది అని అర్థం. యేవో యివన్నీ కథలు.

విజయాంధ్రులు దీక్షితుల సమకాలికుడు. విజయాంధ్రులు రాఘవేంద్ర స్వామి పరమగురువు. విజయాంధ్రులూ- దీక్షితులూ పిన్నమ్మ పెద్దమ్మ బిడ్డలు. విజయాంధ్రులు మధ్యమతం పుచ్చుకున్నారు. ఆ కాలంలో మతం మార్చుకునే స్వాతంత్ర్యం వుండేది. త్రిమతాచార్యులలో యెవరివాదం నచ్చితే వారిమతాన్ని జనులు అవలంబించేవారు. విజయాంధ్రులు బ్రహ్మాండమైన పండితులు, తపస్వి. శాస్త్రాలలో వాని స్వైరవిహారం. ఆయన నూటనాలుగు గ్రంథాలు వ్రాసినాడు. ఆయనపైన కక్షతో దీక్షితులుకూడా అన్నెపుస్తకాలు వ్రాసినాడు. “వీరిద్దరి సంభాషణల్లో దొర్లిన” వని కొన్ని అసహ్యపు శ్లోకాలు చెబుతూంటారు. విజయాంధ్రులు కుంభకోణ పీఠాధిపతి. దీక్షితులు పరమభక్తులు. వారిద్దరి సంభాషణమూ అలా బూతుల్లోకి దిగి వుంటుందని నేను పోల్చుకోలేను. మత ద్వేషాలతో - యెవరోవ్రాసి - ప్రచారానికి వాళ్ళ పేరు అంటించి వుంటారు.

కృష్ణరాయల గురువైన తిరుమల తాతాచార్యులు ప్రసిద్ధుడు గదా! ఆయనకు పంచమత భంజన అనే బిరుదు వుండేది. రాయల సభలో ఆయన కున్న గౌరవం అనన్య సామాన్యం. తిరుమల తాతయ్యకూ, తెనాలి రామ లింగనికి సంబంధం కూర్చి యెన్నో అల్లరి కథలు చెబుతారు. తెనాలి రామ కృష్ణుడు గొప్ప కవే కావచ్చు. కానీ పాండిత్యంలో తాతయ్యతో ఆతనికి పోలిక యేమున్నది? ఆనాడు తిరుమల తాతయ్యగారిని యే చిన్న మాట అనివున్నా తెనాలి రామలింగని బ్రదుకు వీధినబడివుండేది. ఆతని మనుమడే కుమార తాతాచార్యులు. ఆయన చంద్రగిరిలో వుండేవాడు. కోటి కన్యాదానం తాతాచార్యులని ఆయనకు మారుపేరు. ఆయన డబ్బు ఖర్చు పెట్టి కోటి వివాహాలు చేయించాడట! ఆయనకూ అప్పయ్య దీక్షితులకూ యేవేవో చెత్త శ్లోకాలు చెబుతారు. ఇవన్నీ తోక తెగిన గాలిపటాలు.

అప్పయ్య దీక్షితులకు స్వమతాభినివేశం యెంతో గుణ గ్రహణ మున్నూ అంతగొప్పగా వుండేది. వేదాంత దేశికులు శాస్త్రాల్లో యెంత కఠినాడో, కవితత్వంలో అంత లలితుడు. అప్పయ్య దీక్షితులు దేశికుల కవిత్రాసల కన్నిటికీ వ్యాఖ్యానాలు చేశాడు. నా చిన్నతనంలో అటువంటి

వాళ్ళను నేను చూచినాను. మొన్న మొన్నటి జాలనరస్వతి శ్రీనివాసాచార్యులు మా బంధువు. ఆయన శాస్త్రాలకు 'కాణాచి'. అయినా వారు 'శంకరభాష్యం' చదవని వానికి సంస్కృతం వస్తుందేమిరా?' అనడం నేను విన్నాను. అప్పయ్య దీక్షితుల శివభక్తిని గూర్చి యెన్నో విచిత్రములైన కథలు ప్రచారంలో వున్నాయి. తాను మరణించినపుడు తన చితా భస్మాన్ని చిదంబరం వీధుల్లో చల్ల పలెనని కోరుకున్నాడట! పరమ కైవులయిన భక్తుల వీధుల్లో తిరుగుతుంటారు. వారి పాద స్పర్శతో తనకు కైలాసప్రాప్తి అవుతుందని ఆయన విశ్వాసం.

ఒకసారి ఆయన ఉమ్మెత్తకాయలు తిన్నాడట! తంటూ శిష్యులతో అన్నాడు. "నాకు మతి చలించినపుడు నేనేమి అంటానో అవన్నీ వ్రాసి పెట్టండి," శిష్యులట్లే చేసినారు. ఆసమయంలో వారు శివ నామమను తప్ప వేరుమాటల నుచ్చరింపనే లేదట! వారి శివ భక్తిని గూర్చి యిట్టి కథలెన్నో వ్యాప్తిలో వున్నాయి.

అప్పయ్య దీక్షితులు తమ గ్రంథాల్లో యెదుటి వారి మతాన్ని ఖండించేటప్పుడు యెంతో ఉదారంగా ప్రవర్తిస్తారు. "తత్ చింత్యం"— "తత్ అవిచార రమణీయం" ఇట్టి మర్యాద గలిగిన మాటలే తప్ప 'తత్తుచ్చం'—'తన్నీచం'— యిట్టి చిల్లర మాటల్లోకి దిగరు. ప్రాచీన గ్రంథ కారులంతా అంతే. త్రిమతాచార్యులు భాష్యాల్లో గూడా యీ పద్ధతే కనిపిస్తుంది. వారి సంప్రదాయమే అలాంటిది. ఇతరులను అవమానించడం, వారితో ప్రత్యవమానం పొందడం వారి కసహ్యం. తరువాతి వారు ఆ సంయమనాన్ని రక్షించుకోలేకపోయినారు. ఎంతటి ఉదాత్త పండితుడైనా పండితరాయలీ కోవకు చెందిన వాడే ననిపిస్తుంది. దీక్షితులు 'కువలయానందము', 'చిత్ర మీమాంస' అనే రెండు గ్రంథాలను వ్రాశాడు. ఇవి రెండున్నూ ఆలంకారిక గ్రంథాలు. ప్రాచీన ఆలంకారికుల్లో వాదానికంటే నా దృష్టిలో హృదయ ధర్మ మెక్కువ. రాగ రాగ ఆలంకారికులు తర్క శాస్త్రానికి వాకిట్లు బోగరిల తెరచినారు. ఇంకేముంది? పెద్ద కోలాహలం ప్రబలింది. ఆ శాస్త్రం యెందులో ప్రవేశించినా అంతే. గందరగోళం; బూకరింపు; నందిని పండి—పండిని నంది చేయడం. తార్కికులను జూచినప్పుడు నాకు సాధారణంగా 'వీళ్ళకు కోరు తప్ప యింకే అంగమయినా వుందా?' అనిపిస్తుంది. దీక్షితుల రెండు గ్రంథాలూ పండిత రాయల కంట బడ్డాయి. ఇంకేముంది? ఆయనకు పండుగ దొరికి

నట్టయింది. “ద్రావిడశిశువ” నీ, “స్తనంధయుడ” - నీ దీక్షితులను కనిదీర
 తిట్టినాడు. ఒకరీతిగా చూస్తే - ‘జగన్నాథుడు - ఉత్తర హిందూస్థానంలో చేరి
 బ్రదికిపోయినాడా ? అనిపిస్తుంది. అతడేగనుక దక్షిణాదిలో వుండి, తర్కతాండ
 వంప్రాసిన వ్యాసరాయలవంటి వారిచేతికి చిక్కివుంటే, ఆ కథ తెలిసేది. పైగా -
 అలంకారాలంటే తక్కిన శాస్త్రకర్తలకు పెద్ద గౌరవం లేదు. మొన్ననే యిసుప
 కుతిక శంకరశాస్త్రిగారు వ్రాసిన - ‘ధ్వనివాద’ - మనే సంస్కృత గ్రంథాన్ని
 చూశాను. అందులో పండితరాయల “నిశ్శేష చ్యుతచందనం” - అనే శ్లోక
 వ్యాఖ్యానాన్ని ఒక పట్టుపట్టి దీక్షితులను సమర్థించారు. తిరుపతిలో వున్న
 ప్రసిద్ధపండితులు ‘సీలకంఠశాస్త్రిగారు’ ‘రస గంగాధర ఖండనం’ వ్రాసి
 వుండిరని విన్నాను. ఆ గ్రంథాన్ని నేను చూడలేదు. ముఖ్యంగా - వాదాలు
 వాగ్మిత్యం పైన ఆధార పడతాయి. మాటల చమత్కారంతో యెదుటి వాణ్ణి
 అధర గొట్టేవాడు పండితుడనిపించుకుంటాడు. పండితునికి కావలసిన గుణాల్లో
 అదిన్నీ ఒకటి. కాని అదే సగ్వమూ కాదు. అంతకంటే హృదయ ధర్మం
 గొప్పది.

ఏది యెట్లున్నా - దీక్షితుల వ్యక్తిత్వాన్ని మనం గమనించినపుడు, జగ
 న్నాథు డాయనను చిల్లర మాటలతో సంబోధించి వుండకూడదని తోవడంలో
 ఆశ్చర్యమేమీలేదు. దీక్షితులనంటివాడు - ఒక చిన్న దొర్బల్యంతో, పండితరాయల
 చేతికి చిక్కడం, నిజంగా ఆయన దురదృష్టమని భావించాలి. కేవల పాండితీ
 నైమనస్యమే, పండితరాయల యింత పటాబోపానికి కారణమై వుండదని
 నా వూహ. వేరే ద్వేషం కూడా వుండి వుంటుంది. నాకు తోచేది - ‘జగన్నాథుడు
 కాశీలో విద్యాభ్యాసం ముగించుకొని, చంద్రగిరికి, రాయవేలారికి వచ్చివుంటాడు.
 ఆ నాళ్ళలో, పండితులను గౌరవించి పోషించే స్తోమత గలిగినవి కొన్ని సంస్థా
 నాలు మాత్రమే. చంద్రగిరి, వేలూరు, జింజి, తంజావూరు మొదలైనవి. ఈ
 చోట్లలో అంతా అప్పయ్య దీక్షితులంటే పెద్ద గౌరవం. పరమ గుణగ్రాహియైన
 దీక్షితులకు పండిత రాయలపై అనాదరం యెందుకేర్పడి వుంటుంది? నాకు తోచేది
 యిది - దీక్షితులకు ఉత్తర మీమాంసకంటే పూర్వమీ మాంసపై ఆసక్తి యెక్కువ.
 మహా కర్మనిష్ఠుడు, యజ్ఞాలు తాను చేసి - చేయించిన వాడు, జగన్నాథుడు జన్మ
 తోనే కొంత స్వేచ్ఛాచారి. విశంకటుడు. ఇతని ప్రవర్తన దీక్షితుల కంట
 నచ్చి వుండదు. “షోకీలా”గా, కనిపించి వుంటాడు. “శ్విత్రేణైకేన దుర్బగం”

అని ఆయన భావించి వుంటాడు. దీనితో ఆ సంస్థానాలలో ప్రవేశం లభించి వుండదనుకుంటాను. ప్రాణం విసిగిన పండితరాయలు ఉత్తర హిందూస్థానీయుల పోకడలు నచ్చివాని కలవాటు పడినవాడు గావున నేరుగా 'థిల్లీ వల్లభ పాణి పల్లవతలే నేయం నవీనం వయః' అని-నడుమ యెక్కడా ఆగకుండా ఆగ్రా కోటలో పడినాడు. ఏదో ప్రసంగవశంగా చెప్పకుంటూ వచ్చారు.

అప్పుడు దీక్షితులు కాశీలో వున్నారు. ప్రభాత వాయువులు చల్లగా వీస్తున్నాయి. ఆ కర్మ నిఘ్నలు గంగా స్నానానికి పోతున్నారు. ఆ తీరంలో దట్టంగా అల్లుకున్న నికుంజాలు. అందులో ఒక దానిలో తన యవన కాంతతో గూడ జగన్నాథుడు విశ్రాంతి తీసుకుంటున్నాడు. అక్కడెవరో పడుకున్నారన్న సంగతి దీక్షితుల కర్ణమయింది, కానీ-ఆతడు జగన్నాథుడన్న సంగతి వారు గమనింప లేదు. 'ఎవరు నాయనా ! వయస్సెదిగిన వాడిలా వున్నావు. పరలోక ప్రాప్తికి ప్రయత్నించవలసిన సమయం. మృత్యువు దాపరిస్తూంది. ఈ సమయంలో' దాన్ని గురించి యే మాత్రమూ ఆలోచించకుండా స్వేచ్ఛా వృత్తిలో వున్నావు అన్నారు. ఇది-మందలింపు కూడా కాదు. ఆ దయార్థ్ర హృదయులకున్న భూతానుకంప. ఈ మాటలు పండిత రాయల మనస్సులో హత్తుకుంటాయా? వాడు పూర్తిగా శృంగారపు మత్తులో వున్నాడు, తలయెత్తి "ఎవరది?". అని గర్జించాడు. ఆ మసక చీకటిలో దీక్షితులకు వాడు జగన్నాథుడని అర్థమయింది. కొంత జంకినారు. ఇంకు పాండిత్యాన్ని గూర్చి కాదు, ఈ వాచాలునితో యెందుకు రగడ-అనే భావం. వారు వెంటనే 'ఓహో ! నాయనా ! నీవా ? యెవరో అనుకున్నాను. మంచిది. మంచిడి, హాయిగా గంగానదిపై నింపీ సుఖశీతల పవనాలు వీస్తున్నాయి, సుఖంగా నిద్ర పట్టును లెమ్మ-'ని ముందుకు సాగిపోయినారట !

ఇది ఒక చాటువు. అప్పయ్య దీక్షితులదిగానే ప్రచారంలో వున్నది. సన్నివేశం కూడా యిదేనని చాలామంది అంటారు. సన్నివేశమెట్లున్నా-దీక్షితులు-జగన్నాథుడు వీరిద్దరి మనస్తత్వార్పి యీ శ్లోకం రేఖామాత్రంగా చెబుతుందని నా అభిప్రాయం.

జగన్నాథుడు వేగినాటి బ్రాహ్మణుడు. ఇంటి పేరు 'ఉపద్రష్ట' వారు, తూర్పు గోదావరీ తీరంలో 'ముంగండ' అనే అగ్రహారంలో జన్మ. జగన్నాథుడు 'రసగంగాధరం'లో తన విద్యల గూర్చి యిలా చెప్పుకున్నాడు :

“శ్రీమత్ జ్ఞానేంద్ర భిక్షోరధిగత సకల బ్రహ్మవిద్యాప్రపంచః
కాణాదీ రాక్షసాదీరపి గహనగిరో యో మహేంద్రాదవేదీర్.
దేవా దేవాధ్యగీష్ట స్మరహరనగరే శాసనం జైమినీయం
శేషాంక ప్రాప్త శేషామల ఫణితి రభూత్సర్వ విద్యాధరోయః”

జ్ఞానేంద్ర భిక్షువు, భట్టోజీ దక్షితులు వ్రాసిన, సిద్ధాంత కౌముదికి లత్య
బోధ అనే వ్యాఖ్యానం చేసినాడు. మొట్టమొదట కౌముదిని ఖండించడానికే
ఆయన పూనుకొన్నట్లుంది. తరువాత యెంచుకో ఆభిప్రాయం మార్చుకున్నాడు.
అతడు వేదాంతంలో పారంగతుడు. ఆయన వద్ద జగన్నాథుడు సకల బ్రహ్మ
విద్యా ప్రపంచాన్ని గ్రహించెనట. వై శేషిక న్యాయాలను మహేంద్రుడనే గురువు
నుండి నేర్చినాడు. ఖండదేవుడు జగన్నాథునికి జైమినీయంలో గురువు. ఆయన-
ప్రసిద్ధుడైన మీమాంసకుడు. శేషం వీరేశ్వరశాస్త్రి గారినుండి పండితరాయలు
వ్యాకరణాన్ని సాధించినాడు. దాని క్రిందనే యీ శ్లోకముంది:

“పాషాణాదపి పీయూషం స్యందతే యస్యలీలయా
తం వందే పేరుభట్టాఖ్యం లక్ష్మీకాంతం మహాగురుం”

—జగన్నాథుని తండ్రి పేరుభట్టు. అతడు కవితాదక్షుడుగా వున్న
ట్లుంది. తండ్రినుంచీ కుమారునికి - కవితావిద్య సంక్రమించి వుంటుంది.
మంత్రోపదేశం కూడా తండ్రి చేసివుంటాడు. అందుకే- “మహాగురుం”
అంటాడు. పండితరాయలు హయగ్రీవ మంత్రోపాసకుడని విన్నాను. భట్టోజీ
కౌముదినే గాక ‘ప్రౌఢమనోరమ’ అనే వ్యాకరణ గ్రంథాన్ని కూడా రచించి
నాడు. భట్టోజీకి జగన్నాథునికి గురుపరంపరకు సంబంధించి ద్వేష మున్న
ట్లుంది. ఆయన ‘కాళికా’ గ్రంథాన్ని ఖండించినాడు. దానిని మనసులో పెట్టు
కుని జగన్నాథుడు- ‘ప్రౌఢమనోరమాకుచమర్దనము’-ను రచించినాడు. ఆ
పేరుపెట్టే దానిలోనే యెంత తొల్యముందో నేనే చెప్పేదా! యథాప్రకారమా
గ్రంథములోనూ ధార్మ్యమే. “గురుద్వేషదూషిత మతీనాం పునుషాయుషేణా పి
నశక్యంతే గణయితం ప్రమాదాః-” అంటాడు. గ్రంథరచనలో- భట్టోజీ
దీక్షితుల దోషం యేముందో నాకు తెలియదు. తక్కిన శాస్త్రాలలో పూర్వపూర్వ
ప్రమాణ్యము. వ్యాకరణంలో ఉ తరో తర ప్రామాణ్యం. ఇది - అందరు పండి

తులూ అంగీకరించ వలసిన విషయమే. భట్టజీని జగన్నాథుడు ఖండింప రాదని నా అభిప్రాయం కాదు. మాటల్లో కొంత 'హుందా,' తనంవుందే బాగుండేది.

జగన్నాథుడు మహా ప్రతిభాశాలి. ఆ ప్రతిభకు - యే విద్య అయినా తాకితే పస్తుంది అనుకుంటాను. ఢిల్లీ చేరిన తరువాత అతడు 'పార్టీ' భాషలో మంచి ప్రవేశం సంపాదించినాడు. అష్టీర్ లో పాఠసీ పరిశ్రమ చేసేసంటారు. ఆ భాషలో ఆయనవి కొన్ని రచనలున్నాయని వినికిడి. సంగీతంలోనూ చాలా గొప్పవాడట! కొన్ని ధృవపదాలు అతడు వ్రాసినవి వున్నాయంటారు. ఒకసారి - 'షాజహాన్' కాశ్మీరమునించీ మరలివచ్చి - 'బంభర్' - లో నిలిచినాడు. అంతకు ముందే జగన్నాథునితో కొన్ని ధృవపదాలు రచించమని చెప్పివుండినాడట బంభర్ లో ఆ పదాలు రచించి మహాకవి పాడినాడు. షాజహాన్ సంతోషించి మహాకవిని వెండినాణెములతో తూచినాడట! ఆ నాణెములు నాలుగు వేలకు పైగా ఐనాయి. ఆ ధనమంతా చక్రవర్తి జగన్నాథునికే యిచ్చినాడు. పండిత రాయలు వ్రాసిన వేరే గ్రంథాన్ని, కవిని కూడా యేనుగుపై గూర్చుండబెట్టి చక్రవర్తి ఊరేగించెనట! ఈ విషయాలు - ఆనాటి "ముల్లా అబ్దుల్ హాషీద్ -" చెప్పినాడు.

మొగల్ చక్రవర్తులను సంస్కృతముపై గూఢ కొంత అభిమానం వున్నట్లుంది. జగన్నాథుడు జీవితమంతా షాజహాన్ కొలువులోనే గడిపినాడు. కొలువులో ప్రవేశం తనకు అసఫ్ ఖానుని మూలంగా దొరికింది. అతని పరిచయం రాయమకుండుని ద్వారా. అసఫ్ ఖానుకు హిందీ సంస్కృతాలపై గొప్ప ఆదరముండేది. ఆనాటి పండితు లాయనను 'కవికల్ప తరువుగా' వర్ణించినారు. ఆయనకు 'బ్రహ్మజిజ్ఞాసు' కూడా వుండేదట! పండితరాయలు - అసఫ్ ఖానుని యిట్లా వర్ణించినాడు :

“సుధేవ వాణీ వసుధేవ మూర్తిః

సుధాకరశ్రీ సదృశీ చ కీర్తిః.

వయోధికల్పామతి రాసఫేందోః

మహితలేన్యస్య సహిత మన్యే”

—అసఫ్ ఖానుని అనుగ్రహాన్ని సంపాదించడానికి - జగన్నాథుడు - అసఫ్ విలాసాన్ని రచించాడు. అందులో కృత్రిమరసాల అంటాడు:

“అథ సకలలోక విస్తారిత మహాపకార పరంపరాధీనమానసేన, ప్రతి దిన ముద్యదనవద్య గద్యపద్యాద్యనేక విద్యావిద్యోతి తాంతః కరజైః కవిభిరు పాస్యమానేన, కృతయుగీకృతకలికాలేన, కుమతి తృణజాల సమాచ్ఛాదిత వేద వనమార్గ విలోకనాయ సముద్దీపిత తర్కదహన జాలేన, నవాచానభాన మనః ప్రసాదేన, ద్విజకులసేవాహేవాక క్రియా వాఙ్మనః కాయేన, మాధవకుల సముద్రేందునా, రాజముకుందేనాధిష్ఠితేన, సార్వభౌమ శ్రీరాజహాన్ ప్రసాదాధి గత పండిత రాజపదవీ విరాజితేన, త్రైలింగకులావతంసేన, పండిత జగన్నాథేన, ‘అసఫ్ విలాసాఖ్యే’య మాఖ్యాంతా నిరమీయత సేయమనుగ్రహేణ సహృదయాణాం అనుదిన ముల్లాసితా భవతాత్.”

బాగానేవుంది. జగన్నాథుడు - అప్పయ్య దీక్షితుల రచనలో సైత శిల్ప పరీక్ష చేశాడు. ఈయన అసఫ్ ఖానునిపై వ్రాసిన శ్లోక మెలావుందో చూతాం. - ఆ నవాబు వాణి సుధవలె వున్నది. మూర్తి వసుధవలె వున్నది. కీర్తి సుధాకర శ్రీ సదృశి. ఈ అసఫ్ ఖానునే చంద్రుడియొక్క మతి పయోధి కల్పమట. ఉప మానాలన్నీ శ్రీలింగాలే. వాణి సుధా సదృశం. బాగానేవుంది. ఆయన మూర్తి వసుధ వంటిదట! మూర్తి శబ్దం శ్రీలింగం గనుక వసుధతో ఉపమానోప మేయభావం సరిపోయిందనుకున్నాడు, కీర్తికి సుధాకరశ్రీః అని కృత్రిమంగా శ్రీలింగాన్ని కల్పించాడు. “పయోధికల్పా” అనేదికూడా - కృత్రిమంగా శ్రీత్వం సంపాదించడమే. శాబ్దికంగా చమత్కారాన్ని సంపాదించినానని సంతోషం. కానీ - పయోధి శ్రీలింగం కాదు. అట్లే ‘వసుధ’ తో అసఫ్ ఖానుని మూర్తిని పోల్చడం అంత బాగాలేదు. ‘మూర్తి’ శబ్దంతో నవాబును - ఆడదాన్ని చేసినాడు. ఇలా విమర్శిస్తూపోతే యెవరినైనా - యెక్కడికైనా తప్పుపట్టవచ్చు. ఇంతకూ చెప్పవచ్చిందేమిటంటే - పండితరాయలు శాబ్దకుడైన కవి. అంటే - అర్థానికంటే శబ్దానికి ప్రాధాన్యమన్నమాట! శబ్దార్థాలను రెండింటినీ సమానంగా నిర్వహించే సామర్థ్యం యెవ్వరో కొందరు అదృష్టవంతులకు మాత్రమే లభిస్తుంది. వాల్మీకి - కాళిదాసు - భారవి, వంటివాళ్ళకు.

అసఫ్ ఖానుకూ దారాకూ యెక్కువ స్నేహం. దారాకు హిందూమతమంటే తీరని అభిమానం. ఉపనిషత్తుల నన్నింటినీ పారసీలోకి అనువాదం చేసినాడు.

దానికి 'సిద్ధాంత' అనిపేరు. పండితరాయల 'జగదాభరణం'లో - దారాను గొప్పగా వర్ణిస్తాడు. ఆయనకుండే హిందూమతాభిమానమే ప్రాణాలు తీసింది. భారంగజేబు ఆయనను చంపినాడు. అసఫ్ ఖాన్ షాజహాన్ చక్రవర్తికి మామ, నూర్జహాన్ కు తమ్ముడు. జహంగీర్ మరణకాలంలో 'ఖుర్రం' దక్షిణదేశంలో వున్నాడు. అసఫ్ ఖానుకు జహంగీర్ దగ్గరకూడా ముఖ్యమంత్రిత్వమే. దానితో ఆయన జహంగీరు మరణిస్తూనే - షహర్యాల్ నుపట్టి గుడ్డు పీకించినాడు. దక్షిణానవున్న ఖుర్రంకు వర్తమానం పంపినాడు. ఖుర్రం అగ్రాకు వచ్చి, షాజహాన్ నై సంతోషనమెక్కినాడు. కనుక అసఫ్ ఖాన్ కు షాజహాన్ దగ్గరకూడా పెద్దమాట వుండేది.

ఒకరోజు పండితరాయలు చక్రవర్తితో చదరంగమాడుతున్నాడు. సమయానికి సరిగా 'లవంగి' అనేదాని మదిరారసం తీసుకుని వచ్చింది. దాన్నిచూస్తూనే జగన్నాథునికి దానిపై మనసుపోయింది. చక్రవర్తి అప్పటికే వారుణీమదమత్తుడు. పండితరాయలకోర్కె నతడు గమనించి 'నీకేమి కావాలి' నన్నాడు. వెంటనే పండితుడు జంకక యిలా అన్నాడు.

“నయాచేగజాళిం, నవా వాజిరాజిం
నవిత్తేమచిత్రం, మదీయం కదాఽపి.
ఇయం సుప్రసీ మస్తకన్యస్త హస్తా
లవంగీ కురంగీ మదంగీ కరోతు”

ఈ లవంగి అచ్చపు హమ్మదీయ స్త్రీగా తోచటంలేదు. ఎవరో రాజ పుత్రస్త్రీకి పుట్టినట్లుంది. ఆ నాడు మొగలులు రాజపుత్రస్త్రీలను పరిణయమాడే పద్ధతి బహుళ ప్రచారంలో వుండేది. హిందూ మహమ్మదీయ వివాహాలు కోకొల్లలు, చక్రవర్తి 'బంధరు' నగరంలో వీరికి సంబంధించిన కొన్ని పంచాయితీలను తీర్చినట్లు చరిత్రలో వస్తుంది. ఈ లవంగిపై నీకు మనసెందుకుపడిందని చక్రవర్తి ప్రశ్నించాడు కాబోలు !.

పండితరాయల ప్రత్యుత్తరం -

“యవనీరమణీ విదదశ్శమనీ

గమ్మనీయతమా నవనీతసమా,

ఉహి ఉహి వచోమృత పూర్ణముఖీ
ససుఖీ జగతిహ యదంకగతా" -

-రాజు లవంగి ముఖంవైపు చూచినాడు. దానికికూడా పండితరాయలపై మనసున్నట్లున్నది. ఈరీతిగా లవంగి పండితుని జీవితంలో ప్రవేశించింది. ఆయనకు దానిపై యెక్కువ మక్కువ వున్నట్లున్నది. చాలాదోట్ల ఆమె ప్రస్తావన తెచ్చి తన్నుతాను పొగడుకుంటాడు. ఒకటి యీ క్రిందిది:

“యవనీ నవనీత కోమలాంగీ
శయనీయేయది నీయతే కదాచిత్
అవనీతల మేవ సాధుమన్యే
నవనీ మాఘవనీ వినోదహేతుః”

ఈ భామినీ విలాసం ఆమె మెప్పుకొనం అప్పుడప్పుడు చెప్పిర శ్లోకాల సంకలనమే. అందుకే దానికా పేరు పెట్టినాడు. ఆనాడుగూడా-యీనాటివలెనే, యితరుల పద్యాలను తస్కరించే మహానుభావులుండేవారేమో అందుకే ఒకచోట యిలా అంటాడు -

“దుర్బుల్లా జారజన్మానో
హరిష్కం తీతి శంకయా
మదీయ పద్య రత్నానాం
మంజూ మైషా మయాకృతా”

- యీ శ్లోకంలోకూడా యథాప్రకారంగా జగన్నాథుని స్వభావమే. మన తెలుగులోకూడా కావ్యాలలో కుకవినింద చేసిన మట్టాలెన్నో వస్తాయి. కానీ - పెద్దన్నగారివలె నిందించినా, తమ పెద్దతనం నిలుపుకునేవారు అరుదుగా వుంటారు. పై శ్లోకంలోని ‘జారజన్మానః’ అనేదాన్ని తెలుగుచేస్తే యేమౌతుందో మీకే తెలుసు !

“రసగంగాధరం” లోని శ్లోకాలు చూచినప్పుడు - చాలామట్టుకు అవి ఆయన అప్పుడప్పుడు చెప్పిన చాటువులే అనిపిస్తుంది. అందులోనే ఈ శ్లోకం గూడా వుంది.

“అపహాయ సకల బాంధవ

చింతా, ముద్వాన్యగురుకల ప్రణయం

హతనయ ! వినయశాలిన్ !

కథమివ వరలోక పథికోభూః”

—పైగ్రథనం - యవనశ్రీతో, ఆయనకు పుట్టిన యేకైక కుమారుడు మరణించినప్పటిదై వుంటుంది. జగన్నాథునికి - తన జాతికి చెందిన భార్య ఒకామె వుండేదని సమర్థించటానికి - చాలామంది పెద్ద హడావుడి చేసినారు. సవర్ణులయిన భార్య లేకుంటే - “శాస్త్రాన్యాయాని నిత్యవిధయ స్పర్శ్యేపి సంభావితాః” - అనే శ్లోకంలో ఉత్తర భాగం కుదరదని వారి చింత. దీనికి ఉపబలంగా “కామేశ్వరీ హృదయతో దయితా నయాతి” అనే శ్లోకం చెబుతారు. అంటే - ఆయన భార్య పేరు ‘కామేశ్వరి’ - అయివుంటుందని వీరి భావం, కానీ పండిత రాయలకు పౌత్రుడొకడున్నాట. ఆయన పేరు - మహాదేవసూరి. అతడి శ్లోకాన్ని వ్యాఖ్యానిస్తూ - యే విషయమూ చెప్పకుండా - “కామేశ్వరీ కామానాం యాశ్వరీ-పూర్వణే సమార్థా”-అని మాత్రం చెప్పి వూరుకున్నాడు. పండిత రాయలకు - అల్యయుక్కుడైన ఒక కొడుకు తప్ప - మరి సంతానం వుండివుండదని నా నమ్మకం. ఉంటే - అది ఒక పెద్ద కతయై వుండేది. ఆయనకు - రామచంద్ర భట్టనే తమ్ముడొకడుండెనట ! బహుశా - మహాదేవ సూరి ఆయన పౌత్రుడేమో ! యవనశ్రీని వివాహ మాచినందువల్ల బ్రాహ్మణులాయనను ఆ కాలంలో వెలివేశారు. ఆయన గొప్ప ఉపాసకు డన్నాము గదా ? మరణ కాలంలో లవంగిని తీసుకుని గంగాతీరానికి వచ్చినాడు. పండిత రాయలప్పుడు కాశీలో వుండేవాడు. ‘గంగాలహరి’ అనే స్తోత్రాన్ని - గట్టుపై నిలబడి - జగన్నాథుడు చెప్పాడట ! ఒక్కొక్కశ్లోకానికి ఒక్కొక్క మెట్టు యెక్కుతూవచ్చి గంగ వాళ్ళిద్దరినీ తీసుకుని పోయిందంటారు. ఈ నాటికీ సాయంకాలాలలో, కాశీలో, అనేక స్నానమట్టాలలో జగన్నాథుని గంగాలహరి చెప్పి భాగీరథికి నీరాజనం యివ్వడం నేచు చూచాను. కనుక ఆయనకు స్వజాతి భార్య ఒకతె వుండేది అనే ఆశాభర్తవాలనొసకంటే మౌనం వహించడం మంచిది. మరి - పైన చెప్పిన నిత్య విధులెట్లాచేసినాడో? - ఎట్లాగో ఒకలాగ చేసి వుంటాడు. ఈయన గృహస్థాశ్రమంలో - మూడగులు

రక్షించుకోవడానికి అప్పయ్య దీక్షితులాయేమి? - ఏమో, గంతకు తగిన బొంతలు - బ్రాహ్మణులు చిక్కి వుంటారు. తన నిత్యవిధులు నెరవేర్చుకుని వుంటాడు.

దీర్ఘి చేరిన పండిత రాయలు ప్రసంగ వశాత్తు, పాదుషాతో యిట్లా అన్నాడట!

“శీతార్ద్రావ సంకుచంతి దివసా నై వాంబరంశర్వరీ
శీఘ్రం ముంచతి. కించ సోఽపి హుత భుక్తాం గతో భాస్కరః.
త్వంచానంగ హుతాభాజిహృదయే సీమంతినీనాంగతో
నాఽస్మాకం వసనం నవా యువతయః కుత్రప్రజామోవయం”

-అది బహుశా శీతకాలమై వుంటుంది. పగళ్లు సన్నగిల్లినాయి - చలితో అంగాలు ముడుచుకున్నట్లు; రాత్రి అనే శ్రీ వైదుప్పటిని శీఘ్రంగా వదలనే వదలదు. అంటే రాత్రుళ్లు దీర్ఘాలన్న మాట! అంబర శబ్దము శ్లిష్టము, భాస్కరుడు ఆగ్నేయమూలలో దాగినాడు. పాదుషాగారు గూడా - విరహమనే అగ్నితో కూడుకున్న శ్రీలహరియాలలో చేరుకుని చలి కాచుకున్నాడట! “మాకు బట్టా లేదు. శ్రీలూ లేరు. మా గతి యేమంటు” న్నాడు కవి, పొగిడే ఉత్సాహంలో రాజ్యంలోని శ్రీలందర్నీ పాదుషాకే కట్టవేసినాడు, పండిత రాయలు.

ఇలాంటి శ్లోకాలను బట్టిచూస్తే, ఆయన చిన్ననాడే కాశీకి చదువుకోవడానికి వెళ్ళి వుంటాడు. మహమ్మదీయ శ్రీని పెండ్లి చేసుకుని, అక్కడే వుండి వుంటాడన్నది భాయం. జగన్నాథుని కాలంలో, మరి ఒక ప్రసిద్ధుడైన కవి, వంశీధరుడు. ఇతగా డెప్పుడూ - ముంతాజ్ మహల్ ద్వారం కనిపెట్టుకుని వుండేవాడు. ఆయన్నేమన్నా అంటే - అవివరం కోపం వస్తుంది. షాజహాన్ - జగన్నాథునికి - ‘పండితరాయలు’ - బిరుదమిచ్చినాడు. అది - ఆ కాలంలో శ్రీనాథుని విద్యాధికారత్వం వంటి పదవి కావచ్చు. అప్పటినుంచీ - వంశీధరునికి - పండిత గాయలకూ స్పృహ ప్రారంభమైంది. పోనీ రెమ్మని పూరుకుండే స్వభావం జగన్నాథునిది కను. శ్రీనాథుని వలెనే జగన్నాథుడు ‘కచ్చి పోతు’. శ్రీనాథుడు భంకా బజాయించుకున్న పద్యం ఒకటి వుండనే వున్నది కదా!

ఉ. కంటికి నిద్రవచ్చునె! సుఖంబగునే రతికేళి, జిహ్వకున్
వంటక మిందునే! యితర వర్తనముల్ పదివేలు మానసం
బంటునె! మానుషంబుగల యట్టి మనుష్యున కెన్నడేనియున్
కంటకుడైన శాత్రవుడొకండు తనంతటివాడు గల్గినన్॥

— కవి సార్వభౌముడు ఒక పద్యంలో యీ మాట అంటే-పండిత
రాయలు పది శ్లోకాల్లో అంటాడు. శ్రీనాథుడు, జగన్నాథుడు-వాళ్ళ పేర్లు కూడా
పరస్పరం అందుకున్నట్లున్నాయి, శైలిలో పటాటోపం-బౌద్ధత్యమూ యితరు
లను చూస్తే అవహేళనా రెండు మనస్తత్వాలకూ సమానమే, శ్రీనాథుడే జగ
న్నాథుడై పుట్టి వుంటాడని నా నమ్మకం. శ్రీనాథుని పద్యాలు-పండిత రాయలూ
విని వుంటాడు. ఎందుకు విని వుండడు? ఇద్దరూ ఆంధ్రులే గదా! పండిత
రాయల కొన్ని శ్లోకాలు శ్రీనాథుని పద్యాలకు వ్యాఖ్యానాలు చేసినట్లుంటాయి.
ఆయన మనస్తత్వం యీ క్రిందిది—

॥శ్లో॥ ఆమూలాద్రత్నసానోః మలయవలయితా దాచకూలాత్పయోధేః
యావంత స్సంతి కావ్య ప్రణయన పటవస్తే విశంకం వదంతు;
మృద్యీకా మధ్య నిర్యన్మధుర రసఝరీ మాధురీ భాగ్యభాజాం
వాచామాచార్యతాయాః పదమనుభవితం కోఽస్తి ధన్యోమదన్యః

— రత్న సానువు మొదలుకొని మలయ పర్వతంచే పరివేష్టించబడి
దక్షిణ సముద్రం వరకూ వుండే భూమిపైని పండితులందరికీ ఒక ప్రశ్న
వేస్తాడు జగన్నాథుడు, ద్రాక్షపండును ఒలిస్తే-దానిలోపలి బేసంతో సమాన
మయిన రసం గలిగిన కవిత్వం చెప్పడంలో తాను ఆచార్యుడట! తాను గాక
మరెవ్వరయినా వుంటే-పేరు-పత్రికాముఖంగా ప్రకటించుకోవలెనని సవాలు.
అంతమాత్రంతో ఆగలేదు. ఇంకా ముందుకు సాగినాడు-

॥శ్లో॥ నిర్మాణే యది మార్మికోఽసి నితరా మత్యంత పాకద్రవ
న్మృద్యీకా మధుమాధురీ మదపరీ హారోద్ధరాజాంగిరాం.
కావ్యం తర్హి సఖే! సుఖేన కథయ! త్వం సమ్మృతేనూదృశాం
నోచే ద్దుష్కృతమా త్మతా కృతమివ స్వాంతాదృహిర్మా కృథాః ॥

—ఒకానొక ప్రత్యర్థిని కల్పించుకొని-యిట్లా ప్రశ్నిస్తాడు. “ఓయీ ! నిర్మాణ చాతుర్యం కలవాడవైతే-మృద్వీకారసంతో సమానమైన రసపరీణాహం గల్గిన నిర్మాణం చేయగలిగినట్లయితే-దాన్ని మావంటివాళ్ళ ముందర చెప్పు. ఎందుకంటే-దానిపై-చక్కని జడ్జిమెంట్ యివ్వగలవాళ్ళం మేమే. ఆ తాహతు లేకుంటే-చేసిన తప్పును గూఢంగా దాగుకునేవానివలె నీ కావ్యాన్ని గూఢా గూఢంగా దాచుకో ! ఇలాంటి జంభాల గోతులకు సాహిత్యంలో తక్కువ లేదు. తెన్నాలివాడో- “ఉదయం బస్తనగంబు”-అని తోకను బ్రహ్మాండంగా తిప్పి నాడు గదా!. “ఆ పరితోషాద్విదుషాం” అనే మనుష్యత్వం యెవరికో కొంత మందికే లభ్యమయ్యే వరం. ప్రగల్భాలు కొట్టుకునేవాళ్ళను చూచి యేమను కుంటాము!- యిదీ ఒక దౌర్బల్యము లెమ్మనుకుంటాము. మృద్వీకారసానికి మద మున్నదట !. దానిని అణచవలెనట ! ఇదెలా వుంది? “గజం మిథ్య-పలాయనం మిథ్య” లాగా వుంది.

పంశీధరునికి-పండిత రాయలకూ జరిగిన, రహస్య యుద్ధంలో నాందీ యెవ్వరిదో తెలియదు. పండిత రాయల భామినీ విలాసంలోనే యీ శ్లోకం వస్తుంది.

శ్లో॥ దిగంతే శ్రూయంతే మదమలిన గంధాః కరటినః
కరిణ్యః కారుణ్యాస్పద మనమ శీలాః ఖలు మృగాః.
ఇదానీం లోకేఽస్మిన్ అనుపమ శిఖానాం పునరయం
నఖానాం పాండిత్యం ప్రకటయతు కస్మిన్ మృగపతిః ॥

— ఏదో ఒక దానిపై వంకపెట్టి తిట్టడమన్నమాట ! మదం వుంజుకొన్న గండస్థలాలుగల దిగ్గజాలు-దిక్కుల కొనల్లో వున్నాయి. ఆడ యేనుగులను చంపుదామంటే ‘అయ్యో పాప’ పునిపిస్తుంది, పైగా-తన పరాక్రమాన్ని ఆడ వాళ్ళపై చూపడమేమిటి ? కనుక-‘నానఖపాండిత్యాన్ని యెవ్వరిపైన చూపేది’- అని వాపోతూన్నదట మృగరాజు !, ఈ శ్లోకాన్ని తన శిష్యుడైన నారాయణుని చేతికిచ్చి పంశీధరుని దగ్గరకు పంపినాడట పండితరాయలు ! కయన మాత్ర మేమి తక్కువ తిన్నాడా ! వెంటనే యీ శ్లోకం గ్రంథనంచేసి, జవాబుగా పంపి నాడు-

శ్లో॥ దిజ్ఞాగాః ప్రతిపేదిరే ప్రథమతో జాత్యైవ జేతవ్యతాం
సంభావ్య స్ఫుట విక్రమోఽథవృషభోగోరేవ గౌరీపతేః.
విక్రాంతేర్నికషం కరోతు కతమం నామ త్రిలోకితలే
కంతే కాచ కుటుంబినీ కరుణయాసి క్తస్స కంతీరవః ॥

వంశీధరుడున్నా-తన్ను సింహానికే పోల్చుకున్నాడు, ఆయనకు-ఒక
వత్తాసి కూడా వుంది. కంతేకాల కుటుంబిని యొక్క కరుణ తనపై పుష్కలంగా
వుంది. అంచే-ముంతాజ్ మహల్ దయ అన్నమాట! ఆ సింహం గూడా
పండితరాయలలాగే దిగ్గజాలపైకి దూకుదామనుకుంది. అవి యెంత బలం కల
వైనా యేనుగులే. సింహం యేనుగులను చంపితే-యెవరాశ్చర్యపడుతారు?, అది
దాని స్వభావమే లెమ్మంటారు. శంకరుని యెద్దుపైకే దూకుదామనుకుంది. అది
యెప్పుడో కొమ్ములటూయిటూ ఆడించిందట. కడకు-ఘొట్టాగయినా యిది పశువే
పొమ్మనుకుంది. తన వాడి గోళ్లు-ఒక పెట్టుకోవడానికి వస్తువేదీ దొరకలేదని-అదీ
బాధపడుతూందట!, పండితులు తిట్టుకునే పద్ధతులిలాగే వుంటాయి' ఇంట్లో-ఆడ
వాళ్లు-పిల్లిమీదా కుక్కమీదా పెట్టి-తిట్టుకున్నట్లు. పై శ్లోకం 'రసిక జీవనం'-
అనే పుస్తకంలో వుంది. పై రెండు సింహాల జగడం ఎలా ముగిసిందో!. ఒక
దానిపై మరొకటి పడి బరుక్కున్నాయో-లేక గుర్రు చూపులతోనే చాలించు
కున్నాయో !

వంశీధరుని శ్లోకం మరియొకటి కన్పిస్తుంది, అది తప్ప మరేదీన్నీ కన
పడటంలేదు. ఆయన యేదైనా గ్రంథం వ్రాసినాడో లేదో-వ్రాసినా అది గడ్డకు
రాలేదో మనకు తెలియదు, ఆయన పేరిట శ్లోకం యీ క్రిందిది.—

॥శ్లో॥ సాయం దామగ్రథన సమయే లగ్నయాకర్ణమాలే
సఖ్యా మందస్మిత మధురయా సౌదరం సూచ్యమానః.
కోయం ధన్యః కమలనయనే! యతఃకథాయాంపురస్తా
దంగుల్మగ్రం నిజమపి ముహూ సూచి విద్ధం నవేత్సి॥

—ఒకావిడ- సాయకాలం తీరికగా సూదితో పూలు కుడుతూ వుంది.
ఆమెకొక చెలికాడున్నాడు. తన సఖి వానినుండి యేదో వర్తమానం మోసుకుని
వచ్చింది. అది- శుభ వర్తమానమే అయి వుంటుంది. ఎందుకంటే- ఆమె చిట్టు

నవ్వుతో - నాయిక యొక్క చెవిదగ్గర మూతి పెట్టి చెబుతూ వుండటం. ఈవిడ పూలు కుడుతూ అది వింటూవుంది. ఆ రసానందంలో సూది వేలికి గుచ్చుకుంది. ఆమెకు తెలివి రాలేదు. ఒకసారి కాదునుమండీ! 'మహుః'. చాలాసార్లు గుచ్చు కుందట!. కానీ ఆమెకు దానిపై గమనమే లేదు. ప్రియుని సుద్ధి 'గులాబ్ జామ్ -' లాగా తింటూనేవుంది. ఆ భాగ్యవంతుడైన నాయకుడెవడని - వేరొకతె యీ సన్నివేశాన్ని చూచి - నాయికనే ప్రశ్నిస్తూంది. ఈ నాయిక ఒట్టి మొద్దుదిలాగా కనపడుతుంది. అన్నిసార్లు సూదిగుచ్చుకున్నా తెలివిరాని వదేమి మనిషి? ఇలాంటి కవులు ధడియం పొచ్చుతక్కువగా యేదో ఒకటి చెబుతూవుంటారు.

షాజహాన్ చక్రవర్తి మరణించడంతో పండిత రాయల అదృష్టం తల్ల క్రిందివైంది. ఔరంగజేబు-కవితాలకూ గివితాలకూ లొంగేవాడు కాదు. పండితుడు తిన్నగా మధురకు మకాం మార్చినట్లుంది. బహుశా అప్పుడీ శ్లోకం చెప్పుకొని వుంటాడు.

॥శ్లో॥ పురాసరసి మానసే వికచసార సాలిన్ధులత్
పరాగ సురభీకృతే పయసి యన్యయాతం వయః.
సపల్వలజలేఽధునా మిశదనేక భేకాకులే
మరాళకులనాయకః కథయరే ! కథం వర్తతామ్ ॥

-ఒకానొక రాజహంస. దాని ఆయుస్సంతా మానస సరస్సులోనే గడచిపోయింది, ఆ నీళ్లు సామాన్యమైనవా! వాని నిండా శత పత్రాలూ సహస్ర పత్రాలూ. వాని నుండి పరాగం నీళ్లలోకి తెప్పలుగా రాలుతుంది, ఆ సువాసన నాఘ్రాణిస్తూ, ఆ కమలాలపైన ఉయ్యాలలూగుతూ, శ్రేష్ఠములైన అతామర తూండ్లను భుజిస్తూ, యింతవరకూ కాలం గడిపింది. ఇప్పుడు దానికి కాని కాలం వచ్చింది, పల్వలజలాల నాశ్రయించింది, అక్కడ యేముంటాయి, ఎడ తెగని కప్పుల బెక బెకలు! పాపం అది యెట్లా జీవిస్తుంది?" అంటాడు పండిత రాయలు. మహమ్మదీయుల కొలువులోనే చాలాకాలం బతకడంతో కొన్ని మహమ్మదీయుల ఆచారాలు ఆయన కవితల్లో ప్రవేశించినాయి. ఈ క్రింది శ్లోకం చూడండి !

“నిరుద్యయంతీం తరసాకపోతీం
కూజత్కపోతస్య పురోదధానే.
మయి స్మితార్కం వదనారవిందం
సామంద మందం నమయాంబభూప”

-ఒకానొక ఆవిడ. నాయిక అనుకుందాం. ఆడ పావురాన్ని పట్టుకొని పోతుంది. నాయకుడు మగ పావురాన్ని పట్టుకొని యెదుట నిలబడ్డాడు. అది మందంగా మణితంలాగా ధ్వనిస్తూవుంది, అప్పుడు-నాయిక చిట్టు నవ్వుతూ తన వదనార విందాన్ని వీని వైపు తిప్పిందట! సాధారణంగా పావురాలను పెంచటం మన అలవాటు కాదు, ఈ అలవాటు వాళ్ళదే. అలాంటిదే యీశ్లోకం:-

“ప్రతి నగరం ప్రతి రథ్యం
భుజంగ సం వాస రుద్ధసంచారే.
మమ సఖి! సమృతమేతత్
న కులప్రతి పాలనం శ్రేయః”

-యెక్కడ చూచినా భుజంగ సంచారం. వానితో జనాలు అ త్రోవల్లో నడవటానికి భయపడుతున్నారు, ఇలాంటి పరిస్థితిలో, ఒక ముంగిసను పెంచడం మంచిదంటూవుంది చెలికత్తె. ‘భుజంగ’-శబ్దానికి-విటులని కూడా అర్థం, ఎటుచూచినా విటులు అని కూడా అర్థం. ఎటుచూచినా విటులు సంపరిస్తున్నారు. అనుభవించకుండా, కులగౌరవమని మూతి ముడుచుకొని కూర్చోవటం అంత మంచిది కాదని చెలికత్తె యిచ్చే సలహా! ఇది రెండవ అర్థం. ముంగిసలను పెంచడంగాడా వాళ్ళ ఆచారమే.

ఇంకో శ్లోకంలో మరో చూటంటాడు, యమునా నదిలో చంద్ర బింబం ప్రతిబింబించిందట! దాన్ని చూస్తే నల్లటి, పల్లటి ముసుగు మొగంపై వేసు కున్న ఒకానొకతె ముఖ చంద్రబింబం జ్ఞాపకం వస్తున్నదట!

సాధారణంగా పండిత రాయలలో శాబ్దిక విజృంభణ మెక్కువ అని, ముందే చెప్పుకున్నాము. అట్టి సన్నివేశాలు చాలాచోట్ల కనిపిస్తాయి. ఈ క్రింది శ్లోకం చూడండి! అర్థం యెంత సలిగిపోయిందో!

“యస్మిన్ ఖేలతి సర్వతః పరిసరత్కల్లోల కోలాహలైః
మందాద్రిభ్రమణ భ్రమం హృదిహరిద్ధంతావలః పేదిరే.
సోఽయం తుంగతిమింగిలాంగ కవలీకారక్రియాకోవిద
క్రోధః క్షీడతి కిం కుశీర కుహరే త్యక్తార్థవోరాఘవః”

- పైశ్లోకంలో “కవలీకారక్రియా కోవిదక్రోధః”, ఇదంతా కేవలం
ఆడంబరమే. పైగా ‘కోవిద’-శబ్దం గిజ గిజ తన్నుకుంటుంది. రాఘవ శబ్దంలో
వ్యాకరణానికి సంబంధించిన ఒక్క కక్కుర్తి, దానికి ‘రాఘవుని బాణ’మని
అర్థం. ఇలాంటి శ్లోకాలే యెక్కువగా కనిపిస్తుంటాయి. ఒక్కొక్కసారి మనసుకు
తాకేట్టుగాకూడా చెబుతాడు.

॥శ్లో॥ సర్వేఽపి విస్మృతిపథం విషయాః ప్రయాతాః
విద్యాఽపి ఖేదగలితా విముఖీ బభూవ.
సా కేవలం హరిణ శాపక లోచనా మే
నైవాఽపయాతి హృదయాదధి దేవతేవ.

—దీన్నివ్రాసే వేళకు పండితరాయలకు ఆపరవయస్సు చచ్చివుంటుంది.
యవ్వనంలోని అన్ని విజయక్షణాలు కొన్నికొన్ని మరపునకు తట్టివుంటాయి.
మేధశృక్తికూడా సన్నగిల్లింది. షాజహాన్ గతించటంతో, దారిద్ర్యంగూఢా
యింట్లో జొరబడివుంటుంది. కుమారుడు గతించిన దుఃఖము. యింకా యేవేవో
మనసును ఆక్రమించినాయి. ఏమైతేనేమి? ఆ లవంగి చూత్రం, మనస్సును విడిచి
పోవటంలేదు. ఆదిదేవతవలె, హృదయాన్ని అంటిపెట్టుకునివుంది. అడుగడు
గునా వెన్నాడుతూంది. అందుకే అంటాడు—

“ఉపనిషదః పరిపీతాః
గీతాఽపిచ హంత ! మతి పథం సీతా.
తదపిన హ! విధువదనా
మానససదనాద్భహిర్యాతి”

ఉపనిషత్తులన్నీ పానం చేసినాను. భగవద్గీతను బుద్ధితో అరిగించుకున్నాను.
దానిపై అనేక వ్యాఖ్యానాలు చదివినాను. ఏమి ప్రయోజనం? ఆ ప్రియురాలు న్నా

మానసంలో యిట్లు కట్టుకొని కూచుండి ; ఆమె అక్కడనుండి కదలడంలేదు. తానొక్కడే యిట్లావున్నాడా ! ఇంకెవ్వరూ యిట్లా ప్రవర్తించరా ! పండిత రాయలు తన ఓటమిని ఒప్పుకుంటాడా ! ఆయన అహంకారం ఒప్పుకోనివ్వదు గదా ! వెంటనే దానికి సమాధానం యీ రీతిగా చెప్పుకుంటాడు.

“తదపధి కుశలీ పురాణశాస్త్ర

స్మృతిశతచారువిచారణో వివేకః.

యదపధి న పదం దదాతి చిత్తే

హరిణకిశోరదృశో దృశోర్విలాసః”

— నా కథేమిటి ? గాలికి గడ్డపారలు కొట్టుకుపోతుంటే, “పుల్లాకా ! నీ పూరేది”-అన్నారట ! అందరిబ్రదుకూ యింతే, పురాణాలు చదువుతారు. శాస్త్రాల్లో పరిశ్రమిస్తారు. స్మృతిశతాలు అధ్యయనం చేస్తారు. వీనినన్నిటినీ కలిపి బ్రహ్మాండమైన విచారం చేస్తారు. ఈ వివేకమంతా యెంతవరకూ వుంటుంది ? లేడికన్నుల్లాంటి కన్నులు గలిగిన అడుదానిచూపులు తనపై పడేంత వరకే.” ఇంక— మనమేమైనా యెక్కువ మాట్లాడితే విశ్వామిత్రుణ్ణి, వశిష్ఠుణ్ణి, వాళ్ళ పితృ దేవతలనూ పట్టుకువస్తాడు ; మొదటినుంచీ ఆయన నోటితోనే బ్రదికినాడు. ఆ అభ్యాసం ఆ జీవికి యెప్పుడూపోదు.

ఆయన శృంగారం ఒక్కొక్కచోట, హృదయ ద్రావకంగా వుంటుంది.

“విరహేణ వికలహృదయా

విలపంతీ దయిత! దయిత! దయితేతి!

ఆగతమపి తం సవిధే

పరిచయహీనేన వీక్షతే బాలా॥”

— ఈ నాయిక బాల. అంటే ముగ్ధ. విరహం ఆమె మనస్సుకు పెద్ద నెబ్బగొట్టింది. హృదయమంతా వికలమైపోయింది. మాటిమాటికీ నాయకుని పేరు—పనపుతా— ఆరుస్తూంది. ఇంతలో వాడేవచ్చి యెదుట నిలబడినాడు. ఆమె దృష్టి మారిపోయింది. బాహ్యస్మృతి మరచిన స్థితి. ఎవరినో క్రొత్తవాళ్ళనుదూచి నట్లు చూస్తున్నదట ! ఇంతకంటే కొంచెం గట్టిది యింకొక ఆవిడ వుంది. ఆవిడ స్థితి యీ క్రిందిది—

“శయితా శైవల శయనే
 సుషుమాశేషా నవేందులేఖేవ.
 ప్రయమాగత మపి నవిధే
 సత్కురుతే మధుర వీక్షణై రేవ !.

ఒకావిడకు విరహం పట్టుకుంది. చెలికత్తెలున్నారగుదా ! వాళ్లు చల్లని పదార్థాలు తెచ్చి - పడక పరిచారు. చిగురుటాకులు, పూలు, కమలాలు మొదలైనవి. వాటిలో కొంత నాచుగూడా వేశారట !. ఆమెలో కేవలం చిన్న కాంతి రేఖ మాత్రమే మిగిలింది. ఇంతలో, ప్రియుడు వచ్చి యెదుటనే నిలబడ్డాడు. ఆమెకు-లేచి-అతన్ని ‘రిసీవ్’ చేసే శక్తి లేదు. కళ్ళతో మాత్రం ఆదరిస్తూం దట !

కరుణ రసాన్నిగూడా మర్మాలను తాకేటట్లు చెప్పే చాతుర్యం ఆయనకుంది. ఒకచోట యిలా అంటాడు.

“న నుత్ర స్థేమానం దధురతి భయభ్రాంత హృదయా
 గలదానోద్రేకభ్రమదశికదంబాః కరదీనః
 స్థలన్ముక్తాభారే భవతి పరలోకం గతవతి
 హరే రద్యద్వారే శివ! శివ! శివానాం కలకలః.”

“ఒకానొక సింహం వున్న గుహ. దానిముందు బ్రహ్మాండమైన మద దారతో రుంకారం చేస్తూండే తుమ్మెదలు గలిగిన యేనుగులు గూడా పారాడ దానికి భయపడేవి. ఇప్పుడా సింహం మరణించింది. దాని గుహద్వారం ముందు గుంటనక్కలు గట్టిగా అరుస్తూ కోలాహలం చేస్తూన్నావుట!”. ఒకానొక పండి తుడు-పెద్దపెద్ద బిరుదు పట్టాలు గల మనీషులంతా ఆయన యెదుట బడటానికే జంకేవారు. దూరంనుంచే తోక ముడుచుకొని పోయేవారు ఇప్పుడా పండితుడు మరణించినాడు. ఆయన యింటి ముందు శుష్క-పండితులంతా చేరి కోలాహలం చేస్తున్నారు.

క్రొత్తగా చెప్పడం కూడా పండిత రాయలకు సాధ్యమౌతుంది. ఈ రచన చూడండి,

“నిస్సీమ శోభా సౌభాగ్యం
నతాంగ్యా నయన ద్వయమ్.
అన్యోన్యాలోక నానంద
విరహాదివ చంచలమ్॥

—ఒకావిడకు యవ్వనం వచ్చింది, కళ్ళలో కాంతి నిస్సీమంగా వుంది. అంతకుముందు నిశ్చలంగా చూడేకళ్ళు—యిప్పుడు పరమ చంచలములై న్నాయి. దీనికి కారణమేమిటి? కళ్ళ పరస్పరం చూచుకోలేవట. ఆ దుఃఖంతో—వాటి మనస్సుచెడి—నిలుకడలేక పారాడుతున్నాయట! ఇలాంటివేవో అరుదుగా కని పిస్తాయి. కానీ ఆయనకు సాధారణంగా—శబ్దంపైననే యెక్కువ దృష్టి. ఆయన హాస్యం యిట్లా వుంటుంది.

“హారం వక్షసి కేనాపి
దత్తమజ్ఞేన మర్కటః.
లేడి, జిప్రుతి, సంక్షిప్య
కరోత్యున్నత మానసం.”

ఒకడెవడో బుద్ధిలేనవాడు—కోతి వెడలో ముత్యావారం వేసినాడు. దాన్ని రవంత సేపు అది నాకింది, రవంతసేపు వాసన చూచింది; కడకుదాన్ని తుంటలుచేసి తుంటికింద వేసుకుని కూర్చుందట! ఇలా వుంటుంది అతని హాస్యం, హాస్యాన్ని పోషించే గుణం అందరికీ సామాన్యంగా అబ్బేదిగాదు. ఎందరో హాస్యాన్ని వర్ణిస్తారు. కాని వారి అసమర్థతను మనం చూచి నవ్వు వలసిందే తప్ప నిజమైన నవ్వు మనకురాదు. హాస్యాన్ని చక్కగా పోషించ గలిగిన వాడు తెనుగులో తెన్నాలి రామకృష్ణుడు. సంస్కృతంలో నీలకంఠ దీక్షితులు. తక్కినవారు వీళ్ళకు తీసికట్టే.

ధీర్లీల్యరునిపైన మరీ కనపడిన సవాలులపై యెన్నో శ్లోకాలు జగన్నాథుడు చెప్పినాడు. రసగంగాధరంలోనే వున్నాయి కొన్ని—

“మాహాత్మ్యస్య పరోఒవధిర్నిజగృహం గంభీరతాయః పితా
రత్నానామహమేకమేవ భువనే కోవాఽఫరో మాదృశః.

ఇత్యేవం పరిచింత్య మాఽస్మ సహసాగర్వాంధ కారంగమో
ద్ధృజే! భవతా సమో విజయతే ఢిల్లీ ధరా వల్లభః”

క్షీరసాగరాన్ని ప్రశ్నిస్తున్నాడు కవి. “మహత్వానికి తల పొలము. గాంభీర్యానికి గృహము. రత్నాలకు తండ్రి నేనొక్కడేనని నీ కెంతో గర్వంగా వుంది. నీ వట్లా యేమీ గర్వపడవలసిందిలేదు, మా షాజహాన్ చక్రవర్తి సీతో సమానుడులే!” అని గద్దిస్తున్నాడు. శ్లోకం బాగా వుంది. పండితరాయల స్వభావమైన ధారాశుద్ధి కొట్టవచ్చినట్టుగా కనబడుతుంది. అలంకారాలూ వున్నాయి. హృదయం తప్ప అన్నీ వున్నాయి. ఇలాంటి జండా కట్టెలవంటి శ్లోకాలు పండితరాయల్లో కొన్ని నూర్లకు చొరుకుతాయి. వీటిలోగూడా ఒక శ్లోకం మంచిది దొరుకుతుంది. “మనోరమా కుచ మర్దనం”లో యిట్లా అంటాడు.

“సురాణా మారామాదిహ రుడితి జంఝానిలహ తాః
పతేయుశ్శాఖీంద్రా యది తదభితో నందతి జనః
కిమేభిర్వాకార్యం శివశివ! వివేకేన వికలైః
చిరంజీవన్నాస్త్రా మధి ధరణి ఢిల్లీ నరపతిః”

-కల్పవృక్షాలకు-దాన మివ్వడంలో వివేకంలేదనీ ఢిల్లీ నరపాలుడు వివేకంగా-యేనుగు పాడిగా యిస్తాడని వర్ణన. దాని చుట్టూ ఒక కథ అల్లుతాడు, స్వర్గంలో జంఝానిలం వీచేటట్టు అక్కడినుంచీ కల్పవృక్షాలు క్రిందపడేటట్టు-ఐనా-యేదో కొత్తగా పూపించినాడు- మరి యివన్నీ దేనికి? దీనికి.

శ్లో॥ పురోధావన్ ధావన్ ద్రవిణమదిరాఘూర్లితదృశాం
మహీపానాం నానాతరుణతరభేదస్య నియతం
మమైవాయం మంత్రః స్వహిత శతహం తుర్జదధియో
వియోగసై మాతర్యుడిహ కరుణాతః షణ్ణమపి”

-“డబ్బు”-అనే ఆసవంచేత తిరుగుడు పడుతూవుండే కండ్లుగల రాజుల ననుసరించి-పరుగెత్తి పరుగెత్తి - ఆవస్థపడ్డానని. తానే చెప్పుకున్నాడు. అంత మాత్రమే కాదు. తానింతవరకూ గడచిన జీవితం యిలాంటిదట;

“శ్వప్నత్రివ్యాసంగో నియతమథ మిథ్యాప్రపసనం
కుతర్కే-వ్యభాసః సతత పరపైశున్య మననం.

అపిశ్రావం శ్రావం మమతు పునరేవం గుణగణాన్
ఋతే త్వత్కే-నామ క్షణమపి నిరీక్షేత వదనం”

—గంగాదేవితో మొఱపెట్టుకుంటున్నాడు. “అమ్మా! నే నింతవరకూ ఆశ్రయించింది శ్వప్నత్రి, చెప్పినవన్నీ అపద్ధాలు. చేసినవి కుతర్కాలు. ఎప్పుడూ వాడు డబ్బివ్వలేదే-వీడు డబ్బివ్వలేదే-అని తిట్టుకోవడం. తల్లీ! నా ముఖం నీవు తప్ప యెవడు చూస్తాడు? కడకు రెండు చేతులెత్తి-“జగన్నాథ స్వామ్యం సురధుని సముద్ధార సమయః”-అని-దండం పెడతాడు. జీవితాన్ని నడపిన పద్ధతిలో-సమాజం చూచిన పద్ధతిలో-అప్పయ్య దీక్షితులతో జగన్నాథునికి పోలికే లేదు. నీలకంఠ దీక్షితులు-అప్పయ్యను ప్రస్తావిస్తూ యిట్లా అంటాడు.

“నానాదేశనరేంద్రమండలమహాయత్నాతిహారిభవ

తాగదాచితగ్గ-పదారవిందవినతేరప్పయ్యయజ్ఞప్రభోః.

తైవోత్కర్ష పరిష్కృతై రహరహ స్సూక్తై స్సుధాలాలితైః

పుల్లత్కర్ణ పుటస్య బొమ్మన్మవతేః పుణ్యాని గణ్యాని కిం?”

-నానా దేశాలనించీ రాజులు వచ్చి దీక్షితుల దర్శనానికి కాచుకుని వుంటారట! ఆయనను చూడటానికి యెన్నో అవస్థలు పడతారు, ఎప్పుడో ఒకసారి యెవ్వరో ఒకరికి ఆయన పాదాలకు నమస్కరించేయోగం పడుతుంది. ఆయన-“శివా ద్వైత మత” స్థాపనాచార్యుడు. శ్రీకంఠభాష్యోద్ధారకుడు, ఖండదేవుడే ఆతనిని గూర్చి-

“నాస్తి పూర్వం పరత్రవా అప్పయ్య దీక్షితాక్ కశ్చిన్నీ మాంసకః
యస్మిన్నేతస్యేవ న్యాయ సంచార నైపుణం తాదృశీ మాకలయేము”

(మీమాంసాభ్యుదయం)

అంతేకాదు. “మీమాంసామూర్ధస్య”డని థంకా వేసినాడు. ఆయన యెంతో పరమత సహనం కలవాడు. పరమగుణ పక్షపాతి యాదవాభ్యుదయాన్ని వ్యాఖ్యానిస్తూ - పీఠికలో యిలా అంటాడు

“కవి తార్కిక సింహస్య కావ్యమేత దృఢామతి

వివృణోమి మహిపాల! బహుమాన నియోగతః ॥

—దేశికులను కవితార్కిక సింహుడని చెప్పడానికి, దీక్షితులలో దేశికుల ‘శత దూషణి’ గ్రంథం అద్దం రాలేదు. ఆయనకు శివ పారమ్యమున్నా విష్ణువుపై ద్వేషంలేదు. ఒకసారి-ఆయన శ్రీరంగంలో రంగనాథుని శివుడుగా దర్శనమిమ్మని కోరినాడట! ఆయన అట్లే యిచ్చినాడట! ఒక కథ చెబుతారు. ఆయనదే ఒక రచన.

“విష్ణుర్వా శంకరోవా శ్రుతి శిఖరగిరా మస్తు తాత్పర్య భూమిః

నా ౭ స్థాకం తత్రవాదః ప్రసరతి కిమపి సృష్టమద్వైత భాజాం

కింతీశ ద్వేష గాఢానల కలిత హృదాం దుర్మతీనాం దురుక్తం

భంక్తుం యత్నో మమాయం నహిభవతు తతో విష్ణు విద్వేషశంకా ॥

—పై శ్లోకంతో దీక్షితుల అభిప్రాయం తెలుస్తూనే వుంది. ఆయన ‘విధిరసాయనం’లో యిలా అంటాడు—

“ప్రాప్తంతత్ప్రాపణీయం కిలయదిహకియాన్ పూరణీయోస్తీనాంశో

నా ౭ నిష్టం వా నివర్త్యం నిజవిషయతయా దృశ్యతే కించిదత్ర.

కింతువ్యాపార ఏష ప్రథమతి ఫలసం యోజనార్థం పరేషాం

ప్రాప్తః పుణ్యైరగజ్యైరివ విబుధగణో వేంకట షోణిపాలం”

ఇలాగా నిండైనది అప్పయ్య దీక్షితుల జీవితం. సార్థకమైనదిన్నీ ఆయన-గోవింద దీక్షితుల ప్రేరణతో ‘కువల-యానందాన్ని’ వ్రాసినాడు. రెండవ అలంకారిక గ్రంథం ‘చిత్రమీమాంస’. అంతటివాణ్ణి పట్టుకుని పండితరాయలు, కుత్తర-వ్యాసంగం చేయడం మంచిపనికాదు. ఆయన పాండిత్యానికి మనమెంత సంతోషించినా యీ విషయంమాత్రం మనసులో గుచ్చుకుంటూనే వుంటుంది. జగన్నాథుడు అంద్రుడు.

‘కిం నిశ్శృంకంశేషే’-అనే శ్లోకం నేనే పరిష్కరించిన-‘భామినీవిలాసం’-
తోనూ కనబడుతుంది. కానీ పండితలోకంలో మాత్రం అది అప్పయ్య
దీక్షితులదిగానే ప్రసిద్ధం. దాన్నే అనుసరించినాను.

‘భామినీ విలాసం’తో యెన్ని శ్లోకాలున్నాయో యెవరూ చెప్పడంలేదు.
నా కందిన ప్రతి వేదం వేంకట కృష్ణశర్మగారు అనువదించినది. దాన్నే నేనూ
అనుసరించినాను. నాతో యీ పని చేయించిన అకాడెమీ యజమానులకు మనః
పూర్వకంగా కృతజ్ఞతలు చెప్పుకుంటున్నాను. ఆధ్యక్షులకు, ఉపాధ్యక్షులకూ,
కార్యదర్శి గారికీ నా వినతులు.

కడప

20-4-1980

పుట్టపర్తి నారాయణాచార్యులు

భామిని విలాసము

అన్యోక్తి సముల్లాసము

మాధుర్య పరమసీమా

సారస్వత జలధిమథ ననంభూతా.

వీబతామనల్పసుఖదా

వసుధాయాం మమ సుధా కవితా.

1

తాత్పర్యము :- నా కవిత్వము మాధుర్య పరమ సీమ. సారస్వత మనెడు సముద్రమును మథింపగా జన్మించినది. అనల్పమైన సుఖము నొసంగునది. కనుక నిది యమృతము. దీనిని రసకులు తృప్తిదీరక వ్రావుదురు గాక.

విశేషములు :- “సారస్వత జలధి” = రూపకము. మథనమనగా-ఒక పక్షమున ‘చిలుకుట’ యని భావము. వేరొక అర్థమున - “బాగుగా నాలోచించుట” యని తాత్పర్యము. అందుచే రెండవ పక్షమున లాక్షణిక ప్రయోగము. “వసుధాయాం” = సాధారణముగా సమృతము స్వర్ణమందే యుండును. నా కవిత్వమనెడు సమృతము భూమిపై నున్నది. అగుటచే-మీ కందరికి సులభముగ దొరకునదని తాత్పర్యము.

రసగంగాధరము : - ఇక్కడ మాధుర్యపానములు బొపచారిత ప్రయోగములు. మాధుర్యము, పానము యీ రెండును కవిత్వమునందు సంభవింపవు. అస్వాద శ్రవణములు అముఖ్యాంశములు. వీనికి ముఖ్యాంశముతో సాధారణీకరణము; ఉత్త్రేక్షాలంకారము.

దిగ నై శ్రూయ నై మదమలిన గండాః కరటి నః

కరిణ్యః కారుజ్యాన్నదమనమశీలాః ఖలు మృగాః.

ఇదానీం లోకేఽస్మిన్ననుపమశిఖానాం పునరయం

నఖానాం పాండిత్యం ప్రకటయతు కస్మిన్మృగవతిః. 2

తాత్పర్య :- మదముచేత మలినములైన కపోలములు కలిగిన, అష్ట దిగ్గజములు - ఎక్కడో దిక్కుల కొనలలో నున్నవి; కరేణువులు-పాపము ! కారుణ్యాస్పదములు ; జింకలు మొదలైన అన్యమృగములు (పరాక్రమాది) గుణములలో సామ్యము లేనివి. మృగపతి యొక్క నఖము లందమా ! వాడిమిలో సాటి లేనివి. తన గోళయొక్క పరాక్రమము సింహ మిక నెవ్వరిపైఁ జూప పలెను ?

విశే :- “సూయంతే”-వినబడుటయే గాని చూచిన వారెవ్వరును లేరని భావము ; “పాండిత్యమ్” - ఇది లాక్షణికప్రయోగమే ; “గోళయొక్క తీక్షణతను” - అనుటలో పర్యవసానము. ఒకానొక పండితుడు-తనకు సాటియైన పండితులు లేకుండుటచే-తన పాండిత్యము నెవ్వరిపైన చూపగలడు ? అను ఆర్థము ధ్వనించుచున్నది. ఈ శ్లోకములో “పాండిత్యమ్” అను శబ్దము లేకున్నచో నింకను బాగుండెడిది. దీనితో ధ్వని గుణిభూతమగు ప్రమాద మేర్పడినది.

రస. గం :- ఈ శ్లోకము అప్రస్తుత ప్రశంస కుదాహరణముగా నివ్వఁ బడినది. అప్రస్తుతముచే, దానితో సమానమైన ప్రస్తుతార్థము తోచుట, ఒక విధమైన అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము.

పురా నరసి మానసే వికచసారసాశిస్థల

త్పరాగసురభీకృతే వయసి యస్య యాతం వయః.

స పల్వలఃసలేఽధునా మిలదనేకభేకాకతే.

మరాలబలనాయకః కథయ రే : కథం వర్తరామ్.

3

తా :- ఈ మరాఠుల నాయకుని, గడచిన దినములు - వికసించిన పద్మముల నుండి తారిన పరాగములచేత సురభితములైన జలములుగల, మానస సరస్సులో గడచిపోయినవి; అట్టి ఈ రాచహంస. నేడు కప్పల బెక బెకలలో నిండిన పడియ నీళ్ళలో కాంము గడవవలసి వచ్చినది. పాపము ! ఎట్లు కాలము గడవును ?

వి :- “సురభిక్పతే” - అభూత తద్భావార్థము నందు “చ్చి” ప్రత్యయము. అంతకుముందులేని సుఖానలు పద్మపరాగములతో నేర్పడిన వన్న మాట. “యస్య యాతం పయః” చక్కని జాతియు. తెలుగులోని నానుడిని-సంస్కృతీకరించినట్లున్నది. ఇట్టిదే భవభూతి వాడిన “తేహి నో దివ సా గతాః” అనునది. అతడు గూడ నాంధ్రుడే. ఇట్టిదే శ్రీనాథుని యొక పద్యము:

గీ :- నికటమున జేరి శ్రుతిపుట నిష్ఠరముగ
అడరి కాకులు చేరి బిట్టరచి నప్ప
డుదధి రాయంబ యూక రయుండ తెన్న
సైవరాకున్న నెందేని జనుట యెప్పు.

“ఒక మహాకవి గతదినములలో గొప్ప భాగ్యము ననుభవించినాడు. నేడతనికికానికాలము వచ్చినది. చిన్నచిన్నరాజుల నాశ్రయించినాడు. అక్కడ అల్పపండితులు చేరి “శ్రుతిపుట నిష్ఠరముగ” దమ పాండిత్యములను బ్రకటించు కొనుచున్నారు. పాపమా మహాపండితు డాగంపులో నెట్లు బ్రతుకును?” అని పండితరాజు వాపోవుచున్నాడు.

ర. గం :- ఇదికూడ అప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారమునకే ఉదాహరణము. కారణముచే కార్యము తోచుట మూడవ భేదముగా నందులోఁ జెప్పబడినది.

తృష్ణలోలవిలోచనే కలయతి ప్రాచీం చకోరీగజే
మానం ముచ్చతి కించ కై రవకులే కామే ధనుర్ధన్యతి.
మానే మానవలీజనస్య నపది ప్రస్థాతుకామేఽధునా
ధాతః కిం ను విధౌ విధాతుముచితో ధారాధరాడచ్చురః. 3

రా :- చకోరములు - ఆశాలోలములైన చూపులతో చంద్రుడువయిచు చూర్చును జూచుచున్నవి. కై రవములు తమ వాకట్టును వచుచున్నవి; మన్మథుడు ధనుర్బాలన మొసరించుచున్నాడు. మానవలీగణమానము ప్రయాణమునకు మూటగట్టినది. ఓయి! బ్రహ్మ! ఇట్టి భభసమయములో మేములు చంద్రుని కప్పునట్లు చేయుచున్నావు. ఇది నీకు మంచి పనియేనా?

వి :- చకోరములు వెన్నెలను గ్రోలును. అందుచే చంద్రుని వైపవి చూచు చున్నవి. “మానం ముంచతి” = చాల రసికమైన ప్రయోగము. “కామే ధనుర్ధన్వతి” = యుద్ధారంభమునకై ధనుస్సును గదల్చు చున్నాడు. ఇది యును మంచిమాట. “మానే ప్రస్థాతుకామే” = ఇదియును జక్కని పక్రొత్తి. పై శ్లోకములో నన్నియు సతి సప్తములు.

ర.గ. :- దైవముచ్చంభలముగాఁ బ్రవర్తించుట యను విభావముతో కవి కతనిని గూర్చిన యనూయ. కాని యిచ్చుట అమర్షము, అభివ్యక్తము అనూయను శబలితముగా నొనర్చును.

అయి : దలదరనింద : స్వందమానం మరన్దం
తవ కిమపి లిహన్తో చుంజా గుంజన్తు భృష్ణాః.
దిలి దిలి నిరపేక్షస్తావతీనం చివృద్భాన్
పరిమలమయమన్యో బాన్ధవో గన్ధవాహః.

5

తా :- విచ్చిక్రొనుచున్న ఓ కమలమా! జారుచున్న తీయని నీ తేనెను గ్రోలి తుమ్మెదలరచుచున్నవి. అరువనిమ్ము! నిరపేక్షుడై నీ పరిమళము దిక్కు దిక్కుల యందును వ్యాపింపజేయు గంధవాహుడను మరి యొక్క బంధువు నీ కున్నాడు.

వి :- “దళదరనింద” - అప్పుడప్పుడే పద్మము విచ్చిక్రొనుచున్న దన్న మాట. “కిమపి” దాని రుచి యిట్టి దట్టిదని చెప్పుటకు ససాధ్యము. “గంధవాహః” - వాని పనియే గంధములు మోసికొనిపోవుట.

పై శ్లోకములో “స్వందమానమ్ ‘దానకినమ్’ ఇత్యాది శబ్దములు హిందీత్యక్తిగ్రహణములు. స్వంగముల ప్రేమ సూచికము; గంధవాహుని ప్రేమ నిరపేక్షము. ఈ శ్లోకములో “నిరపేక్షః” అను శబ్దమును చాచ్యముగా చెప్పబున్నచో నింతను బాగుండిడిది.

సముపాగతవతి దైవా

దవమేలాం తులజః మధుకరే మాగాః.

మకరందపుష్పిలానా

మరవిద్వానామయం మహామాన్యః.

6

తా :- ఓ కుటజమా ! కాలము చెడి మధుకరము నిన్నాశ్రయించినది. దాని నవమానింపకుము. మకరంద తుండిలములైన యరవిందములకు అది మహామాన్యము.

వి :- ‘దైవాత్’ కాలము చెడి వచ్చినది. ‘మకరంద తుండిలానామ్’ పరమసంపన్నులైన వారని ధ్వని.

‘అయం మధుకరః’ ఈ రెండును పులింగములే; ఇట్టి చమత్కారము తెలుగులో గుదురదు; ఒకానొక మహాకవి కాలము చెడి యల్పు నాశ్రయించినాడు. వాడు పరమ సంపన్నులకును మాన్యుడైన వాడు. కాలముచెడి వచ్చినాడని వాని నవమానింపకుమని కవి హెచ్చరించు చున్నాడు.

ర. గం :- అప్రస్తుత ప్రశంసకే యదాహరణము. ఇక్కడ వృక్షమున సంబోధనము గుదురదు గనుక ప్రతీయమానమైన యంశతో తాదాత్మ్యమును గోరును.

పావతోక్తిల విరసాన్

యాపయ దివసాన్ వనాంతరే నివసన్.

యావత్ పిలదలిమాలః

కోఽపి రసాలః సముల్లసతి.

7

తా :- కోకిలా ! మ్రోయుచున్న తుమ్మెదలతో మామిడి పూచు వరకును యీ విరసములైన దివసముల నెట్లో యెక్కడో గడపుము.

వి :- ఒకనికి కానికాలము వచ్చినది. మరల శుభకాలము వచ్చు వరకును ఎట్లో యెక్కడో గడపుమని కవి యూరడించుచున్నాడు.

ర. గం :- ఇక్కడగూడ కోకిలకు సంబోధనము గుదురదు గనుక ప్రతీయమానాంశ తాదాత్మ్యమును గోరును.

నితరాం నీచోఽన్యైః
 ధ్వం ఘోరం హవ మా కదాఽపి కృథాః.
 అత్యంతసరసహృదయో
 యతః పరేషాం గుణగ్రహీతాఽసి.

8

తా :- ఓ కూపమా ! నేను నీచుడనని నీవెప్పుడును దుఃఖింపకుము. నీ హృదయము సరసము. నీ వితరుల గుణములను గ్రహింతువు.

వి :- పై శ్లోకముతో శ్లేషాలంకారము ప్రధానము. “నీచః” తగ్గుతో నున్నది; నీచుడు-అని రెండర్థములు: “సరస హృదయః” రసమనగా జలము. రసమనగా ఆర్ద్రత. ఆర్ద్రమైన మనస్సుగల వాడని యొక అర్థము. జలముచేతఁ గూడినదని చేరొక యర్థము. “గుణ” త్రాడు; మంచి గుణములు. కూపము త్రాడును గ్రహించును; అనగా బిందెలతో నీటిని జేడికొందుము గదా! ఇతరుల మంచి గుణములను గ్రహించునని చేరొక యర్థము.

ర. గం :- అప్రస్తుత ప్రశంసలే యుదాహరణము. శ్లిష్టములైన విశేషణములతోఁ గూడ అప్రస్తుత ప్రశంసను సాధింపవచ్చుననుటకు యీ యుదాహరణ మిచ్చినాడు. ఇది సమాసోక్తి యగునని యాశ్చేపణము. కాదని సమాధానము.

కమలినీ మలినీకరోషి చేతః
 కమిలి బలై రవహేలితాఽఽన భిక్షాః.
 పరిణతమకరన్దమార్మికాస్తే
 జగతి జయంతి చిరాయుషో మిలిన్దాః.

9

తా :- ఓ, కమలినీ! అసభిజ్ఞులైన బకములు బరిహసించిన పని యేల దుఃఖింతువు? నీ యొక్క పరిణత మకరంద మార్మికులైన మిశ్రిందములు చిరాయుస్సుతో వెలుగుచున్నవి గదా !

వి :- “పరిణత మకరంద మార్మికాః” = మంచి సమానము.

“మలినీకరోషి” = భైయాకరణుడు చేయు ప్రయోగము.

యేనా 2 మున్నరన్దే
దలదరవిన్దే దినాన్యనాయిషత.
కుటజే ఖలు తేనే హా !
తేనేహా మధుకలేణ కథమ్ !.

10

తా :- అమంద మకరందముగల్గి వికసించిన పద్మమందు దినములు గడచి పోయినవి. ఆహా! అట్టి మధుకరము నేడు కుటజము నెట్లు మెచ్చును ?

వి :- “అనాయిషత” గడుపఁబడినవి. అంగ్ల సంస్కృతములలో కర్మణి ప్రయోగము సొంపు. ద్రావిడభాషలలో కర్తరి ప్రయోగ మందము.

అయి మలయజ : మహిమా 2 యం
కన్య గిరామస్తు విషయస్తే.
ఉద్గిరతో యద్గరం
భజినః పుష్టానీ పరిమల్భాన్తైః.

11

తా :- మలయ పర్వతమందు బుట్టిన యో చందనమా ! నీ మహిమ నెవ్వరు పూర్తిగా భావతోఁ జెప్పఁగలరు? విషము గ్రక్కునట్టి పాములను గూడ పరిమళోద్ధారములతోఁ బోషించుచున్నావు గదా !

వి :- చందనపు చెట్లనుఁ బాములు చుట్టుకొని యుండును. చందన పృక్షముల యొక్క సువాసనలు వాని నాకర్షించును; అప్రస్తుత ప్రశంస.

పాటీర : తవ పటీమాన్
ఈ పరిపాటీమిమాములేకర్తుమ్.
యత్ప్రిషతాచుపి నృణాం
విష్టో 2 పి తనోషి పరిమల్భైస్తుష్టిమ్.

12

తా :- పాటీరమా ! నీ పద్ధతి ననుకరింప నెవరికి సాధ్యము? నిన్ను అనుగ్రహించు జనులకుచు పరిమళములతోఁ బుష్టిని గలిగించుచున్నావు గదా !

వి :- “ఉరీకరుం” - అంగీకరించుటకు. మంచి పదము. సాధువులు తమ్ము చాధించువారికిని సంతోషమును గలిగించుదురు. వారి మార్గము ననుసరించుట కష్టమని ధ్వన్యర్థము.

నీరక్షీరవివేకే

హంసాలస్యం త్వమేవ తనుజే చోత్.

విశ్వస్తిన్నభునాన్యః

కులవ్రతం పాలయిష్యతి కః.

13

తా :- హంసమా ! నీరక్షీర వివేకమందు నీవే యాలసించిన నీక నెవ్వగు కుల వ్రతమును పాలింతురు ?

వి :- పెద్దవారే న్యాయమును దప్పినపుడు దాని నింతెవ్వ రనుసరింతురని ధ్వన్యర్థము.

ఉపరి కరవాలధారా

కారాః హూరా భుజస్థుపుష్కవాత్.

లస్తాః సాక్షాద్దౌశ్చ

దీక్షాగురవో జయన్తి కేఽపి జనాః.

14

తా :- బాహ్యమునకుఁ గరవాల ధారలవలెఁ దీక్షముగాఁ గనుపింతురు. పాములకంటె క్రూరులుగాఁ దోతురు. కాని వారి మనస్సులు ద్రాక్షకన్నను మృదుమధురములుగా నుండును. ఇట్టి వారెక్కడో కొంచుందురు.

వి :- పైకి వారి మాటలు దురుసుగా నున్నను, కోపగాండ్రుగఁ గన్పించినను, కొందరి మనస్సులు చాల మృదువులుగ నుండును. వారి బాహ్య వర్తనమును బట్టి వారి మనస్సుల నూహించుట సాధ్యము గాదని యర్థము.

“సాక్షాత్ ద్రాక్షా గురవః” = కేవల శాఖ్విర తాండవము.

ర.గం :- ఉల్లేఖా లంకారమున కుదాహరణము. ఒకటే వస్తువు నిమిత్త భేదముతో, అనేకులచే ననేక విధముల గ్రహింపఁబడినదో యుల్లేఖనము.

అనేకులు లేకున్నను ఒకడే విషయభేదముతో ననేకములుగా వర్ణించినను, ఉల్లేఖమే యగును. ఇది రెండు రీతులు. శుద్ధము, అలంకారాంతర సంకీర్ణము. పై శ్లోకములో ఉపమావ్యతిరేకముతోను, ఉత్ప్రేక్షలతోను, ఉల్లేఖాలంకారము సంకీర్ణమైనది.

స్వచ్ఛందం దలదరవిన్దః తే మరన్దం

విన్దన్తో విదధతు గుఱ్ఱోతం మిలిన్దాః.

అమోదానథ హరిదంతరాణి నేతుం

నైవాఽన్యో జగతి సమీరణా త్రప్తవీణః.

15

తా :- ఓ! దళదరవిందమా! నీ తేనెను కావలసివట్టుఁ ద్రావుచుఁ దుమ్మెదలు ధ్వనించుగాక; నీ వాసనలను హరిదంతములకుఁ గొనిపోవుటలో సమీరణుని కన్నను ప్రవీణుడు లేడు. అప్రస్తుత ప్రశంస.

యాతే మయ్యచిరాన్నిదాఘమిహిరజ్వాళాశతైః శుష్కతాం

గస్తా కం ప్రతి పాన్థసన్తతిరసౌ సన్తాపమాలాటలా.

ఏవం యన్య నిరన్తరాధిపటలైర్నిత్యం వపుః క్షీయతే

ధన్యం జీవనమన్య మార్గసరసో ధిగ్భారిధీనాం జనుః. 16

తా :- “ఎండకాలము నందలి సూర్యుని జ్వాళాశతములచే నేను శుష్కించి పోవుచున్నాను. పాపము-ఈ చారిలో నడచు బాటసారుల గుంపు దప్పి దీర్చుకొనుటకీక నెవ్వరి జేరును”- అని నిరంతరము మానసిక చింతతో మార్గ సరోవరము కృశించుచున్నది. దాని జీవితమే ధన్యము. సముద్రముయొక్క జన్మమునకు తిరస్కారము.

వి :- ఎండకాలములో సరస్సులలోని నీరింకి పోవుట సహజము. దానిని దుఃఖముచేత శరీరము శుష్కించుటగా కవి యుత్ప్రేక్షించుచున్నాడు. “జీవన” శబ్ద మిక్కడ శ్లిష్టము; “జీవన” మని - “జల” మని రెండర్థములు. “పాంథ సంతతిః” - శబ్దము శ్రీ లింగము అగుటచే బాటసారుల దైన్యమున కింకను శోభ గూర్చుచున్నది. “వారిధి” - ధండిగా నీడుచ్ఛది; ఏమి ప్రయోజనము?

ఒక సామాన్య సంసారి తన యౌవనముతో ననేకమంది యతిఘులనుఁ బోషించుచున్నాఁడు. కాలము కలిసిరాక వాని సంపదలు తగ్గినవి. “అయ్యో ! ముందటివలె నతిఘులను బోషింప నైతినే” యను బాధతో శుష్కించుచున్నాఁడు. ఇంకొకడు మహా సంపన్నుఁడు. వాని ధనము లెవ్వనికిని బనికి వచ్చుట లేదు.

అపేదిరేఁబ్బరపథం వరితః పతజ్ఞా
భృజ్గా రసాలముఖలాని సమాశ్రయన్తి.
సజ్జోచమశ్చుతి సరస్త్వయి దీనదీనో
మీనో ను హస్తః కలమాం గతిమభ్యుపైత.

17

తా :- ఓ సరోవరమా! నీవేమో తిన్న తిన్నగా శుష్కించి పోవుచున్నావు. జల పక్షులన్నియు - మింటికెగిరిపోవుచున్నవి. (అవి వేరొక సరస్సు నాశ్రయించును.) (ఇంతవరకును నీ పద్మములతో తృప్తి నందుచున్న) తుమ్మెదలు రసాల ముఖముల నాశ్రయించుచున్నవి. పాపము! నిచ్చే నన్నిన దీన దీనమైన యీ చేప యేగతి బట్టవలెను ?

వి :- ఒక దాత ధనము క్షీణించి శుష్కించి పోవుచున్నాడు. వాని కాశ్రితులు నానా శీలములవారు. కొందరు దేశాంతరముల నాశ్రయింతురు; కొందరితర దాతలను వెదకికొనుదుఁ బోదురు. మరి కొందరెక్కడికిని బోక వానినే యంటి పెట్టికొని యుందురు. “పరంగాః” సార్థకమైన శబ్దము. “దీనదీనః” - యీ యామ్రేదనము రసపోషకమైనది.

ర. గం :- ఇక్కడ సరోవృత్తాంత మొక్కటి, క్షీణుడైన రాజు నాశ్రయించిన వారి వృత్తాంత మొక్కటి యున్నది. ఇదికూడ సప్రస్తుత ప్రశంసయే !

మధుప ఇవ మారులేఁబ్బి

న్యా సారభ్రలోభమమ్ముతిని మంస్థాః.

లోకానామేవ ముదే

మహితోఽప్యౌత్థామున్దాథితాం నిరీ

18

తా:- ఓ! పద్మలతా! తుమ్మెదనువలె మారుతుని గూడ నీ వాసనలతో ప్రలోభింపజేయకుము. * వాడు మహితాత్ముడు. లోకానందము కొఱకేయాచ నకుఁ బూనుకొన్నాడు.

వి:- మహితుడైన మారుతుఁడు నిన్ను యాచించుచున్నాఁడు. ఎందుకు? లోకానందము కొఱకు. (వాచునుడు బలి నడిగినట్లు). గొప్పవారొక్కొక్కసారి తమ యోగ్యతకుఁ దగని పనులనైనను లోక జేమమునకై జేయుదురని తాత్పర్యము.

గుణాతి మజ్జా మిలిందే

మూలతి మా మౌనమువయాసే.

శిరసా వదాన్యగురువః

సాదరమేనం వహన్తి సురతరవః.

19

తా:- మాలతీ! తుమ్మెద మనోహరముగ రుంకరించుచు నీ చుట్టు దిరుగుచున్నది. దాని నుపేక్షించి మౌనము వహింపకుము. వదాన్యగురువులైన సురతరువులే దానిని సాదరముగ శిరములయందు వహించుచుందురు.

వి:- “మిళిందః”- ఇది పుల్లింగము. ఈ స్వారస్యముతో నొకానొక పురుషుఁడు ధ్వనించుచున్నాఁడు. “మాలతీ” స్త్రీలింగము. అసగా నొక నాయిక. ఉత్తముడైన పురుషుఁడు నిస్సాశ్రయించి మధురముగ బలుకుచు నీ చుట్టు దిరుగు చున్నాఁడు. ఓసీ! వానిని సామాన్యునిగాఁ జూడకుము. అభిజాత్యము గల మహా దాతలుగూడ వానిని దలపైఁ బెట్టుకొని కోర్కెలు తీర్చుచున్నారని యర్థాంతరము.

“వదాన్యగురువః” — “సురతరవః” = మంచి శాబ్దికమైన అందు బాటు. “వదాన్యగురువః” చక్కని ప్రాణోక్తి.

* తుమ్మెదకు వలె మారుతునికి కూడ నీ సౌరభముపై లోభమున్నదని అను కొనకుము.

యై స్త్వం గుణగణవానపి
సతాం ద్విజిహ్వైర్ సేవ్యతాం నీతః.
తానపి వహసి వభీరజః

కిం కథయామస్త్యదీయమాన్వత్కమ్.

20

తా:- ఓ! చందనవృక్షమా! నిన్ను ద్విజిహ్వాలాశ్రయించికొని యుండుటచే సత్పురుషులు నీ దరి చేర జంకుచున్నారు. ఇట్లు నీ యపకీర్తికి కారణము లైనవారినిగూడ నీవు భరించుచునే యున్నావు. నీ యాన్వత్కమేమి చెప్పవలెను?

వి :- “ద్విజిహ్వలు” = పాములు, రెండు నాల్కలు గలవారు. అనగా రెండు నాల్కలతో మాట్లాడు దుష్టులని యర్థము.

“ఔన్నత్కమ్” = గొప్పతనము, పొడవు.

ఒక మహామహుని చెంత రెండు నాల్కలుగల దుర్మార్గులాలాశ్రయించికొని యుండురు. వారికి భయపడి సత్పురుషు లాతని నాశ్రయింప వెఱుకురు. తనచుట్టునున్నవారు దుష్టులని యా దాత యెఱుఁగును. వారిచే దనకుఁ గళంకమనియు నెఱుఁగును. కాని-తనది యుత్తమ శీలము. అందుచే వారిని పదలఁడు. సత్పురుషులను సేవించుటయు మానడు.

అపనీత పరిమలాంతర-

కథే వదం న్యన్య దేవతరుహసుమే.

పుష్పాంతరేఽపి గంతుం

వాఙ్మనీ చేత్ మధువః ధన్యోఽసి.

21

తా:- ఓ! మధువమ్మా! సర్వోత్తమ పరిమళము గల దేవకుసుమముపై పదముంచితివి. అట్లయ్యి నితర పుష్పమును చేరుటకును నీవు వాంఛించినదో- నీవే ధన్యుడవు.

వి:- “అపనీత పరిమళాంతరకథే” = * ఎప్పుడెప్పు డేయే పరిమళము గావలెనో అప్పుడప్పుడవన్నియు సాక్షాత్కరించునని భావము. నీవే వాసనల

* దీని పరిమళము వాసన చూచినవారు ఇతరపరిమళములను గూర్చి ముచ్చటెంపరు అని అర్థము.

దలచిన నావాసనలా కల్పవృక్ష కుసుమ మిచ్చును. ఇట్లుండియు నీ వితర
పుష్పమును వాంఛించుచున్నావు. “ధన్యోసి!” = చాలగొప్పవాడవు. ఇది
పరిహాసము. నీ తెలివి యేడ్చినట్లే యున్నదని తాత్పర్యము.

‘కుసుమ’ శబ్దము నవుంసకలింగము. శ్రీలింగమైనచో నింకను
బాగుండెడిది.

తటిని : చిరాయ విచారయ

వింధ్యభువస్తవ పవిత్రతాయాః.

శుష్యన్త్యా అపి యుక్తం

కేం భు రథోదకాదానమ్.

22

తా :- ఓ! నదీ! నీవు వింధ్య భూములలోఁ బుట్టితివి. నీ పవిత్రత
నైనను యోచించుము. నీవు శుష్కించి పోవుచున్నావు. అయినను రథోదక
ముల గ్రహించుటోపనా?

వి :- మహాన్నతవంశజాతులు కష్టములలో నున్నను నీవములైన
పనులకుఁ బూనుకొనరాదని ధ్వని.

ఏకస్తవ్యం గహనైస్త్రిన్

కోకిల : న కలం కదాచిదపి హర్యాః.

సాక్షాత్తశంకయామీ

న త్వం నిఘ్నుస్తు నిర్దయాః కాకాః.

23

తా :- కోకిలా! నీ పి యడవిలో నొంటిగా నున్నావు. ఎప్పుడుగాని
కల మధురముగా శబ్దించుము. నీ చుట్టును గాకులున్నవి. అవి నిన్ను గుర్తించి
చంపకుండు గాక.

వి :- కోకిలయు, కాకియు నాకారములో నొకటిగా నుండును. కంఠ
ధ్వనియే వాని విభేదకధర్మము. కోకిల యని గుర్తించిన వెంటనే కాకులు దానిని
చంపివేయును.

ఒకానొక పండితుడు తన పాండిత్యమును వెల్లడింప నారంభించినచో చుట్టునున్నవారసూచుతో వానిని జంపివేయుదురు. వాడు దన కనువగుచోటు దొరకువలకును ఇతరులు దన్ను గుర్తింపకుండునట్లు మనవలెను.

పత్రఫలపుష్ప లక్ష్మ్యై

కదావ్యదృష్టం పృథం చ ఖలు జూతైః.

ఉపసర్పేష భవంతం

బర్హర : వద కన్య లోభేన !.

24

తా :- ఓ బర్హర వృక్షమా ! నీయం దే శోభ యున్నది ? పత్రములు లేవు. ఫలములు లేవు. పూలు లేవు. పైగా ముండ్లున్నవి. మే మే యాశతో నిన్ను సమీపింపవలెను ?

వి :- “లక్ష్మ్యై” = ఈ శ్రీ లింగపద మమితస్వారస్యమును గూర్చు చున్నది. ఓయీ ! నీలో నే గుణమును లేదు; ఇక మేము నిన్నెట్లా శ్రయింపవలెనని భావము.

తరుచులనుషమాఽవహరాం

జనయన్తిం జగతి జీవడాతార్తిహే.

తేన గుణేన భవానీ-

తాత : హిమానీమిమాం వహసి.

25

తా :- ఓ హిమవత్పర్వతమా ! ఈ మంచు నీ వృక్షములయొక్క-
రాంతిని పోగొట్టు చున్నది; నీ యందలి జీవులకు ఆర్తిని గలిగించుచున్నది. మరి దేనిని జూచి నీవీ మంచును ధరించుచున్నావు?

వి :- “భవానీ తాత !” = పార్వతికి తండ్రియైన వాడూ ! నీ విత్త జగ్జ్ఞునని; భవునంతటి వానిని బెండ్లి యాచి నది. అట్టి విత్తను గన్న నీవు చాల గొప్పవాడవని భావము. “హిమానీ” = శ్రీ లింగము. ఈ పేరిటి నాయక. ఈమెతో నీకేమి సుఖమున్నదో రాని, నిన్నాశ్రయించిన వారి కందరికి రక్షణయియున్నదని భవని.

అమరతరుహనుమసౌరభ
సేవనసంపూర్ణనకలతామస్య.
పుష్పాస్తరసేవేయం
భ్రమరస్య విడమ్బునా మహతీ.

26

తా :- ఆ భ్రమరము కల్పవృక్షకుసుమ సౌరభ సేవనములు గలది.
దాని సకలవాంఛలును దానితోఁ దీరినవి. ఈ పుష్పాంతరసేవ, కేవలము విడంబ
నమే.

వి :- ఒకడు మహా వైభవము లనుభవించినాఁడు. వానితో నిత్య
తృప్త డైనాఁడు. వాడప్పు డప్పుడు చిన చిన్న సుఖములు వాంఛించుట కేవల
మేదో యులుసుపోకకు మాత్రమే.

కలభ : తవా న్తికమాగత -
మలిమేనం మా కదావృవజ్ఞానే.
అపి దానసుందరాణాం
ద్విపదుర్భాణామయం శిరోధార్యమ్.

27

తా :- ఓ కలభమా! నీకడకు వచ్చిన యీ తుమ్మెదను - ఎప్పుడు
నవమానింపకుము. దాన సుందరులైన ద్విపదుర్బులకది శిరోధార్యము.

వి :- “దానము” = వదాన్యత; మదజలము;

“దాన సుందరాణామ్” :- ఇక్కడ సుందర శబ్దమెంతయో రమ్యముగా
సున్నది. దానమే నిజమైన సౌందర్యమనుట. “శిరోధార్యమ్” ఒక అర్థము నందు
జాతీయము; గౌరవింపదగిన వాడని పిండితార్థము; రెండవ అర్థమందు తలపై
నుంచి కొనుట. ఏనుగుల గండస్థలములపైననే గదా తుమ్మెదలు వ్రాలుట.
“కలభ!” = ఏనుగు పిల్ల; నీ వయగు చిన్నది. జీవితానుభవము లేదు. నీకు
యుక్తాయుక్తము లింకను సరిగఁ జెలియవని పిండితార్థము.

పుష్పాః ఖలు పరపుష్పాః
పరితో దృష్టాభ్య విటవినః సర్వే.

అరామాభిపత్తిర్వివేకవికలో చూనం రసా నీరసా
వాత్సాభిః పరుషీకృతా దశదిశశ్చండాతపో దుస్సహః.
ఏవం ధన్వని* చంపకన్య సకలే సంహారహేతావస్థే
త్యం నిశ్చిన్నమృతేన తోయద ఖతోప్యోవిష్కృతో వేదసా.

తా :- వనపాలకుడు అవివేకి. భూమిపై నొక నీటిబొట్టులేదు. దశదిక్కులు గాలులచే గఱకువాతినవి. సూర్యుని వేడిమి భరింప సాధ్యముగాదు: ఈ చంపకము సర్వరీతుల నిస్సహాయమైనది. చావునకుఁ దూరైనది. ఓ నీరదమా! ఈ సమయములో నీ వమృతమును వర్షించితివి. బ్రహ్మదేవుడు యెక్కడి నుండియో నిన్ను బంపి నాడు.

వి :- “వివేక వికలః” = అవివేకి యనుటకుఁ బొడిగింపు.

“రసా నీరసా” = రసము నీరసమైనదని శాబ్దిక చమత్కారము. నిర్గతమైన రసముగలది నీరసము. ని + రస = అని యుండగా వ్యాకరణ శాస్త్రము ప్రకారము “ని” ప్రత్యయమున దీప్తమువచ్చి నీరసమైనద : “అమృత” = జలము, అమృతము అని రెండర్థములు. “తోయద” = జలమిచ్చుటయే స్వభావముగా గలది.

ఒక సంసారి అన్నివైపులనుండి కష్టములతో బాధపడుచుండును. ఎక్కడనుండియో హఠాత్తుగ వానికి సాయము లభించును. అది ఈశ్వరేచ్ఛ.

న యత్ర స్థేమానం దధురతిభయభ్రాన్తహృదయా
గంధానోద్రేకభ్రమదలికదమ్బః కరటినః.
స్థలస్మగ్తాభారే భవతి పరలోకం గతవతో
హరేరద్యో ద్యౌరే శివశివః శివానాం కలకలః. ౨1

తా :- ఒక సింహము బ్రతికి యుండెను. అది బ్రతికి యున్నపుడు, మద జలముచే మొరయుచున్న తుమ్మెదలు గల గొప్ప యేనుగులు గూడ

* ధన్వని = మరుభూమియందు

భయభ్రాంతములై యా సమీపముల సత్తాడుట లేదు. ఇంతలో నా సింహము గతించినది. ఓహో! దాని గుహయందు నేడు గుంట నక్కలు విశృంఖలముగా గూయు చున్నవి.

వి :- “స్థలస్మృతాభారే” = ఆ సింహము బ్రతికినప్పుడెన్ని యేనుగులతో జంపినది; ఏనుగుల కుంభస్థలములతో ముత్యము లుండును. సింహము యేనుగుల కుంభములను బీల్చినప్పుడు ముత్యములు చిట్టివడి యాగుహ ప్రాంత మంతటను వ్యాపించినవి. కాబాను కుమార సంభవముతో నీ శ్లోక మున్నది :-

“పదం కుషారస్థుతిధోతరస్తం
యస్మిన్మద్యప్టోఽపి హతద్విపానామ్.
విదంతి మార్గం సభరంద్రముత్తైః

మృతాఫలైః కేసరిణాం కిరాటాః” — ఈ శ్లోకమును వ్యాఖ్యానించుచూ మల్లినాథులిట్లన్నాడు: “కరింద్ర బీమూత కిరాహళంబ మత్స్యాహీ శక్తుద్భవ వేణుజాని. ముర్రాఫలాని ప్రథితాని తీరే తేషాం హి శక్తుద్భవమేవ భూరి.” కనుక కరుల కుంభ స్థలము లందు ముర్రా ఫలములుండుట ప్రసిద్ధములు.

“గలద్దానోద్రేకప్రమదలికదమ్యాః” — ఈ సమాసము గంభీరము. ఏనుగుల బొన్నతల్లి స్థోలములను శబ్ద శ్రవణ మోత్రముననే దెబ్బచున్నది. “భయభ్రాంత హృదయః” — అను సమాసముగూడ నిట్టి చమత్కారము గలదే. “భ్రాంత” శబ్దము భయముతో, దాని గుండెలదరుటను నూచించుచున్నది.

చిహ్నః ప్రేమాణం చతురు నమహానోన వీపులం
సమీపాకారోఽసాపకృత కరుణాం శాంతిపదే.
అయం చ ద్రాగుష్మదుక్తుమనీకరాణాం పరిమర్దై
ర్విగంచానాదేనో మధుపకలధృష్టాపిధిరాన్. 32

తా :- తోట మూల చన్ని చక్కచములు నొక్కట్లే నుంచానిపై నెక్కువ దుడ్డి లేదు. మరి యొకదానిపై తక్కువ లేదు. వాడు యీ పాం పరుశముపై

నెక్కువ దయ నుంచలేదు. అది వడి వడిగా నిగిర్చినది. పూలు పూచినవి. వాని వాసనలతో దిగంతములను మధుపకులయుఁకార భరితము లొనర్చినది.

వి :- “ద్రాగుద్యక్” హఠాత్తుగా బుట్టుకొని వచ్చినవన్నమాట; “కుసుమ నీకరాణామ్” = ఒకటి రెండుగాదు; గుంపులు గుంపులు; ఒకనికి చిన్న తనములో సరియైన పోషణ లేదు. వాడు గొప్పవాడగుట కనుకూలములు లేవు. కాని వానికి శక్తి దైవదత్తమై వచ్చును; వాని కీర్తి దిగంతములకు వ్యాపించి పొగడ్త లందికొనును.

మూలం స్థూలమతీవ భిన్ననదృఢం శాఖాః శతం మాంసలా
వాసో దుర్గమహీధరే, తరువతే : తత్రాస్తి భీతిస్తవ.
ఏకః కేతు మనాగ్ధ్యం జనయతి స్వోన్తే మమాభిజ్ఞరం
జ్వాలాలేపలయీభవన్నకరుణో దావానలో ఘస్మరః. లిసి

తా :- ఓ వృక్ష రాజమా ! నీ కన్ని సౌకర్యములు బాగుగనే యున్నవి. నీ మూలము దృఢమైనది. నీ మొదలు ముడులు పెట్టి యెదిగి యున్నది. శాఖాశతములు పుష్టితో నున్నవి. ఇక వానమందమా కొండకొమ్ముపై; నీకేమి భయమున్నది ? నిన్ను జూచినపు డొకటే యొక సందేహము - తాపము - నా మనస్సు నల్పముగ నాక్రమించుచున్నది. ఎప్పుడో యొకసారి తిండి పోతైన దావానలము నిన్ను జుట్టుముట్టి నిష్కరుణముగ గొల్చివేయవచ్చును గదా !

వి :- “తరువతే” - నీవేమో చాల గొప్పవాడవు. నీకన్ని సౌకర్యము లున్నవి. “మాంసల” = లాక్షణిక ప్రయోగము. చండిగా మాంసము గలదని వాచ్యార్థము. ఇక్కడ పుష్టి గలిగినవనుటలో పర్యవసానము. “మనాక్” = రేఖామాత్రముగానని భావము. ‘జ్వాలాలీ వలయీభవన్’ - జ్వాలానమూహము చేత గుండుగా నిన్ను అన్నివైపుల నుండి చుట్టుకొన్నదై; “అకరుణః” - దయలేనివాడు. “ఘస్మరః” = తిండిపోతు.

ఒకానొకడు పెద్ద మహారాజు. వాని యంతఃపురములు గొప్పవి. చుట్టు మన్న పరివారమా ! బలపుష్టమైనది. వాడు నివసించు పట్టణపు కొటలా !

కొండల పంటివి. ఇక వానికేమి భయమున్నది? నిజమే. వేరొక రాజు. వానికెన్ని రాజ్యము లాక్రమించినను తృప్తిలేదు. వాడెప్పుడు ప్రేనవచ్చి పడునో? సృష్టిలో నాపద కెవ్వడును దప్పించుకొన్నవాడు లేడని భావము.

గ్రీష్మ గ్రీష్మతరైః కరైర్దినకృతా దగ్ధోఽసి యశ్చాతక
స్త్రాం ధ్యాయన్ ఘన వాసరాన్ కథమపి ద్రాఘీయసోనీతవాన్.
దై వాల్లోచనగోచరేణ భవతా తస్మిన్నిదానీం యది
స్వీ చత్రే కరకానిపాతనకృపా తత్కిం ప్రతిబ్రూమహే. 34

తా :- ఓయీ! ఘనుడా! ఆ చాతకము జూడుము. నీ కొఱకెన్ని దినముల నుండియో గాచికొన్నది. నీపై నాశ జెట్టుకొని యెండకాలములను సైరించినది. సూర్యుడు కిరణములతో దాని శరీరమును మాడ్చివేసినాడు. అయినది నీపై యాశతో సహించినది. ఆదృష్టవశాత్తు నీవు గన్పించితివి. నీవేమి చేయుచున్నావు? వడిగండ్లతో దాడించుచున్నావు. అది నీ దయ. ఇక నీకేమి బదులు చెప్పవలెను?

వి :- “ఘనః” = మేఘము, గొప్పవాడు.

నీవేమో చాల గొప్ప వాడవు. నీకరుణ యిట్టేర్పిన దని ధ్వని. “కథమపి” = ఎన్నికష్టములనో యా చాతకము సహించినది. “ద్రాఘీయసః” = దుఃఖమునందు దినములు దీర్ఘములుగా నున్నట్లు తోచును. “దై వాత్” = అదృష్టముతో గన్పించును. “లోచనగోచరేణ” = నీవు కంటబడుటయే గొప్ప యదృష్టము; తన కష్టములన్నియు తీరునని గంపెడాళలు నీపైన జెట్టికొన్నది. “భవతా” = ఇది పరిహాసము; ‘తమరిచేత’ యని యర్థము.

“కరకానిపాతనకృపా” = కరకాని పాతన మనెడు దయ; ఇచట ‘కృపా’ శబ్దము సహసగతమై మరింత వెక్కిరింతను దోపించును.

“ఇదాసీం” = ఇంతయైన తరువాతగూడనని ధ్వని. “ద్రాఘీయసః
వాసరాన్” గ్రీష్మమునందు పగళ్లెక్కువ.

దవదహనజటాలజ్వాలజాలాహతానాం
పరిగలితలతానాం మ్లయతాం భూరుహజామ్.
అయి జలధరః శైలశ్రేణీశ్శజ్జేషు తోయం
వితరసి బహు తోయం శ్రీమదస్తావకీనః.

35

తా :- ఓయి జలధరమా ! చెట్లకంటికొన్న తీగలన్నియు మాడిపోయి
నవి. వృక్షములు దవదహన జటాలజ్వాలజాలా హతములైనవి. నీవేమో కొండ
కొమ్మలందు వానలు విరివిగా చర్చించుచున్నావు. నీ లక్ష్మి మద మేమన వలెను?

వి :- “జటా” = జడలవంటి.

“తోయం బహువితరసి” = అక్కరలేనివారికి విరివిగా నిచ్చుచున్నా
వని భావము.

“తావకీనః” = ప్రౌఢమైన శబ్దము. నీ శ్రీమదమునకు కండ్లు గన్పించుట
లేదని భావము. ఒకానొక సంపన్నుడుండును. అవసరముగలవారికి వాడివ్వఁడు;
అక్కరలేనివారికి విరివిగా నొసగును. అది వాని శ్రీమదస్వభావము.

శృణ్వన్ పురః పరుషగర్జితమస్య హస్త
రేః పాన్థః విహ్వలమనా న మనాగపి స్థాః.
విశ్వా ర్తివారణసమర్చితజీవనోఽయం
నాకర్ణితః కీము నభేః భవతామ్బుభాహః.

36

తా :- ఓయీ ! పాంథుడా ! ఆ మేఘము యొక్క పరుషగర్జితము విని
విహ్వలతనందకుము. వాడు విశ్వార్తివారణసమర్చిత జీవనుఁడు. ఆ అంబు
వాహుని పేరు నీవు వినలేదా ?

వి :- “పురః” = ముందు. మేఘ గర్జితమును విని యేదో దుష్ట మృగ
గర్జితమని వాని భ్రాంతి. “పరుష గర్జితమ్” = ఆ శబ్దము పరుషమై గుండె
లదలించునదిగా నున్నది.

“జీవన”- ఈ పదమొక్కడ శ్లిష్టము. నీరనియు, బ్రమకనియు రెండర్థములు. వాడెంబువాహుడైన మేముడని అనుట కంటెను-“వాడెంబు వాహుడు. వాని పేరు నీవు వినలేదా ?” అని చెప్పటలో నెంతయో కవిత్వమున్నది.

సౌరభ్యం భువనత్రయేఽపి విదితం సై త్యం సు లోకోత్తరం
కీర్తికి కించ దిగజ్జనాజ్జణగతా కిం త్వేతదేతం శృణు.
సర్వానేవ గుణానియం నిగిరతి శ్రీఖండ తే సున్దరాన్
ఉజ్జ్వలీ భలు కోటరేషు గరలశ్వాలాం ద్విజిహ్వవలీ. 37

తా :- ఓ! చందనమూనీ సువాసన మూడు లోకములకు విదితము. నీ శైత్యము లోకోత్తరము. నీ కీర్తి దిగంగనాంగణ గతము. కాని పీనితో నేమైనది. ఒకమాట వినుము. సుందరములైన నీగుణముల నన్నిటి నొక దోషము నాశ మొనర్చుచున్నది. నీ కోటరేషులలోఁజేరి గరళములు వెలార్చు పాముల గుంపు.

వి :- “దిగంగనా” = హాపకాలంకారము. దిక్కులను స్త్రీలతో బోల్చి నాడు. “అంగణగతా” = వారియిండ్లవరకును వ్యాపించినదని భావము. పురుషులకంటెను స్త్రీలను రంజిపజేయుటలో కీర్తికి ప్రత్యేకమైన ఘనత. “సర్వానేవ గుణాన్” = ఆ యున్న నీ యన్ని గుణముల నొక్కదోషము హరించు చున్నదని భావము.

నాపేక్షా న చ దాక్షిణ్యం

స త్రేతిర్న చ సంగతిః.

తథాపి హరితో తాపం

లోకానామున్నతో ఘనః.

38

తా :- వాని కపేక్ష లేదు. దాక్షిణ్యములేదు. ప్రీతి లేదు. సంగతి లేదు. కాని లోకము యొక్క తాపములను హరించుచున్నాడు. వాడు లోకోన్నతుడైన మునుడు.

వి :- “ఘనః” = మేఘము, శ్రేష్ఠుడు అని రెండర్థములు.

“లోకానాం ఉన్నతః” = లోకములకంటె వాడున్నతమైన యాకాశ మందే గదా యుండుట. సర్వలోకములకు సమ్యాప్యుడని యర్థాంతరము. గొప్ప వారు నిరపేక్షముగా నితరుల దుఃఖములను బోకార్తురు.

సమత్పత్తిః స్వచ్ఛే సరసి హరిహ స్తే విలసనః
నివాసః పద్మాయాః సురహృదయహారీ పరిమలః.
గుణైరేతైరన్యై రపిచ లలితస్యామ్నఃః తవ
ద్విజోత్తంసే హంసే యది రతిరతివోన్నతిరియమ్. 39

తా :- అంబుజమా ! స్వచ్ఛమైన సరస్సునందు బుట్టితివి. హరికర మందు విలాసము. లక్ష్మీదేవికి నీవు నివాసము. నీ పరిమళములు దేవతల హృదయము లాకర్షించినవి; ఇవి కొన్ని గుణములే; ఇక నెన్నో సుగుణము లున్నవి; నీవు ద్విజోత్తంసుడైన హంసయందు రతి నుంచినచో నది నీ తక్కిన సుగుణముల కన్నింటికిని కిరీటము వెట్టినట్లు.

వి :- “ద్విజోత్తంసే” = ద్విజ శ్రేష్ఠుడని యర్థము. ‘ద్విజ’ శబ్దము శ్లిష్టము. ద్విజోత్తంసుని యందు రతి నుంచికొనుటలోనే నీ వివేకమున్నది అది చేసినచో దక్కిన యీ గుణములన్నియు భాసించును: అందు పొరపాటు పడితివా - ఈ సుగుణములన్నియు నుండియు లేనట్లే.

సాకం గ్రావగజైర్లుతన్తి మణయో బాలార్కబింబోదమాః
తీరే నీరచరైః సమం స భగవాన్నిద్రాతి నారాయణః.
ఏవం వీక్ష్య తవావివేకమపి చప్రౌఢాం పరామన్నతేః
కం నిన్దామ్యథవాస్తవామి కథయ జీర్ణావత్ప్రామహమ్. 40

తా :- ఓ క్షీర సముద్రమా ! నీలో గండ శిలలతో పాటు బాలార్క బింబోదము కాంతిగల రత్నములున్నవి. ఇ తీరమందు నీరచరములతోఁబాటు భగవంతుడైన నారాయణుడే నిద్రించుచున్నాడు. నీ యదృష్టము చాల గొప్పది. నీ యవివేకము గూడ గొప్పదే. మరి నిన్ను నిందితునో, స్తుతింతునో, నీవే చెప్పుము.

⊕ లేదా రత్నములు తాళ్ళతోకలసి తీరముపై దొర్లుచున్నవి అని అర్థము.
‘నీరే’ అనియు ఫారము. ఇలముపై నారాయణుడు నిద్రించుచున్నాడు అని అర్థము.

వి :- బాలార్క డ్యుతులైన రత్నములుండుట గొప్ప యదృష్టము; కాని యాదృష్టమును సముద్రము గమనించుట లేదు; వానిని దనలోని రాళ్ళతోనే సమానముగఁ జూచుచున్నది. నారాయణుఁ డాశ్రయించినాఁడు. వానిని దక్కిన జలజంతువులతో సమానముగనే జూచుచున్నది; ఇది దాని గొప్ప యవివేకము; ఈ వస్తువులు ప్రాప్తించుట దాని యదృష్టము. ఒకనికి భగవంతుడు గొప్ప యదృష్టము లిచ్చును; గొప్పవారందఱు వాని నాశ్రయింతురు; కాని వాడాయదృష్టములు లెక్కింపఁడు. ఆ గొప్పవారిని ప్రత్యేక దృష్టితో జూడఁడు. ఇది వాని యవివేకమో, వివేకమో !

కిం ఖలు రత్నై రేతైః

కిం పునరభ్రాయితేన వపుషా తే.

సలిలమపి యన్న తావత్ -

మర్దవః పదనం ప్రయాలి తృషితానామ్.

41

తా :- ఓయీ! సముద్రుడా! నీరత్నములతోనేమి ప్రయోజనము? మేము వంటి నీ శరీరముతో నేమి ఫలము? నీ నీరుగూడ దప్పికొన్న వారి గొంతులోనికిఁ బోదుగదా !

వి :- “అభ్రాయితేన” = అభ్రమువలె నాచరించుచున్న. ప్రౌఢమైన శబ్దము.

ఇయత్క్రొం సమృత్తావపి చ సలిలానాం తృమధునా

న తృష్టామూర్తానాం హరసి యది కాసారః, సహసా

నిదామే చఙ్గాంభా కిరతి వరితోఽఙ్గారనికరం

రృశీభూతః కేషా మహాహః, వరిహర్తాసి ఖలు తామ్. 42

తా :- ఓ ! కాసారమా ! ఇప్పుడు నీ కింత సలిల సంపద యున్నది. ఇప్పుడు గూడ నీవు అరుల తృష్టను బోగొట్ట నేరనిచో నేమి ప్రయోజనము ? రేపిండకాలము వచ్చును; ప్రచండుడైన సూర్యుడు కిరణములచే నిప్పులు జెజుగును. అప్పుడు నీవే గృశించి పోయిదవు; ఇతరుల దప్పి నేమి దీర్చవు?

వి :- మనుష్యుఁడు తనకు సంపదలున్నప్పుడే యితఁగుఁడు మరలరింపవలెను. ఆ సంపదలు శాశ్వతముని యేమున్నది? రేపు కాని కాలమువచ్చి తానే కృశించి నపుడు మరియొకరి కే యుపకార మొనర్చును ?

“కృశీభూతః” = అంతకుముందు కృశుడుగానివాఁడు కృశఁ డుగా నగుట.

అయి రోషమురికరొషి నో చే -

త్కిమపి త్వాం ప్రతి వారిధేః పదామః .

జలదేన తవార్థినాసి ముక్తా

న్యసి తోయాని వహన్మహాః జహాసి.

43

తా :- ఓ సముద్రమా ! నీవు కోపింపకుండువేని యొకమాటఁ జెప్పెదను. నీవేమో దొడ్డవాడవు. నీకు జలమిచ్చినది మేముఁడే. వాఁడే నేడు కొంత జలమిమ్మని వేడినను పలుకకున్నావు.*

వి :- “వారిధే” = నీటిని ధరించునది; అనగా సంపదలను వహించుటయే గాని విడుచుట యెఱుగనిదని తాత్పర్యము.

“జలదేన” = నీటి నిచ్చినది. అనగా త్యాగమే తనకు స్వభావము; ఇట్లు వారిధి, జలదశబ్దములుఇట సాభిప్రాయములుగా ప్రయుక్తములైనవి.

“ఊరికరోషి” = మధ్యమపురుష క్రియ. పుష్టికలిగిన క్రియ.

న వారయామో భవతీం విశన్తిం

వర్షానదిః ప్రోతసి జహ్నుశ్చాయాః.

న యుక్త మేతత్తు పురో యదస్యా -

స్తరజ్జభక్తాన్ప్రకటికరోషి.

44

తా :- ఓనీ! వర్షానది! నీవేమో జహ్నుసుతా ప్రవాహమున జొచ్చుచున్నావు; మంచిదే. నీకు గొప్ప యదృష్టమే పట్టినది; కాని - దాని యెదుట

* “వహన్”కు బదులు “మహన్” అని పాఠాంతరము. మేముడు నిన్ను యాచించి తీసికొన్న జలములో కొంత మరల నీకు ఇచ్చుచున్నాడు. దానిని కూడ భద్రము చేసికొనుచున్నావే కాని ఇతరులకు ఇవ్వలేకున్నావు అని క్రూర భావము.

కూడ నీ తరంగ భంగములను బ్రకటించుచున్నావు. నీకీ జంభము దగదు సుమా !

వి :- “భవతి” = హటాత్తుగా గల్గిన యదృష్టముతో గొప్ప దాని వైనావు; అందుకే “తమరిని” యనుచున్నాడు కవి.

తరంగభంగులను సాధారణముగా భ్రూచాలనమునకుఁ బోల్తురు. ఆమె యెదుటఁ గూడ నీవేమో బొమలు గదలించుచు కాలీనతను ప్రకటించుట దగదని యర్థము.

పాలోమీపతికాననే విలసతాం గీర్వాణభూమీరుహః

యేనాఘ్రాతసముజ్జితాని కసుమాన్యజ్జిఘ్రిరే నిర్జరైః.

తస్మిన్సప్త మధుప్రతేవిధివశాన్యాద్యైకమాకాంక్షతి

త్వంచేదన్యసి లోభమమ్ముఃఃతదా కిం త్వాం ప్రతిబ్రూమహే. 45

తా :- ఓ యంబుజమా ! నిన్నొక తుమ్మెద జేరినది. అది యెట్టిదను కొన్నావు? ఇంద్రుని నందన వనమునఁ దిరుగాడినది. అక్కడి కల్పవృక్షములపైన సంచరించినది. దానిచే వాసనఁ జూడబడిన యెంగిలిపూలనే దేవతలు వాసన జూచిరి. అది యిప్పుడు కాలము చెడి నీ తేనె నాకాంక్షించి నీ కడకుఁ జేరినది; ఇప్పుడు నీవు లోభమును ప్రదర్శించినచో - నిన్నేమని యందుము ?

వి :- “పాలోమీపతి” = పాలోమి యనగా శచీదేవి; ఆమె పతి యింద్రుడు. “గీర్వాణభూమీరుహః” = దేవతా వృక్షములు. ప్రాచీనములై యెన్ని వేల యేండ్లనుండి యో నున్న చెట్లని భావము.

“అఘ్రాత సముజ్జితాని” = రెండు విశేషణములకు సమాసము కర్మ ధారయము. రాయలాము క్ర మాల్యదలోఁ బ్రయోగించిన ఉషస్సాన్నత ప్రయాత ద్విజావలి” - అను చోటులోని “ఉషస్సాన్నత ప్రయాత” అను సమాసము ఛందిది.

“అజఘ్రే నిర్దరైః” = చాల యందమైన కర్మణి ప్రయోగము.

“మధుప్రతే” = మధువును సేకరించుటయే వ్రతముగా గలది.

భుక్తా మృణాలపటలీ భవతా నివేతా

న్యంబూని యత్ర నలినాని నిషేవితాని.

రే రాజహంసః పదః తస్య సరోవరస్య

కృత్యేన కేన భవితాసి కృతోపకారః.

46

తా :- ఓ ! రాజహంసమా ! ఆ సరోవర మందలి మృణాలసముదాయమును దింటివి. నీటిని ద్రావితివి. నలినములయందు వసించితివి. ఇప్పుడా సరోవరమున కేమి యొనర్చి ఋణ విముక్తుడవయ్యెదవు ?

వి :- “మృణాలపటలీ” = శ్రీ లింగ స్వారస్యముచే శ్రీలు ధ్వని.

ప్రారఘ్నే కుసుమాకరస్య పరితో యస్యోల్లసన్మల్లారి

పుష్పో మజ్జులగుజ్జితాని రచయంతానాతనోదత్సవాన్.

తస్మిన్నద్యం రసాలశాఖిని దశాం దైవాత్కృతామబ్జుతి

త్వంచేన్దుబ్బసిచబ్బరిక వినయం నీచస్తవదన్యోఽన్తికః. 47

తా :- ఓ చంచరీకమా ! పసంతారంభమందు రసాల శాఖ పుష్పించెను. దాని మంజులయందు మధురమగు యుంకరించుచు ఆయా యుత్సవముల నుభవించితివి. ఇప్పుడు దానికి కానికాలము వచ్చినది; అది కృశించినది. దాని నిప్పుడు పదలిపెట్టిపోయినచో నీకన్న నీచుడెవ్వఁడు నుండడు.

వి :- “కుసుమాకరస్య” = పసంతము; కుసుమోద్గమమునకు కారణమైనది.

“మంజువృక్షే మంజులగుంజితాని” = మంజులమైన శబ్దాలంకారము; “తానత్సవాన్” = ఆయా వేడుకలను-అనగా యనుభవించిన వేడుకలు నీకే తెలియునని యర్థము.

ఏజీగజేషు గుణగర్వనిమీలితాక్ష
 కేం కృష్ణసారః ఖలు ఖేలసి కాననేఽస్మిన్.
 తోభామిమాం కలయః భిన్నకరీన్ద్రకమ్భ
 ముక్తామయీం హరివిహారవసున్దరాయాః.

48

తా :- ఓసీ ! కృష్ణసారమా ! గుణగర్వముచేతఁ గన్నులు మూసికొని
 ఆడు జింకల గుంపులో విశృంఖలముగ సంచరించుచున్నావు. ఈ భూముల
 యందు భిన్న కరీంద్రకుంభమైన సింహము దిరుగుచున్నది. ఈ రాలిన ముత్య
 ఘులు దాని నఖగళితములే. ఈ శోభ వానిదే; ఇది నీ వెఱుగవా ?

వి :- ఆనేకములైన యాడు జింకలకు ఒక మగజింక యుండును. అది
 యా గుంపునకు నా మకుండు.

“నిమీలితాక్ష” = వయసు పోతరముచే నీ కన్నులు మూసికొనిపోయి
 నవి; నీ కెవ్వరెదురులేదని విశృంఖలముగఁ దిరుగుచున్నావు.

జలరజ్జ్వలనజ్వలతా
 వ్యవగతశక్తం సమాగతావి పురః.
 కరిణామరిణా హరిణా
 హరిణాలీ హన్యతాం సు కథమ్ ?

49

తా - ఒక సింహమున్నది. దానికి కడుపులో నాకలి పెచ్చు రేగు
 చున్నది; దాని ఎదుటనే విచ్చలవిడిగా జింకలగుంపు దిరుగుచున్నది
 ఆ సింహము యొక్క బుద్ధి యేనుగుపైసనే యున్నది. ఎదుట దిరుగుచున్న
 జింకలన దెట్లు జంపును ?

వి :- సింహమున కేనుగును జంపుటయే కీర్తి. జింకలను జంపుటకాదు;

“జలరజ్జ్వలనజ్వలతాపి.” = కడుపులో నగ్నిరేగినది.

“పురః” = తనవంజా కంధుభాటులోనే జింకల గుంపున్నది.

యేన భిన్నకరితమ్భవిషజ్ఞ
 స్వాత్మికావలిఖిరజ్జేతా మహీ.
 అవ్యతేన హరిణాన్తికే కథం
 కథ్యతాం ను హరిణా వరాక్రమః.

50

తా :- చీల్చబడిన గజముల కుంభగతముత్తములచే ఏ సింగముచేత భూమి యలంకరింపబడినదో ! ఆ సింగము చేత నివుడు జింకల సన్నిధానమున విక్రమ మెట్లు జూపబడును ?

స్థితిం నో రే దధ్యాః క్షణ మపి మదాన్ధేక్షణః సఖే !
 గజశ్రేణీనాథః తద్దమిహ జటోలాయాం వనభువి.
 అసౌ కుమ్భిభ్రాన్త్యా ఖరనఖరవిద్రావితమహా
 గురుగ్రావగ్రామః స్వపితి గిరిగర్భే మృగవతిః.

51

తా :- ఓ గజశ్రేణీ నాథా ! నీకేమీ మనముతోఁ గన్నులు మూసికొని పోయినవి. నీ మంచి కొఱకే చెప్పుచున్నాను. ఈ వనభూమి జటిలముగా నున్నది. నీకాహారమునకుఁ గొరత లేదని ఇక్కడ దిరుగుచున్నావు. పొర పాటు సుమా ! ఏనుఁగులనెడు భ్రాంతితో వాడియైన గోళ్ళతో గీయబడిన గండ శిలలుగల సింహము ఇచ్చటి గుహలో నిద్రించుచున్నది.

వి :- “ఖరనఖరవిద్రావితమహాగురుగ్రావగ్రామః” = ఈ సమా సము సింహముయొక్క పరాక్రమమును వ్యంజించుచున్నది; శబ్దశక్తి మూలక ధ్వని.

“స్వపితి” - అది నిద్రలేచినవో నేమాదువో ! నీ యొక్క యలికిడికే నిద్ర లేవ వచ్చును. నిద్రాభంగమైనప్పుడు దాని కోపము రెండింతలుగ నుండును గదా !

ఈ శ్లోకమందలి భ్రాంతిమదఃకారము చాల సొంపుగ నున్నది.

నిసల్గాదారామే తరుహలసమారోపనుకృతి
 కృతీ మాలాకారో వహలమపి పత్రాపి నిదధే.

ఇదం తో జానీరే : యదయమిహ తోదా న్నరగతో

జగజ్జాలం కర్తా మనుమతతిసారభ్యభరితమ్.

52

తా :- తరుకుల సమారోప సుకృతియైన మాలాకారుడు వకుళముపై నెక్కువ దృష్టి వెట్టలేదు. అన్నిటిని నాటినట్లే దాని నెక్కడో నాటినాడు. కోణాంతరగతమైన యా లత జగజ్జాలమునే కుసుమతతిసారభ్యభరితముగా నొనర్చునని యెప్పుడెఱుగును ?

వి :- ఒక వ్యక్తి స్వభావతః లేజస్వి. వాని నితరు లంతగా గమనింపరు. పది మందిలో నొకనిగా లెక్కింతురు. కాని యా శక్తిమంతుడూరకుండునా ? దిక్కులనెల్ల దనకిర్తిచే సువాసిత మొనర్చును.

యస్మిన్ ఫలతి సర్వతః పరిసర్కల్లోలకోలాహలై

ర్మన్ద్రాద్రిభ్రమణభ్రమం హృది హరిద్ధ వ్రావలాః పేదిరే.

సోయం తుంగతిమింగిలాంగకవలీకారక్రియాకోవిదః

క్రోధే క్రోధత కన్య కేలికలహత్య త్తార్జవో రాఘవః. 53

తా:- రాఘవము అనునది ఒక మహామత్స్యము. అది స్వేచ్ఛగా సముద్రములో హోరించుచున్నప్పుడు మహా కోలాహలముతో బయలుదేరు కల్లోలములను జూచి దిగ్గజములన్నీ మరల మందర పర్వతము తిరుగుచున్నదా అని భ్రాంతి చెందుచున్నది. ఈ రాఘవము ఎన్ని తిములను మ్రింగి వేసినదో చెప్పజాలము. అది ఎప్పుడైనా తన నివాసమైన సముద్రముతో ప్రణయకలహము పెట్టుకొని బయటకు వచ్చినట్లైతే దేని క్రోధములో విహరించవలెను !

వి:- పెద్ద మత్స్యము తిమి. దానిని మ్రింగేది తిమింగిలము. తిమింగిలమును మ్రింగేది అమింగిలగిలము. దానిని కూడా మ్రింగేది రాఘవము. తిమింగిలగిలగిల మన్నమాట “తిమింగిలగిలో ఒక్క స్త్రీ తద్గిలో ఒక్క స్త్రీ రాఘవః” అని ప్రసిద్ధ పదనము. క్రోధమునగా పక్షస్థలము. మధ్య భాగము.

ఒక మహాపురుషుడున్నాడు. అతనికి తగిన గొప్ప ఆశ్రయము కూడా లభించినట్టి. ఏకాదశము చేతనైనా అతడు ఆ ఆశ్రయదాతకు దూరమైతే మనదం అసంభవము, మహాపురుషుని మహత్త్వం గుర్తించగలిగిన మహా పురుషుడే అతనికి ఆశ్రయము ఇవ్వకలుగుతాడు. అట్టి వాడు దూరమైతే మరొకడు, తగిన వాడు, లభించడు.

గిరిగర్వారేఘ గురుగర్వగుమ్మితో
గజరాజపోత : న కదాపి సత్సరేః
యది బుధ్యతే హరిశిఖః స్తనన్ధయో
భవితా కరేణువరిశేషితా మహీ.

54

తా :- ఓయీ ! గజరాజ పోతమా ! నీకు పొగరెక్కువైనది; అక్కడిక్కడ దిరుగుదువుగాని గిరి గర్వారములందు సంచరింపవచ్చునా? స్తనన్ధయమైన హరిశిఖవు నీ రాకను గుర్తించెనా - ఇక నేమున్నది? భూమిపై నాడు యేనుగు మాత్రమే మిగులును.

వి :- “గజరాజ పోత !” = నీ కింకను జీవితానుభవము లేదు.

“గురుగర్వగుమ్మితః” = వయస్సునకు మించిన పొగరున్నది. అది నీ వయస్సు యొక్క ప్రభావము.

“కదాపి” = తప్పి దారియైనను ఆ ప్రాంతములకు జోతివా - నీ కథ ముగిసినట్లే.

“భవితా.....మహీ” = నీవు మరణింతువని చెప్పక కరేణువు మాత్రమే మిగులునన్నాడు. మంచి యుక్తివైచిత్రీ. మగ యేనుగు యొక్క మరణము ధ్వని.

“స్తనన్ధయః” = ఆ సింహపు పిల్ల యింకను పాలుద్రావు వయస్సులోనే యున్నది. నీ వయసు దాని కన్నను గొంచెము పెద్దది గావచ్చును. నీవు వాహ్యోళి వచ్చుచున్నావు. అది వయస్సుతో నీ కన్న జాలి చిన్నది. అయినను దాని విజృంభణకు నీవు తట్టుకొనజాలవు. అది దాని జాతి స్వభావము.

లూనం మత్తమతఃకైః కియదపి చ్చిన్నం యథారాంబుభి
శ్చిష్టం గ్రీష్మజభీష్ట భానుకిరణై ర్భస్మీకృతం కాననమ్.
ఏషా కోదగతా ముహుః పరిమలై రానన్దయ న్ని దితో
హో తష్టం లలితా లవజ్జలతికా దావాగ్నినా దహ్యతే. ౧౪

తా :- ఈ యడవి మత్త మతంగజములచేఁ గొన్ని యెడల విలీనమై నది. కొన్ని యెడలఁ దుషారాంబువులచే భిన్నమైనది. ఓగిలినది గ్రీష్మ భాను కిరణములచే భస్మీకృతమైనది. అయినను చింత లేదు. లలితమైన యీ లమగ లతికే ఏదోయొక మూలయందుండి తన పరిమళములచే దిక్కుల నానందింపఁ జేయుచున్నది. అయ్యో ! అది గూడ దావాగ్నిచే దహింపఁబడుచున్నది.

వి :- “మత్త మతంగజైః” = అవి మదించినవి. వాని యిష్టము పచ్చిసట్లు జెఱలాడినవి. భానుకిరణములే తీక్ష్ణములు. ఎండకాల మందవి యింకను ఘోరములు. “భస్మీకృతమ్” = అభూతతద్భావము. “భస్మ” శబ్ద ప్రయోగము అరణ్యమునకు సంభవించిన మహాపదను వ్యంజించుచున్నది.

“అనందయంతీమ్” = సంతోషపెట్టుటయే దాని స్వభావము. “హరష్టమ్” = ఇత్యాది శబ్దములు శ్లోకములలో ననేక చోట్ల నీతఁడు వాడెను. వీనిచే ధ్వని వాచ్యమై పోవుచున్నది.

స్వర్లోకస్య శిఖామణిః సురలరుగ్రామస్య భామాద్భుతం
పౌలోమీపురుషూతయోః పరిణతిః పుణ్యావలీనామసి.
స త్వం సందన కిం త్విదం సహృదయై ర్నిత్యం విధిప్రార్థితే
త్వత్తః భాణవ రజ్జ తాణవ నభో దూరేఽస్తు వై శ్యానరః.

56

తా :- “ఓ ! సందన వనమా ! నీవు స్వర్లోక శిఖామణివి; సురలోక తరు గ్రామమునకు నివాస స్థానము. పౌలోమీ పురుషూతుల పుణ్యములకు పరిణతి. శాండవరంగతాండవనటుడైన వైశ్యానరుఁడు నీ నుండి యెప్పుడును దూరముగా నుండు గాక”-అని సహృదయులు నిత్యమును బ్రహ్మాదేవుని బ్రార్థించుకొనుచున్నారు. ఒకానొక తేజస్వియైన పురుషుఁడున్నపుడు వానితోఁ దమకేమియు లాభము లేకున్నను వాఁడు జీవించుటయే యొక యలంకారముగ భావించు సహృదయులు గొందరుండురు. వారు వాని క్షేమమునకై నిరంతరము బ్రార్థింతురు.

స్వస్వవ్యాప్యతిమగ్నమానసతయా మత్తే నిప్యత్తే జనైః
చక్షాకోతో విపాటితారర పుటో యాస్మామ్యహం వజ్రరాత్.

ఏవం తేరవరే మనోరథమయం పీయూషమాస్వాదయ

త్యంతః సంప్రవివేశ వారణకదాకారః ఘటిగ్రామణీః .57

తా :- పంజరములో నొక చిలుక జిక్కినది; దానికి బయటికిఁ బోవలెనని యాశ. అది మనస్సులో నిట్లాలోచించికొనుచున్నది: “ఇప్పుడు నాచుట్టును - జనమున్నారు. వారెంత సేపుందురు ? తమతమ పనులకు వెళ్ళిపోదురు. అప్పుడు నేను ఈ కడ్డీలను జీల్చుకొని బయటఁ బడుదును. ఇంకేమి ? నాకు సేస్తేచ్చ” అని యా చిలుక భావ సుధల నాస్వాదించుచున్నది. ఆ యాలోచనలే దానికిఁ దీయ తీయగా నున్నది. ఇంతలో దైవ దుర్విపాకము ! ఏను తొండముతో సమానమైన లావుగల పామా. పంజరములో ప్రవేశించినది.

వి :- మానవుడు ఎన్నెన్ని యూహలనో జేయును. తన క్షేమము నకై “యిట్లు సేతు” “నట్లు సేతు” నని గాలి మేడ లెల్లును. కాని దైవము పేటుదలచినప్పుడు వాని యూహలన్నియు పటాపంచ లగుచుండును. అనుకోని యాపద హఠాత్తుగాఁ తటస్థించును.

“మనోరథ మయం పీయూషమ్” = తీయని తలపులనెడి యమృతము. మంచి భావన.

ర. గం :- అభీష్టార్థమునకు విరుద్ధము ప్రాప్తించుట. విషాదనా లంకారము.

రే! చా ఇచ్చలృజుపో మృగాః శ్రీరసగాః కల్లోల మూహులా
మేతామమ్బుధితామినీం వ్యవసీతాః సంగాహియం వా కథిమ్.
అత్తైవోచ్చలదమ్బునిర్భరమహావరైః సమావర్తితో
యత్ గ్రావేవ రసావలం పునరసా యాతో గజగ్రామణీః.58

తా :- ఓ! జింకలారా! మీరీ నది ప్రక్కనున్న కౌండలయందే విహరింపుడు. ఇదేమి! దారితప్పి యిట్లు వచ్చితిరి? ఈ నది నేఱుగా సముద్రము

నకుఁ బోవును. కట్టోలమాలాకులమైనది; మీరు చాపల్యముతో నీనదిలో దూకుటకు వచ్చినారు. పొరపాటు సుమా ! ఆ నదిలో జూడుడు. ఎక్కడ జూచినను నీరు బుసలు గొట్టుచున్న భయంకరమైన సుడులు; నిన్న మొన్న నిక్కడికొక పెద్ద యేనుఁగు వచ్చి జొరఁ బారినది ! ఇంకేమున్నది ? దొడ్ల గండ శిలవలె పాతాళమునకు మునిగిపోయినది.

పిబ స్తన్యం పోతః త్వమిహతిల దస్తావల ధియా
ధృగ న్తానాథత్వే కిమితి హరిద స్తేషు పరుషాన్.
త్రయాణాం లోకానామపి హృదయతాపం పరిహర
స్త్వయం ధీరం ధీరం ధ్యనతి నవనీలో జలధరః.

59

తా :- ఒక యాడు సింహము తన పిల్లతో ననుచున్నది:- “నాయనా ! నిమ్మళముగాఁ జాలుద్రావుము. మదించిన యేచు గనెడి భ్రాంతితో త్రావుటమాని దిక్కులకుఁ బరుషములైన చూపులు బయలుచున్నావు; అది గజ బృంహితము గాదు సుమా ! నవనీల జలధర గర్జనము. జలధరము ముట్లోకముల హృదయ తాపమును బోగొట్టునది.

వి:- “ఒకానొక సత్పురుషుఁడు; వాడు శుభకార్యములొనర్చును. నిష్కారణముగా వానిపై దుండగములు సల్పవలదని” యీ శ్లోకము మందలించు చున్నది.

ధీరధ్వనిభిరలం తే
నీరదః మే మానికో గర్భః.
దీన్మదవారణబుద్ధ్యా
మధ్యోజితరం నమచ్చలతి.

60

తా :- ఒక సింహము మేఘముతో ననుచున్నది: ఓ ! నీరదమా ! నేను గర్భవతిని. ఒక మాసము మాత్రమే గడచినది. నీవేమో గగనమున చీరముగ ధ్వనించుచున్నావు. ఆ ధ్వని విని మదించిన యేనుఁ గనెడు భ్రాంతితో నా కడుపునుండి పిల్ల గడ్డకు వచ్చుటచుఁ దనుకులాడుచున్నది; నాకు బాధ గల్గుచున్నది. దయచేసి గర్భింపకుము.

వి :- “నీరదా ! నీవు నీరములిచ్చి సమస్త జనుల తాపములార్చు వాడవు. ఇతరులను తోభపెట్టుట నీవంటి వానికి తగదు. “ఉన్నద... బుధ్య” = నీ గర్జితములు మదించినగజ బృంహితములవలె నున్నవి. “మధ్యే... సముచ్చలతి” = నాపిల్ల గడ్డకు వచ్చుటకు యత్నించుచున్నదని చెప్పక నా గర్భ మధ్యము చలించుచున్నదని చెప్పుట చక్కని వక్రోక్తి.

ర. గం:- అతిశయోక్త్యలంకారము. విషయచేత నిగరణము అతి శయోక్తి. రెండు పదార్థములకు భేదమున్నను అభేదము జెప్పుట కూడ నతి శయోక్తియే! పైశ్లోకములో అడు సింహము పలికినట్లున్నది. దానికి గర్భచలన సంబంధము లేదు. సంబంధమున్నట్లు చెప్పబడినది. ఎందుకట్లు చెప్పినాడు? శౌర్యాతిశయమును దెల్పుటకు.

వేదణ్ణగణ్ణకణ్ణాతి

పాణ్ణిత్త పరిపన్నా.

హరిణా హరిణాలిషు

కథ్యతాం ఈ పరాక్రమః.

61

తా :- వేదండముల యొక్క గండ కండూతి పాండిత్యమునకు పరి పంథియైన సింహముచేత అడు జింకల యందేమి పరాక్రమము ?

వి :- “వేదండ.....పరిపంథినా” = ఈ సమాసము ప్రౌఢ గంభీర ముగనున్నది. “హరిణాలిషు” = జింకల గుంపులు: “అళిః” శ్రీ లింగము. తేజస్వియైన వాడు తనకునుగిన వానిపై బోవలెనుగాని అల్పులపై విక్రమము జూపుట యేమి గొప్ప తనమని భావము.

నీరాన్నిర్మలతో జనిర్మదురతా రామాముఖస్ఫర్తి
వాసో యస్య హరేః కరే పరిమలో గీర్వాణచేతోహరః.
సర్వస్వం తదహో మహాకవిగిరాం కామస్య చాప్యైరుహః
తద్వం చేత్రీతిములేకరోషి మధుపే : తత్త్వాం కిమాచక్ష్యహే.

62

తా :- ఓసీ ! పద్మమా ! నిర్మలములైన నీరములతో జనించితివి. నీ యందము శ్రీల ముఖ సౌందర్యములతోఁ బందెమునకు దిగునది. నీ యునికి-మాధవుకరమందు. పరిమళమా ! గీర్వాణచేతోహరము. మహాకవుల వాక్యము లకును, మన్మథునకును నీవు సర్వస్వము. ఇన్నియుండియు నీవు మధుప ప్రేమ యంగీకరించితివేని నిన్నేమనవలెను ?

వి :- “మధుప” = కల్లు త్రాగువాడని యర్థము.

“అంభోరుహ” = ఈ శబ్దమున కన్నున వేటు పదము వేసి యున్నచో బాగుండెడిది. రూఢ్యర్థము గ్రహింపవలెను యోగికార్థము “నీరాన్నిర్మల తోజనిః”- అనుటచే గతార్థము. మూడవ పాదము సరసమైన యుక్తి వైచిత్రి.

లీలాముఖలితనయనం

కిం సుఖశయనం సమాతనుషే.

హరిణా తవ మదహరిణా

కరినాయక : వర్ధతే వైరమ్.

63

తా :- ఓరీ కరినాయకా ! అలవోకగా కన్నులు మూసికొని, చక్కని పడకపైఁ బండుకొన్నావు. నీ మదహరమైన సింహముతో వైరము పెరిగి వచ్చుచున్నది సుమా !

విదుషాం పదనాద్వాచః

సహసా యాంతి నోబహిః

యాతాశ్చేన్న పరాంచంతి

ద్విరదానాం రదా ఇవ.

64

తా :- విద్వాంసుల నోటి నుండి యొక మాట గద్దకు జారదు. అది గజ దంతము వంటిది. జారిన మరల వెన్నెకురాదు. అవమానమును పొందదు. గజదంతము లూడనే యూడవు. టిండిన నదికికొనవు; టిండి వచ్చినను వాని వెలతగ్గుదు.

దాదార్యం భువనత్రయేషి విచిత్రం సమ్భూతిరదృష్టానిభోః

వాఘో సన్దేశతాసనో పరిమలతో గిర్వాణచేతోహరః

ఏవం దాత్మగురార్ధజ్ఞాః సురతరోః సర్వేపి లోకోత్తరాః
స్యాదర్థిప్రకరాత్తర్పణవిధావేకో వివేకో యది. 65

తా :- కల్పవృక్షము యొక్క యౌదార్యము మూడులోకముల యందును (బ్రహ్మసద్గమము. “అంభోనిధి” నుండి జన్మ. నందన మందు నివాసము. పరిమళము గీర్వాణ చేతోహరము. సమస్త దాతలకును గురుత్వనుధిష్ఠించినది. గుణము లన్నియు లోకోత్తరములే! ఇవన్నియు నెప్పుడు శోభించును. యాచించవారి కోర్కెలు దీర్చుటలో వివేకమున్నప్పుడు. లేదు తీరుగదా.

వి :- పాత్ర మెఱిగి దానమీవలెననుట యిందలి భావము.

వీకో విశ్వసతాం హరామృతవృక్షః ప్రాణానహం ప్రాణినా
మిత్యేవం పరిచిన్త్య మాన్య మనసి వ్యాధానుతాపం కృథాః.
భూపానాం భవనేషు కించ విమలశ్రేష్ఠ గూఢాశయాః
సాధూనామరయో వనన్తి కతి న త్వత్తుల్య కష్టాః ఖలాః. 66

తా :- “ఓయీ! వ్యాధుడా! దయాహీనుడనై నన్నిన జంతువులనే - ప్రాణములు దీసి వధింతును”. అని మనస్సునందు జాడపడకుము. నీ వంటి వారు ప్రపంచములో నెందరో యున్నారు. కొందరు రాజుల నాశ్రయించికొని వారు భవనములలో నుంచురు. మరికొందరు యాత్రాస్థలములందు వసించురు. పీరును నీవలెనే గూఢాశయులు; సాధుజనులకు వైరులు.

ర. గం :- ప్రతీపాలంకారము. ఉపమానము నుపమేయముగా చెప్పుట.

విశ్వాన్య మధురవచనైః
సాధూనిహ వత్సయన్తి నమ్రతరాః.
తాపి దధాసి మాతః.
కాశశ్రవీ యతస్తవాపి చ వివేకః. 67

తా :- భూమాతా! మధుర వచనములతో విశ్వాసమును బుట్టించి, కపట వినయములు బ్రదర్శించుచు, కొందరు సాధువులను వంచించుచు. అట్టివారిని, గూడ భరించుచున్నావు. నీ వివేక మెటు వోయినది?

ర.గం :- ఇది కావ్యలింగాలంకారము.

అన్యో జగద్ధితమయీ మనసః ప్రవృత్తి
రన్యోప కాపి రచనా పచనాపతీనామ్.
లోకోత్తరాచ కృతిరాకృతిరా రహృద్యా
విద్యావతాం సకల మేవ గిరాం దవీయః.

68

తా :- జగద్ధితమును గలిగించు మనఃప్రవృత్తియే యన్యము; పచనరచనాపద్ధతియే భిన్నము. వారి పనియే లోకోత్తరము. ఆకృతి ఆర్థ హృద్యమైనది. విద్యావంతుల సకలమును మాటలకందనిదే.

వి :- “అన్యో” = సామాన్య లోకముకంటె వేరైనది.

“గిరాం దవీయః” = మాటలతో వర్ణించుటకు సాధ్యముగానిదని యర్థము.

ర.గం :- అతిశయోక్త్యలంకారము. ఎక్కడ భేదములేదో, అక్కడ లోకోత్తరత్వము నిద్దించుటకై భేదము చెప్పబడెనో అక్కడగూడ సతిశయోక్త్యలంకారము. ఇక్కడ ప్రస్తుతమున కన్యల్యము జెప్పబడినది.

అపద్యతః ఖలు మహాశయచక్రవర్తి
విస్తారయత్యత్యతపూర్వముదారభావమ్.
కాలాగదుర్దహనమధ్యగతోపి శశ్వ
ల్లోకోత్తరం పరిమలం ప్రకటికరోతి.

69

తా :- గొప్ప భావములు గలిగిన మనుష్యుడు రానాపదలో నున్నను అత్యతపూర్వమైన యుదారభావమును విస్తరింపఁ జేయును; కాలాగదువు దాగ్గిలో దహింపఁ బడుచున్నను లోకోత్తరమైన పరిమళమును విస్తరింప జేయుచున్నది గదా !

ర.గం :- ప్రతిపస్తూపమాంకారమున కుదాహరణముగా నివ్వఁబడినది.

విశ్వాభిరామగుణగౌరవ సమ్మితానాం

దోషోఽపి నిర్మలధియాం రమణీయ ఏవ.

లోకో త్తరైః పరిమలైః పరిపూరితస్య

కాశ్మీరజస్య కటుతాని నితాన్తరమ్యం.

70

తా :- లోక మనోహరమైన గుణగౌరవము చేత గూడిన వారు కొందరుండురు. వారిలో నేదేని దోషవేశమున్నచో నదియును రమణీయమే ! సర్వోత్తమ పరిమళములచేఁ బరిపూరితమైన కుంకుమము యొక్క కటుత్వ మైనను రమ్యమైనదే గదా !

వి :- “నితాంతం రమ్యం = నితాంతరమ్యం” యని సమాసము. లోకములో రెండు తెగల వారున్నారు. గుణములెన్నియున్నను దోషలేశము గూడఁ బనికెరాదను వారుగొందరు. దండి కావ్యాదర్శములో “శ్విత్రేణైకేన దుర్బగం” అన్నాడు. అనఁగా శరీర మెంత యందముగా నున్నను ఒకమూల రవంత తొన్ని యున్నచో, కాయమంతయు వికారమగునుకదా” యని యాతని భావము. కాళిదాసు కుమార సంభవములో “ఏ క్షోహిదోషో గుణనిన్నిపాతే నిఃశ్చ తేందోః కిరణేష్వివాంకః”—యనెను. అనేక గుణములలో నొక దోషలేశముకనుపడనే కన్పడదు. చంద్రుని కిరణములతో వాని కళంక లేశముగనపడనట్లు—” అని కాళిదాసు శ్లోకమున కర్థము. జగన్నాథుఁడీ రెండవ తెగకుఁజేరినవాఁడు.

ర.గం :- ఇదియును ప్రతి వస్తూపమయే.

లీలాబుజ్జితశారదాపురమహాసంపద్భూరాజాం పురో

విద్యాసద్భానినిర్గళతగ్గణముషో వల్గన్తి చేత్పామరాః.

అద్యశ్చైః ఫణినాం శబ్దస్త శిశవో దస్తావలానాం శశాః

సింహానాం చ సుఖేన మూర్ధని పదం ధాన్యన్తి సాలావృకాః 71

తా :- కొందరు మహా విద్వాంసులున్నారు ; వారు తమయొక్క శక్తితో సరస్వతీ పట్టణమందలి సంపదలనెల్ల కొల్లకొట్టి విద్యలనార్జింతురు. మరికొందరు ఘోషురులు. పంపితుల విద్యాగేహములనుండి బయటికివచ్చిన గింజలను గ్రహించి

వాని ప్రభావముతోఁ దాము పండితులమని విప్రపిగుచుందురు. నిజముగా వారికే గౌరవము వచ్చినచో నికనేమున్నది? నేకో - రేపో నాగుల పడగలపై పిట్టలు గొలువండును. ఏర్గులను కుందేళ్ళు బెదిరించును. సింహముల నెత్తిపై గుంట నక్కలు గూర్చుండును.

వి :- లీలా..... సంపద్భరాణాం = చక్కని వక్రోక్తి. క్రిందిపాదము కూడ నట్టిదే! *

ర. గం. :- అర్థాపత్యలంకారమున కుదాహరణము.

గీర్భి ర్భద్రాణాం పరుషాక్షరాభి

స్తీరస్కృతా యాస్తీనరా మహత్త్యమ్.

అలంకారాణాం త్కషణా నృపాణాం

న జాత మౌతౌ మణయో వసన్తి.

72

తా : విద్యాభ్యాసకాలమందు గురువులు పరుషాక్షరములుగాఁబట్టుదురు. అట్లు వారిచేఁ దిరస్కృతులై తిట్లు దిన్నవారే తర్వాతి జీవితమున మిగులఁ బ్రకాశింతురు. రత్నముల కొఱివి గావలెను. లేనిదే వానికి కాంతి యెక్కడు. రాజుల కిరీటములయందు నివాసములుండవు.

వి :- విద్యాభ్యాసకాలమందు మానవుడు గురువు తిట్టినని తిరస్కరించె నని నొప్పిపడరాదు. అవియే వాని భావి కీర్తికిఁ గారణములు. అట్టివానికే గురువులు క్రద్ధగాఁ జదువు చెప్పెదరు. మహాకవియైన మురారి గూడ నీ భావముతో సంపదించినాఁడు. “గురుకులక్లిష్టో మురారిః కవిః” అని యాతని స్మృతి.

ర. గం. :- ప్రతివస్తూపమాలంకారము.

వహతి విషధరాస్పరభీజన్మా

శిరసి మణీవటలం దధాతి బీషః.

విదురవి భజతేతరాం కలంకం

పిబనజనం భలు బిభ్రతి క్షితీన్ద్రాః.

73

* “అద్యశ్యః” = హిందీలోని “అడ్డరత్” . తెలుగానా ప్రాంతములోని “ళావేళా-రేఘా.”

తా :- చందనము హేనులను భరించుచున్నది; దీపము శిరస్సుపై మఱి పటించును వహించుచున్నది. చంద్రుడు గూడ కళంకమును భరించుచున్నాడు. రాజులును పిశునజనములను బోషింతురు.

వి :- పై జెప్పిన పదార్థములన్ని ఆయా వస్తువులకెట్లు కళంకప్రాయములైనవో రాజులకు నంతేనని భావము; మూడు పాదములలో జెప్పిన వస్తువులకది సహజము; అట్లే రాజులకును పిశునజన పోషణము సహజము. రాజెంతమెలకువతోనున్నను నట్టివారు గొందరాతని కన్ను గప్పి చేరనేచేరెదరు. వారిని భరించియే గావలెను.

“పడిసె మున్నంతవరకు తలనొప్పి యున్నట్లు”

“భజతేతరాం” = పొడమైన క్రియాపదము.

ర. గం :- ప్రతివస్తుపమాలంకారము.

సత్పురుషః ఖలు హితాచరజైరమన్ద
మానందయత్యఖిలలోకమన్త్ర వివ
ఆరాధితః కథయ తేన గుణైరుదారై
రిష్టర్షికానయతి కైరవిజీకులాని.

74

తా :- సత్పురుషుడు దన్నెవ్వరు గోరకున్నను హితాచరణముతో లోకమున కానందము గూర్చుచున్నాడు. కైరవిజీకులములను వికసించ జేయుమని చంద్రు నెవరు బ్రార్థించిరి? సత్పురుషుల కది సహజ స్వభావము.

ర. గం :- దృష్టాంతాలంకారము.

పరార్థవ్యాసజ్ఞాదుపజహదథ స్పార్థపరతా
మభేదైకత్వం యో వహతి గుణభూతేషు సతతమ్.
స్పృభావాద్యస్యాస్త్రై స్ఫురతి లలితోదాత్తమహిమా
సమర్థో యో నిత్యం స జయతితరాం కౌఽపి పురుషః. 75

తా :- పరోపకారమునకై స్వార్థమును వదలును. సజ్జనులందు భేద భావమును వదలి అందరిని సమ భావముతో నాదరించును. స్వభావముగనే వాని మనస్సుదాత్ర మహిమతోఁ జెలఁగును. సమర్థుడై యుండును. ఇట్టి వాఁడెవడో యొకానొక సార్థక పురుషు; సార్థకముగ జీవించును.

వంశభవో గుణవాసవి

సజ్జవిశేషేణ పూజ్యుతే పురుషః.

స హి తుంభీఫలవిఫలో

వీణాదణ్డః ప్రయాతి మహిమానమ్.

76

తా :- ఒకా నొకఁడు గొప్ప వంశములో జన్మించినను, సద్గుణ వంతుడైనను, సంగ విశేషముతోనే వాఁడు పూజ్యుత నందుకు. తుంబీ ఫలము పగిలి పోయినప్పుడు వీణా దండమెంత బాగున్నను దానికి వెల రాదుగదా !

వి :- తుంబీ ఫలమనగా సౌరకాయ; అది చీలినపుడు వల్లకి దండమెంత బాగున్నను దానియందు సరియైన ధ్వని రాదు. క్షేపణికి తుంబీఫల సంస్కరము బ్రసిద్ధమే. పెద్దన్నగారు సరస్వతిని వర్ణించుచు -

“ఘనమైన రారావు చనుదోయి రాయిడి

తుంబీ ఫలంబు తుండుడుకు జెంద”-అని యన్నారు.

రం. గం :- ప్రతిక్షస్తాపమ.

అమితగుణోఽపి పదార్థో

లోకే దోషేణ నిర్దితో భవతి.

నిఖిలరసాయనమహిరో

గన్ధేనోగ్రేణ లబన ఇవ.

77

తా :- ఒకానొక వస్తువులో నెన్ని గుణములు వున్న ఒక దోషముతో నది, నిందఁ బడయును. ఎఱ్ఱగడ్డ రసాయనములలో శ్రేష్ఠమైనది; కాని దాని గంధము సహింశరానిది. అందుచే పెద్దలు దానిని బహిష్కరింతురు,

రం. గం :- ఉదాహరణాలంకారము.

ఉపకార మేవ తనుతే
విపద్గతః సద్గుణో నితరామ్.
మూర్ఖాగతో మృతో వా
నిదర్శనం పారదోఽత్ర రసః.

78

తా :- సత్పురుష సముదాయము విపత్తులలో నున్నను యితరుల కుపకారము చేయును. పాదరసము మూర్ఖు నందినను మృతమైనను అన్యులకు మేలొనర్చు రసముగనే మారును గదా !

వి :- వైద్యుడు పాదరసముతో ననేకములు మందులు జేయును. కొందరు దానిని మూర్ఖు నొందింతురు; అనగా దానిలోని విష గుణములను దీసివేయుదురు; మరికొందరు దానిని భస్మీకరింతురు; ఎట్లు చేసినను నది యుత్తమమైన మందుగనే దయారగును.

రం. గం :- ఉదాహరణాలంకారము.

వనాన్తే ఖేలన్తీ శశకశిఖమాలోక్య చకితా
భుజప్రాంతం భర్తుః సపది భయహర్తుర్భజతి యా.
అహో ! సేయం సీతా దశవదనసీతా హలరదైః
పరిరా రక్షేభిః శ్రయతి వివశా కామవి దశామ్.

79

తా :- దండకములలో సంవరించుచు సీతాదేవి కుందేలు పిల్లలను జూచినను భయపడెడిది; ఆమె వెంటనే రాముని భుజముల వెన్న దాగికొనును, రాముడామెను “భయపడకుము. అది సామాన్య జంతువ”ని యోదార్చెడు వాడు. అట్టి సీతను రావణుడెత్రికొని పోయెను. చుట్టును రాక్షస స్త్రీలు. వారి పండ్ల నాగళ్ళ వండివి. ఆమె పాపము ! మానసికముగా నెట్టి బాధ నందినదో !

వి :- “సేయం సీతా” = అట్టి జానకిదేవి యని భావము. ‘సేయం’ అనుటలో పై రెండు పాదములలో జెప్పిన విషయమే గాక, ఆమె సౌందర్య

లాలిత్యము లన్నియు భవించును. “దశవదన సీతా” = వాడు చూచుటకే భయంకరుడు. “సీతా” - “హలరదైః” ఈ రెంటికి నేదో విచిత్రమైన సంవాదము సూక్ష్మముగ భాసించుచున్నది;

“రక్షోభిః” = ఒకరుగాదు; అనేక రాక్షస స్త్రీలు;

“కామపి దశామ్” = అట్టి దిట్టిదని, ఇంత మాత్ర మంత మాత్రమని చెప్పుటకు సాధ్యము గాని మనో వేదన.

ర. గం :- విషమాలంకారము.

పురా గీర్వాణానాం నిజ భుజబలాహోపురుషికా

మహోః కారజ్జారం పురభిది శరం సన్మృఖయతః.

స్మరస్య స్మర్బలానయన సుమమాలార్చనపదం

వపుః సద్యో భాలానలభ సితలీలాస్పదమభూత్.

80

తా :- మన్మథుడు దేవతల ముందర దన పరాక్రమమును వేవేల రీతుల బొగడి కొనెను. వాడు చచ్చి భవునిపై బాణమును సన్నుభీకరించి నాడు. దాని ఫలమేమైనది ? దేవతాస్త్రీల నయన సుమ మాలాస్పదమైన వాని శరీరము పరమేశ్వరుని ఛాలానల భసిత లీలాస్పదమైనది.

వి :- “అహోపురుషికా” = అహంకారమని యర్థము. శంకరాచార్యుల సౌందర్య లహరిలో నీ శ్లోకమున్నది-

“కర్ణణత్కంచీదామా కరికలభకుంభ స్తననతా

పరిక్షీణా మధ్యే పరిణతశరచ్చంద్రవదనా.

ధనుర్బాణౌ పాశం సృణిమపి దదానా కరతలైః

పురసాదాస్తాం నః పురమథితురాహోపురుషికా.”-ఇచ్చటి

‘అహోపురుషికా’ శబ్దమును వ్యాఖ్యానించుచు లొల్లలక్ష్మి ధరుడిట్లన్నాడు-

“అహోశబ్దః ఆశ్చర్యవాచీ. పురుషశబ్దస్య ప్రత్యగాత్మ వాచిః

అహం శబ్దవాచ్యత్వం లక్ష్యతే. అతః అహోఅహంభావః; అహో పురుషికా అహంకార ఇతి యావత్”,

“వపుః” = ఈ శబ్దమును సామాన్యముగా సుందరమైన శరీరములకే యుపయోగింతురు.

“వపుషా స్వేన నియోజయిష్యతి” = (కాళిదాసు కుమారసంభవము 4-42)

“నవం వయః కాతమిదం వపుశ్చ” = (రఘువంశము-2-47)

“వపుఃప్రకర్షదజయత్ గురం రఘుః.” (రఘువంశము-3-34) ఇత్యాది ప్రయోగములు. “కారం కారం” = చేసి చేసి, “పురభిది” = త్రిపురములను దహించినవాఁడు. మహాపరాక్రమశాలి.

“స్వర్పాలా...పదం” = దేవకాంతలందరికిని మన్మథుని శరీరముపై ననే జూపు. తెల్లని కంటి చూపులతో నిరంతరమాతని బూజించుచుందురు. “సద్యః” = పరమశివుడు కన్ను దెరుచుటకును ‘మన్మథుఁడు దహింపఁబడుటకును’ మధ్య నంతరమే లేదని తాత్పర్యము. “పురా” ఇందు తనకును పరమ శివు నకును నంతరము దెలియక, మదనుఁడు దొలుత నేవో జంభములు పల్కినాఁడని భావము.

ర. గం. :- విషమాలంకారము.

నిష్ఠాతోఽపిచ వేదాన్తే
సాధుత్వం నైతి దుర్జనః.
చిరం జలనిధౌ మగ్నో
మైనాక ఇవ మార్దవమ్.

81

తా :- దుర్జనుఁడెన్ని వేదాంతములు జదివినను, సజ్జనుఁడు గానేరఁడు. ఎంతకాలము నుండియో మైనాకము సముద్రమందున్నది. ఏమి ప్రయోజనము? అది మార్దవము నందినదా?

ర. గం :- అవజ్ఞాలంకారము.

నైర్దుణ్యమేవ సాధియో
 భిగస్తు గుణగౌరవమ్.
 భాభినోన్యే విరాజన్తే
 ఖణ్డై నై చన్దనద్రుమాః.

82

తా :- నైర్దుణ్యమే సాధింపఁ దగినదని * దోచును. గుణగౌరవముతో నేమి బ్రయోజనము ? ఎన్నో చెట్లున్నవి. వాని జోలికెవ్వరునుఁజూరు. చందనపు చెట్లను ఖండింతురు. ఆ యపగారము వాని గుణగౌరవము చేతనే యేర్పడినది.

ర. గం :- లేశాలంకారము.

పరోపసర్పజానంత
 చింతానలశిఖాశతైః.
 అచుచ్చితాన్తకరణాః
 సాధు జీవన్తి పాదపాః.

83

తా :- ఈ పృక్షముల బ్రతుకే ధన్యమైనది. అవి యితరులను సమీపింపవు; సమీపించుట వలన ఏర్పడు చింతాశతములు లేవు; ఆ జాధలతో వాని యంతఃకరణము అచుంబితములు.

ర. గం :- వ్యాజస్తుతి.

హస్త్రై పి చ గుణవత్తా
 మాలస్యానః స్వకీయగుణజ్ఞాతైః.
 వివరాణి ముద్రాయాద్రా
 గూర్ణాయురివ సజ్జరౌ జయతి.

84

తా :- సజ్జనుఁడు సాధిని వంటివాఁడు. అతఁడు చనుఁజేరినవారియందే గుణములు లేకున్నను తన గుణములచేత వానికి శోభ గాపొందించును ; వాని దౌర్బర్యములనన్నిటినిఁ గప్పిపుచ్చును.

* సాధియాన్ = మంచిది.

వి :- “గుణజాలైః” = సద్గుణములు నూలిపోవులు. సాలీడు తన గూడు శూన్య మందల్గును. ఆ ప్రదేశమును గుణములు గలదిగాఁ జేయును. దాని యందలి రంధ్రములనన్నిటిని బూడ్చివేయును.

ఖల స్సజ్జన కార్పాస

రక్షభైకహతాశనః.

పరదుఃఖాగ్నిశమనే

మారుతః కేన వర్జ్యతే.

85

తా :- దుర్మార్గుడు సజ్జనులను కార్పాసమును రక్షించుటలో హతాశనుడే. పరదుఃఖాగ్నులను శమింపజేయు వాయువు. వీని నెవనితోఁబోల్చవలెను ? *

పరగుహ్యగుప్తీనిపుణం

గుణమయమభిలైః సమీహితం నితరామ్.

లలితామ్బరమివసజ్జన

మాఖవభవదూషయన్తి ఖలాః.

86

తా :- సత్పురుషులు లలితాంబరముల వంటివారు. వారు పరుల తోపములను గప్పి పుత్తురు. వారి జీవనము గుణాత్మకము ; అందరును వారిని గోరుదురు. అంబరము గూడ నిట్టిదే. దానిని ధరించినప్పుడు - మన మర్థముల నది గప్పిపుచ్చును. దాని స్వరూపమే గుణమయమైనది. అందరును దానిని వాంఛింతురు. కాని యెలుకలు వానిని నాశమొనర్చును. దుర్జను లెలుకలవంటివారు ! వారు సజ్జనుల నాగడముల పాలొనర్తురు.

యశఃసౌరభ్యలసనః

శాన్తిశైత్యహురాశనః.

కారుణ్యపసుమాకాశః

ఖలః సజ్జనదుఃఖదః.

87

తా :- దుష్టుడు - యశ సౌరభ్యములతో, నెఱ్ఱగడ్డ వంటివాఁడు. శాంతి శైత్యమునకు వైశ్వానరుఁడు. కారుణ్య కుసుమముల కాకాశము వంటివాఁడు. వానికి సజ్జనుల నెప్పుడును నిందించుటయే పని.

* ‘రక్షణ’ ‘శమన’ శబ్దములకు విపరీత లక్షణచే ‘సమింప చేయుట’, ‘పుద్ధి పొందించుట’ అని అర్థములు.

వి :- ఎట్లుగడ్డ నిండ చుత్వానసయే గదా ! అట్లే ఖలుఁడార్జించి
కొన్నది దుష్కిర్తియే. శాంతితో మనసు చల్లగా నుండును. ఆ శైత్యమునకు
వాడు నిప్పు. దయ వాని పుట్టుకలోనే లేదు; ఆకాశమున గునుమోద్గమ ముండదు
గదా !

ర. గం :- రూపకాలంకారము.

భ త్రే భరం కుసుమవత్రఫలావలీనాం
ఘర్మవృథాం హరతి శీతభవాం రుజం చ.
యో దేహమర్పయతి చాన్యసుఖన్యహేతో
స్తస్మై వదాన్యగురవే తరవే నమోస్తు.

88

తా :- ఇతరుల కువయోగపడు కుసుమ పత్ర ఫల భారములను వహించు
చున్నది. ఎండ చేత యేర్పడిన వ్యధను హరించును. చలిచేత నేర్పడిన క్లేశము
నణచును. ఇతరుల సుఖమునకై తన దేహమునే యర్పించును. మహా వృక్షము
దాతల కెల్ల దాత. దానికి నమస్కారము.

హాలాహలం ఖబు పిపాసతి కౌతుకేన
కాలానలం పరిచుచుమ్మిషతి వ్రకామమ్.
వ్యాలాధిపం చ యతతే పరిరట్నమద్ధా :
యో దుర్జనం వశయితుం తనుతే మనీషామ్.

89

తా :- దుర్జనుని బాగుపరుప నె వ్వరికిని శక్యము గాదు. అది
యశక్యము. అట్టి కార్యమునకుఁ బ్రయత్నించువాఁడు “దీని రుచి
యెట్లుండునో జూత” మని, హాలాహలమును ద్రావ యత్నించువాఁడు. కాలా
నలమును ముద్దిడబోవువాఁడు. పన్నగేంద్రుని కౌగిలింపగడగువాఁడు.

ర. గం :- నిదర్శనాలంకారము.

దీనానామిహ పరిహాయ బిష్కనస్మాత్
న్యోదార్థం వ్రకటయతో మహీధరేషు

బొన్నతల్లి విభులమహావ్య దుర్బదస్య

జ్ఞాతోయం జలధర రావతో వివేకః.

90

తా :- ఓహో ! జలధరమా ! నీ వివేకము చెలియవచ్చినది. దీనులైన వారి పంట భూములను వదలితివి. అవి నీకై మొగము వాచి నుష్కించినవి. నీ యౌదార్యమును మహిధరములందు బ్రకటించుచున్నావు. నీవు గొప్పతనము నంది పొగరుబట్టితివి. నీ వివేకము చెలిసి వచ్చినది లెమ్ము.

వి :- బొన్నతల్లిమనగా సంపదల తోపి గొప్పతనము ; ఆరాళము నందుండుట.

ర. గం. :- అర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

గిరయో గురవ స్తేభ్యో

ప్యూర్వీ గుర్వీ తతోపి జగదబ్జమ్.

తస్మాదప్యతిగురవః

ప్రలయేవ్యచలా మహాత్మానః.

91

తా :- కొండలు భారమైనవి; వాని కన్నను భూమి; దానికన్నను జగదండము గురువు; అంతకంటె బరువైనవాడు మహా పురుషుడు. వాడు ప్రళయమందునుఁ జలింపఁడు.

ర. గం :- సారాలంకారము.

వ్యోమని బీజాపరులే

చిత్రం నిర్మాతా యత్పతః సరితే.

స్పృహయతి పవనం సరితే

యస్తు ఖలే చరతి సత్కారమ్.

92

తా :- ఖలులయందు సత్కారమాచరించు వాని వెట్టివాడనవలెను; వాడు. గగనమున బీజారోపమొనర్చువాడు. నీటిపై చిత్రములు వ్రాయువాడు; జలములందు గాలిని తాన మాడింప యత్నించువాడు.

ర. గం :- నిదర్శనాలంకారము.

హారం వక్షసి కేనాపి
దత్తమజ్ఞేన మర్కటః.
లేఖి జిహ్మతి సంక్షిప్త
కరోత్యున్నతమాననమ్.

93

తా :- ఎవడో బుద్ధిహీను డొక్కడు - కోతి మెడలో హారము వేసి నాడు. అది దానిని గొఱకును. వాసన జూచును. గుండుగా జుట్టి క్రింద వేసి కొని దానిపై గూర్చుండును.

ర. గం :- అప్రస్తుత ప్రశంస.

మలి నేఁపి రాగవూర్ణాం
వికసితవదనామనల్పజల్పేపి.
త్వయి చపలేపి చ నరసాం
భ్రమరః కథం వా నరోజినీం త్యజసి.

94

తా :- ఓయీ ! భ్రమరా ! ఆ పద్మినీలతను వదలుటకు నీకెట్లు చుససొప్పెను ? నీవు మలినుడవైనను నీపై రాగమునే నింపికొన్నది; నీవు పిచ్చిగా వదరుచున్నను, వికసిత వదనముతో నిన్ను జూచుచునే యున్నది. నీవు చపలుడవు. కాని, ఆమె నీయందు రసావిష్ట.

వి :- “మలినేఁపి” మలినమైన చిత్ర వృత్తి గలవాడు. తుమ్మెద నల్లగా నుండును గదా !

“రాగపూర్ణం” = అనురాగముతోఁ గూడినది. విష్ణురంగుతోఁ గూడినది.

“వికసిత పదనాం” = నిరంతరము సంతోషముతో వికసించిన ముఖము గలది. పద్మము వికసించియే యుండును.

“చపలేఽపి” = చపలమైన చిత్తవృత్తి గలవాఁడు. వేఱు వేఱు పూవులపై వ్రాలువాఁడు.

“సరసాం” = సరసమైన ప్రవృత్తి గలది; తేనెలచేత గూడినది.

ర.గం :- సమాసోక్తి.

స్వార్థం ధనాని ధనికాన్ ప్రతిగృహ్ణతో య
దాన్యం భతేన్మలినతాం కిమిదం విచిత్రమ్.
గృహ్ణన్ పరార్థమపి వారినిధేః పయోపి
మేఘోఽయమేతి సకలోపి చ కాలిమానమ్.

95

తా :- స్వార్థమునకై ధనములను ధనికుల నుండి గ్రహించువాని ముఖము మలినమగును. ఇందులో నాశ్చర్య మేమున్నది? వారినిధినుండి మేఘము జలములను గ్రహించుచున్నది. తనకొరకు గాదు; పరార్థమునకు; దానితో నది కళాయుక్తమైనను, నలుపును బొందుచున్నది.

వి :- “సకలోపి” = కళాయుక్తమైనను. శరరీమాద్యంతమును; “కాలిమానం” “ఇమనిచ్ఛే” ప్రత్యయాంతము. నలుపు వర్ణము.

జనకః సానువిశేషో
జాతిః కాష్ఠం భుజ్యమైః స్సంగః.
స్వగుణై రేవ పటిరజ
యాతోసి తథాఽపి మహిమానమ్.

96

తా :- ఓ! చందనమా! నీవు పుట్టినది సాను విశేషమున; నీ జాతి కాష్ఠము. నీ సంగము భుజంగములతో. అయిన నేమి! నీ గుణములతో గొప్పతనమును సాధించుకొన్నావు;

కన్నె హస్త ఫలాయ సజ్జన గుణగ్రామార్జనే సజ్జసి
స్వాత్మోపస్కరణాయ చేన్మచ వచః వభ్యం సమాకర్ణయ.
యే భావా హృదయం హరన్తి నితరాం శోభాభరైః సంభృతా
స్మైరేవాన్య కలేఖర స్వవపుషః పుష్టిర్దినం వర్తతే: 97

తా :- ఓయీ ! సజ్జనుడా! ఏ ఫలములను గోరి, నిరంతరము, సద్గుణ
ములను సంపాదించుకొనుటకు వేకారుచున్నావు ? ఆత్మోపస్కారార్థమున్నచో -
నిరంతర జెప్పనదేమున్నది ? నీవు జీవించుటయే కష్టము. నాయనా ! యీ
కాలములో మంచిజెడ్డలకుఁ తావు లేవు. ఏ భావమైనను సరే, ఎదుటి వాని
హృదయము నాకర్షింపవలెను. అంతే. అట్టివానికి జీవనగ్రాసము దండిగా
లభించును.

వి :- హితమైనది వేరు. ఉల్లాసమును గల్గించునది వేరు; మనస్సున
రుల్లాసము గల్గించున దంతయు హితకరముగా నుండనవసరములేదు.
ఈ కాలమున హితమెవ్వరికి గాబట్టినది ? ఇతరులకు సంతోషమును గల్గించు
పర్రనము, భావము గావలయు నంతే.

ర.గం :- ఇక్కడ చావ దలచినచో గుణప్రాప్తికై యత్నింపుము -
అని వస్తువు వ్యంగ్యము. కాని యిది వాచ్యమునకన్నను యెక్కువ నుందర
మైనదిగాదు. కనుక గుణీభూత వ్యంగ్యము. వాచ్యార్థమున కన్నను తక్కువ
యందముగల వ్యంగ్యమునకు గుణీభూత వ్యంగ్యమని పేరు.

భిన్నా మహాగిరిశిలాః కరణాగ్రణాగ్ర

దుద్దామశౌర్యనికరైః కరటిభ్రమేణ.

దైవే పరాచి కరిణామరిణా తథాపి

పత్రాపి నాఽఽపి భులు హా పిశితస్య తేజః.

98

* “స్మైరేవాన్య కలేః కలేఖరపుష్పో దైవదినం వర్తనమ్” అని రసగంగాధర
ములో నున్న పాఠము. తృతీయపాదములోని ‘భావాః’ అనుదానికి పదార్థము
అని అర్థము. “ఏ పదార్థములు శోభానమంచితములై మనోహరములుగ
నుండునో వాటినే ఈ కలి ప్రతిదినము తనహృద్భ్రమేణకొనుచుండును.”
అనగా ఈకలి యుగమున, సద్గుణహతులైననే దురాత్ములు దురాక్రమణ
చేయుచుండురు. అందుచేత కొంతకాలము జీవింపదలచినచో సజ్జనుడుగ
ఉండుటమంచిది కాదు అని భావము.

తా :- సింహ మాకలి గొన్నది; ఏనుగు లను బ్రాంతితో సమీప మందలి గండశిలలను గోళ్ళతో బరికి బరికి వేసారుచున్నది. ఏమి ప్రయోజనము ? దైవ మనుకూలముగా లేదు. మాంసలేశ మైనను లభింపలేదు.

వి :- “కరజాగ్ర..... ..నికరైః” ఇది యొక దీప్త సమానము. శాబ్దికమైన యకాండతాండవము.

గ ర్జితమాకర్జ్య మనా
గజ్జే మాతుర్నిశార్దజాతోపి.
హరిశిబురుత్పతితుం ద్రా
గజ్జాన్యోకృత్త్వో లీయతే నిభృతమ్.

99

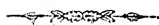
తా :- మేము గర్జనము వినవచ్చినది. సింహకిశోరము సగము రాత్రియందే జన్మించినది. అయినను దానికి నెగురవలెనని యాశ. అంగములు ముడిచికొని యెగుర నుంకించి చేతగాక మరల నూరక పండుకొన్నది.

కిం తీర్థంః హరిపాదపద్మభజనం; కిం రచ్చమచ్ఛా మతిః
కిం శాస్త్రంః శ్రవణేన యస్య గలతి ద్వైతాన్తానామోదయః.
కిం మిత్రం ? సతతోపకారరసికం తత్త్వావబోధః సభే
కః శత్రుర్బదః భేదదానకృతౌ దుర్వాసనానచ్ఛయః. 100

తా :- తీర్థమనగా నేమి? హరిపాద పద్మ భజనమే ! అనర్థ రత్న మేది ? స్వచ్ఛమైన బుద్ధి శాస్త్రమేది ? దేనిని వినుటచే ద్వైతబుద్ధియను నంధకారము నశించుచున్నదో యది. మిత్రుడెవడు ? సతతోపకార రసికమైన తత్త్వావబోధమే. శత్రువెవ్వడు ? పరమాత్మతోఁ దనకు భిన్నతమ గల్పించు దుర్వాసనా సంచయమే !

ర.గం :- పరిసంఖ్యాలంకారము.

* ‘భేదదానకృతౌ’ అని కూడ పాఠము.

శృంగార సముల్లాసము

న మనాగి పి రాహుదోషభక్తా
న కలదాసుగమో న పాణ్డుభావః.
ఉపచీయత వేప కాఽపి శోభా
పరితో భామిని : తే ముఖస్య నిత్యమ్.

1

రా :- ఎన్నడును రాహుదోషమేర్పడునను శంక లేదు. కళంకానుగ
మము లేదు. పాండుభావము లేదు. సతతమును శోభ బెరుగుటయేగాని తరుగుట
లేదు; భామిని ! నీ ముఖము విలక్షణమైనది.

వి :- నీ ముఖమున కే దోషములు బొత్తిగా లేవనుచున్నాఁడు. ఉపమాన
మునకన్నను ఉపమేయమున కాధిక్యముతోఁ బ్రతీపాలంకారము.

ర.గం. :- జగన్నాథుఁడు రసగంగాధరముతో వ్యతిరేకాలంకారధ్వనికి
దీని సుదాహరణ మిచ్చినాఁడు.

నితరాం వరుషా సరోజమాలా
న మృణాలాని విచారవేళలాని.
యది కోమలతా తపాన్లరానా
మథ తా నామ కథాఽపి వల్లవానామ్.

2

రా :- నీ యంగముల కోమలతను విచారించి నవుడు-సరోజమాల పరుష
ముగాఁ గన్పడును; మృణాలములు విశాల పేళలములు గావు; ఇంక వల్లవ
ముల కథ యేమున్నది?

వి :- “అంగకాని” :- బాండ్లము దాటి ముగ్ధ వయస్సులో నున్న వన్న
మాట.

ర. గం :- మాధుర్య గుణముమున కిది యుదాహరణము. సంయోగ
పరములైన హస్తములుగాక వేరు వర్ణములు గూడిన పదములు విడి విడిగా
నుండుట మాధుర్యము. అప్రస్తుత ప్రశంస కిది యుదాహరణముగా నీయఁ
బడినది.

స్వేదామ్బుసాంస్తకణశాలికపోలపాతీ
దోలాయితప్రవణబద్ధలసన్ధనీయా.

అనన్దమజ్జరయతి స్మరణేన కాఽపి
రమ్యో దశా మనసి మే మదిరేక్షణాయాః.

3

తా :- కపోలములను స్వేదకణము లావరించినవి; శ్రవణకుండలములా కపోలములపై డోలాయిత మొనర్చుచున్నవి. మదిరేక్షణ యొక్క రమ్యమైన యాదశః దలచి కొన్నపుడు ఆతలపే యెంతయో యానందమును గల్గించును.

ర.గం :- సుకుమారత కుదాహరణము. పరుషములుగాని వర్ణములతోడి కూర్పు సుకుమారత.

కస్తూరికాతిలకమాలి నిధాయ సాయం
స్మేరాననా నపది శీలయ సౌధమౌలిమ్.
ప్రాథిం భజన్తు కుముదాని ముదా ముదారా
ముల్లాసయంత్ర పరితో హరితో ముఖాని.

4

తా :- సాయంకాలమైనది. సీపు ముఖమున కస్తూరికా తిలకమును దిద్ది తివి. స్మేరాననముతో మేడ నెక్కుము. నిన్ను జూచి కుముదములు వికసించి సంతోష ప్రాథిని వెలార్చుగాక; దిబ్బుఖము లుల్లాసమును బూనుగాక !

వి :- “స్మేరాననా” = స్మేరమే యాననమైనది; అనగా చిరునవ్వుల కాంతి ముఖమంతయు వ్యాపించినదని యర్థము. కస్తూరికాతిలకము చంద్రునిలో నున్న కళంకము వంటిది; చిరునవ్వులు వెన్నెలలు; నీ ముఖమే చంద్రుడని ధ్వని; కుముదమలకును, దిక్కులకును, తద్వదనము చంద్రుడని భ్రాంతి.

ర.గం :- ధ్వన్యాత్మభూతమైన శృంగారమునందు యమకాది నిబంధసమశక్తియున్నను గూర్చుట ప్రమాదము. విప్రలంభమునందు మరియు బ్రమాదము. కాని యీ యనుప్రసాదులు లేళమును క్లేళమును గలిగించక, స్వైతంత్రముగా విస్తరించియుండక రసాదులకన్న వేఱుగా భావింపఁబడకుండ నేని యందమే ? అప్పుడు రసచర్చణలోనే ఇవి సుఖముగా గోచరింప వీలగును గదా ! రస విరోధిగాని అనుప్రసాదమునకు, యీ శ్లోక ముదాహరింపఁబడినది.

రసస్థామస్తహసితం శ్వసితాని తాని
సా వై కలజ్జవిధురా మధురాననశ్రీః.
అద్యాపి మే హృదయమున్నదయన్తిహస్త
సాయంతనామ్బుజనహోదరలోచనాయాః.

5

తా :- సాయంకాలమందలి యంబుజముల సహోదరములైన లోచనము లామెవి. ఆ మంజు మందహాసితము ఆ నిశ్వసితములు, కళంకవిధురమైన యా ముఖశోభ యిప్పటికి, నితలచుకొన్నపుడెల్ల నా హృదయమున నున్నాదమును రేపుచున్నది.

వి :- “తన్మంజు మస్త హసితం” = “శ్వసితానితాని”, “సావై... శ్రీః” = వీనిలోని తచ్ఛబ్దములు ధ్వని పరిపుష్టములు.

“హస్త” = సంతోషమును, ఆశ్చర్యమును, ఆవేదనను గూడ దెల్పు చున్నది; ఈ శబ్దముకూడ ధ్వని పూర్ణమైనదే! సాయంకాలములందంబుజము నిమిలగొన్ముఖము. కుముదము వికసనొన్ముఖము. ఇచటి “అంబుజ” శబ్దము రూఢి యౌగికార్థములతో రెంటిని దెల్పుచున్నది. వీనితో నాయక యొక్క యపస్థాభేద మేర్పడు చున్నది. తక్కిన విచారము సహృదయులకే పదలి వేతును.

ర.గం :- రసధ్వని యని చెప్పవచ్చు ననుచు స్మృతి ధ్వని యను చున్నాడు. సంస్కారజన్య మగు జ్ఞానము స్మృతి; విశిష్టమైన చింతన మీఞ్లోక మందు విభావము. కను బొమ్మలు వైకెత్తుట, దేహము కదలకుండుట, మొదలగు అనుభావములు, ఆక్షేపకములు; ఇచట నీ స్మృతి సంచారి భావము. నాయక విభావము. “హస్త” అను పదముచే దోహ హృదయ వైకల్యము అనుభావము. వీని చేరిక వలన విప్రలంభ శృంగార రసము వ్యక్తమగును. కనుక రసధ్వని యన్నాడు. కాని మున్నుండు స్మృతియే దోహుట చేతను, చమత్కారజనక మగుటచేతను, స్మృతిధ్వనియని వివరించినాడు.

ప్రాతస్తరాం ప్రణమనే విహితే గురూణా
మౌకర్ద్ధ్య వాచమమలాం భవ పుత్రిజీలి.

నేదీయసి త్రియతమే పరమప్రమోద
పూర్ణాదరం దయితయా దధిరే దృగంతైః.

6

తా :- ఒక నాయిక ప్రాతః కాలమందు అత్త మామలకుఁగాని, తల్లి దండ్రులకుఁగాని నమస్కరించుచున్నది; వారు “పుత్రవంతురాల వగుదువు గాక” యని యాశీర్వాదించిరి. అప్పుడు మగఁడు సమీపముననే యున్నాఁడు. వాని వైప్రమే పరమ ప్రమోద పూర్ణాదరముగ దృగంతములఁ బరపినది.

వి :- “పరమ ప్రమోద పూర్ణాదరం” = ఈ సమాసము క్రియా విశేషణమై శ్రవణ పేయముగనే యున్నది. కాని భవని యొక్క రామణీయ కతను దగ్గించుచున్నది.

గురుజనభయమద్విలోకనాంతః-

నముదయదాకులభావమావహన్తాః.

దరదలదరవిన్దస్తున్దరం హః!

హరిణదృశో నయనం న విస్మరామి.

7

తా :- వానివైపుఁ జూడ వలెనని యామె యిచ్చు కాని గురు జను లున్నారు; వారి దగ్గర నామెకు జంకు; అందుచే వాని వైపుఁ జూచి చూడక ఆకుల భావమును వహించుచున్నదామె. ఆమె నేత్రము యీషద్దళిత అరవిందసుందరమై యున్నది. అట్టి యా నేత్రమును మరువ జాలను.

వి :- “దర దళిత్” = అప్పుడప్పుడే విచ్చి కొనుచున్న యని యర్థము.

ర. గం :- ఉపమాలంకారము. “దరదళవిందము” - ఉపమాన వాచకము. సామాన్య వాచకమగు సుందర శబ్దములో సమాసమున దోచు నుపమ సకల వాక్యార్థమైన విప్రలంభ శృంగారము యొక్క స్మృతిని ఉపస్కరించును. కనుక నలంకారమే! ఇక్కడ స్మృతి ప్రధానముగా ధ్వనించు చున్నదని పూర్వ పక్షము. “న విస్మరామి-” యని స్మృతిని నిషేధించి నాఁడని సిద్ధాంతము.

బదరామలకామ్రదాడిమానా
 మవహృత్తృశ్రీయమున్నతాం క్రమేణ.
 అధునా హరణే కుచౌ యతేతే
 దయతే : తే కరిశాబకుమ్భలక్ష్యైః.

8

తా :- ఓసీ ! దయితా ! నీ స్తన మండలము క్రమ క్రమముగా బదర -
 ఆమలక - ఆమ్ర - దాడిమముల శోభను హరించినది. ఇప్పుడు కరిశాబ
 కుంభ లక్షిని హరించుటకు బ్రయత్నించు చున్నది.

కపోల పాలిం తవ తన్వీ : మన్యో
 లావణ్యధన్యో : దిశము త్తరాభ్యామ్.
 విభాతి యస్యాం లలితాలకాయాం
 మనోహరా వై శ్రవణస్య లక్ష్మీః.

9

తా :- ఓసీ ! లావణ్య ధన్య ! తన్వీ ! నీ క పోల పాలి యుత్తర
 దిక్కు గాబోలు ! లలితాలకాజుష్టమైన దాని నుండు మనోహరమైన
 వై శ్రవణ లక్ష్మి శోభించు చున్నది.

వి :- అనగా పరమసౌఖ్యాగృహతి వన్న మాట.

నీచీం నియమ్య శిథిలాముషసి ప్రకాశ
 మాలోక్య వారిజదృశః శయనం జిహ్వసోః.
 నైవావరోహతి కదాపి చ మానసాన్యే
 నాభేః ప్రభా సరసిశోదరసోదరాయాః.

10

తా :- తెల్ల వారినది. ఆమె పాన్పు వీడి లేవఁ బోవుచున్నది; జారిన
 కోక ముడిని బిగించికొనుచున్నది. ఆమె నాభిమండలము సరసిజోదర
 సోదరముగా నున్నది. ఆ శోభ మనసు నుండి తొలగి పోవుట లేదను
 చున్నాడు.

వి :- “సరసి జోదరసోదర” = చక్కని కూర్పు.

ర. గం :- ఉపమాలంకారము. ఈ యలంకారము సాధారణముగా 'ఇవ' - 'యథా' - యిత్యాది శబ్దములచేఁ జెప్పబడుచున్నది. ఇక్కడ 'సోదర' శబ్దము చేత సదృశము లక్షిత మగును. ఒక తల్లి కడుపున పుట్టుట యను రూపమగల ముఖ్యార్థము బాధితము గదా ! అందుచే తదియశోభలక్షణ సమానాంశహారత్వ మగు ప్రయోజన ముండుట వలన 'సోదర' శబ్దము చేత సదృశమే లక్షిత మని సిద్ధాంతము. ఈ తీరుగనే 'ప్రతిభట' - 'ప్రతిమల్లాది' - శబ్దములు.

అలీష కేశీరభసేన బాలా

ముహుర్మమాలాసముపాలప న్తీ.

ఆరాదుపాకర్ణ్య గిరం మదీయాం

సౌదామినీయాం సుషమామయానీత్.

11

తా :- ఆబాల సకియలతోఁ గేళి పరత నున్నది. ఆ యాటలలో మాటికిని నాకు సంబంధించిన మాటలే వచ్చు చున్నవి. ఇంతలో సమీపమునందు నా మాటలు వినబడినవి. అమె సౌదామినీ కాంతి విశేషమును దాల్చినది.

వి :- "సుషమ" = "సుషమా పరమా శోభా = " యని యమరము. గొప్ప కాంతి విశేష మున్నమాట.

"సౌదామినీయాం" = సౌదామిని యనఁగా మెఱపు.

"సౌదామిన్యా కనకనికషస్నిగ్ధయా దర్శయార్హిం" = సౌదామినికి సంబంధించినది సౌదామినీయ; తద్దిత ప్రత్యయము.

ర. గం :- త్రాసమున కుదాహరణము. మగడు తన మాటలను వినెనని చిన్నది పరువెత్తినది. వినుట విభావము. పరుగెత్తుట ఆనుభావము. ఈ శ్లోకములో సిగ్గు దోచునని చెప్పరాదు. చిన్నతనము గదా ! అందుచేత త్రాసమే యేర్పడినది.

ముద్దైవ మస్తుం పరికల్ప్య గస్తుం

మృషైవ రోషాదుపజల్పతో షే.

ఉద బ్రచభృన్నయనానతాజ్ఞ
గిరం న కాం కామురరీకరోతి.

12

తా :- ఆమె యందుఁ గావలిన యొక దోషమును గల్పించి మృషా రోషముతో, నేను వెడలిపోదు నన్నాను; ఇంకేమున్నది; ఆమెకు కన్నులలో గన్నీరుబికికొని వచ్చినది. వెంటనే నేను చెప్పిన యే యే మాట నామె యొప్పు కొనలేదు.

వి :- “మంతుః” = దోషము.

“ఆగోపరాధో మంతుశ్చ” = అమరము.

“ఉద్గత-అశ్రువులు = ఉదశ్రువులు” = ఉదశ్రువులచేత ప్రకాశించుచున్న నయనములు గలది.

“సతాంగీ” = సునభారముచే పంగిన శరీరము గలదనుట.

తదవధి కుశలీ పురాణశాస్త్ర

స్మృతిశతచారువిచారణో వివేకః.

యదవధి న వదం దధాతి చిత్తే

హరిణకిశోరదృశో దృశోర్విలాసః.

13

తా :- చిన్న పయస్సులో నున్న జింకయొక్క కను చూపుల వంటి యామె చూపుల విలాస మెంత వరకు మనసున సాక్షాత్కరింపదో, అంత వరకును, పురాణములు- శాస్త్రములు- స్మృతులు, వీని చేత జనించిన వివేకము నకు శేమమే ! ఆమె తలపునకు వచ్చినపుడివి యన్నియు జారిపోవునన్నమాట !

రం. గం:- కామినీ దృగ్విలాసము మనసున నడుగు వెట్టినది. ఇంక వివేకమునకు గుశలము లేదు. ఇది యొక పస్తువు. కాని దృగ్విలాస కర్తృకమైన పదార్పణము లోకసిద్ధముగాదు. కనుక కవి ప్రౌఢోక్తి నిషన్నము. అది బాగుగా నడుగు పెట్టగా కుశలము యొక్క యూసెక్కడున్నదని పస్తువు ధ్వనించు చున్నది. ఇది ఒక పస్తువు చేత మరియొక పస్తువు ధ్వనించుట కుదాహరణము.

అగతః పరితీరితం జనైః
 ప్రజ్ఞాతీ చకితమేత్య దేహలేమ్.
 తాముదీవ శిశిరీకరిష్యతే
 లోచనో మమ కదా మృగేశజా.

14

తా :- మగడు వచ్చె నన్న మాటలు చుట్టు సున్న జనులు బల్కగా
 దానిని విని చకితముగాఁ గడపవరకు వచ్చి యా మృగేశజ యెప్పుడు నా
 కన్నులను వెన్నెల వలెఁ జల్లఁ జేయునో గదా !

వి :- “శిశిరీకరిష్యతి” = ప్రౌఢ మైన క్రియాపదము. “చకితమ్” =
 క్రియావిశేషణము.

ర.గం :- ఉపమాలంకారము.

అవధౌ దివసావసానకాలే
 భవనద్వారి విలోచనే దధానా.
 అవలోక్య సమాగతం తదా మా
 మథ రామా వికనన్మభీ బభూవ.

15

తా :- సాయంకాల మైనది. నే నింటికి పత్తు నను నాశతో యింటి
 తల్పులకు చూపు లప్పగించి చూచుచున్నది. ఇంతలో నేనుఁ బోయితిని. నన్ను
 జూచి యామె మొగ మంతయు వికసించినది.

ర. గం :- హర్షమున కుదాహరణము. అవధికాలమున బ్రియుండు
 పచ్చుట విభావము; మొగము విప్పారు టనుభావము.

పక్షోజాగ్రం పాణినాస్పృశ్య మాంఁ
 యాతస్య ద్రాగాననాట్టం ప్రేయస్య
 బోదాగ్రాఘ్నం భామినీ లోచనాఘ్నం
 బోషం బోషం బోషమేవావలంబే.

16

తా :- స్రవమండలము స్పృశించి దూరముగఁ జొరిగిపోయిన ప్రియుని ఆమె శోణాగ్రము లైన తోచనముతోఁ బుల్కు బుల్కునఁ జూచుచు నిలిచినది.

ర.గం :- రసధ్వని సందర్భములో నీ శ్లోక ముదాహరింపఁబడినది.

గురుభిః పరివేల్లి తాపి గణ్ణ
స్థలకణ్ణాయనచారుతైతవేన.
చరదర్శిత హేమబాహునాశా
మయి బాలా నయనాచ్ఛలం చకార.

17

తా :- గురుజనులు చుట్టు నున్నారు. అందుచే నామె ప్రియుని జూడ నొక నెవమును వెదకి కొన్నది. గండస్థలకండూయన మామె వ్యాజము. ఆ తైతవముతో యీషద్దర్శిత హేమబాహునాశయై నయనాంచలమును బ్రియునిపై సారించినది.

గురుమధ్యగతా మయా సతాజ్ఞే
నిహతా నీరజకోరకేణ మన్లమ్.
చరమబ్జలతాబ్జవం నతభ్రూ
లలికం మామవలోక్య ఘూర్ణితానీత్.

18

తా :- ఆమె గురు మధ్యగత; సతాంగి; నీరజకోరకముచే మెల్లగా నే నామెను చాదించితిని. ఆవిడ దరకుండల తాండవముగా నతభ్రూలలికముగా ననుఁ జూచి ఘూర్ణమాన యైనది.

చి :- “చరకుండల తాండవమ్” = “నతభ్రూలలికమ్” = రెండును క్రియావిశేషణములే !

ర.గం :- భావమున మదాహరణముగ నీ శ్లోక మీ యబ్ధెను. ఇచ్చట “ఘూర్ణమాన మైనది”-యని యిచ్చటచే ముందు వెనుక లాలోచింపక యెంత

తగని పని చేసితివి? - అను నర్థముతో గలిసిన యమర్థము. అస్వాద పర్యవ
సానము గనుక ప్రధానముగ నడిచే వ్యంగ్యము

వినయే నయనారుణప్రసారాః

ప్రణతౌ హస్తా నిరస్తరాబ్రధారాః.

అయి జీవితసంశయః ప్రయాణే

న హి జానే హరిణాక్షిః కేన తుష్యే.

19

తా :- వినయమును జూపింప నయనారుణ ప్రసారములు; నమస్కరింప నిరంతరా శ్రుధార; ప్రయాణమును బూనగా జీవిత సంశయము: హరిణాక్షి! నిన్ను నే నెట్లు సంతోష పెట్టవలెనో దెలియుట లేదు.

వి :- నాయిక కుపిత. ఆమె మనస్సులో భావశబలత.

అకరుణ మృషాభాషాసిన్ధోః విముఞ్చ మమాఞ్చలం

తవ పరిచితః స్నేహః సమ్యక్ప్రయేత్వభిధాయిశీమ్.

అవిరళగళద్యాప్యం తస్మిం నిరస్తవిభూషణాం

క ఇహ భవతీం భద్రేః నిద్రేః వినా వినివేదయేత్.

20

తా :- “ఓయీ! అబద్ధముల నల్లి చెప్పటతో సముద్రుని వంటి వాడవు! నా కొంగు వదలుము. నీకు నాయందు గల స్నేహము దెలిసి వచ్చినది.” అని యొకటే యేడ్చుట. సౌములు దీసి వేసినది. ఇంక నామ నోదార్చు దెట్లు? ఓదార్చు వారెవరు? ఓ సీ! నిద్రా! నీవే దిక్కు. “ఇట్టి నా ప్రియురాలిని నీవు దక్క నెవ్వరు జూపింతురు?”

ర. గం :- ఇక్కడ నిద్ర తన కుపకార మొనర్చె నని యొక వస్తువు. విప్రలంభ శృంగారము. ఈ రెండును ధ్వనించును. కాని మున్నుండుగా స్వప్నమే స్ఫురించును గనుక స్వప్న ధ్వనియే బ్రధానము.

శీరే లరువ్యా వదనం సహనం

శీరే సరోజం చ మిలద్భికానమ్.

అలోక్య భావప్రభయేత్ర ముగ్ధా
మరస్థలభౌతికీభోరమాలా.

21

తా:- ఒకానొక తరుణి యొక సరస్సుయొక్క గట్టునందు గూర్చొని యున్నది. ఆమె పదనముపై జిరుసవ్వు. చిరుసవ్వుతోఁ గూడిన యామె మొగము పద్మమువలె నున్నది. సరసి నీరమందు నిజ మైన పద్మ మున్నది. అది చిరు సవ్వుతోఁ గూడిన పడతియొక్క మొగమువలెనే యున్నది. తుమ్మెదలకు తేనె వలయును గదా! ఈ కనపడు చున్న రెంటిలో నేది పద్మ మని వాని సందేహము. అందువలన ఇరు వైపులకును మార్చి-మార్చి బరువెత్తుచున్నవి. నిజమైన పద్మమును జూచినపుడు అది పద్మము గాదు, తీరమున కన్నడుచున్నదే పద్మ మని వానికి భ్రాంతి; అక్కడికిఁ బోయి చూచినప్పుడు సరస్సునం దున్నదే నిజమైన పద్మ మని భావన; అందుచే అక్క డిక్కడికి ఆసు వలె దిరుగు చున్నవి. భోజప్రబంధములో భూర్వుణభను భోజు డిట్టే వర్ణించెను. లక్ష్మణుని కడ కేగి యక్కడినుండి జూచినప్పు డతనికన్నను రాముఁడందగాడుగా గన్పించును; ఆమె రాముని వైపునకు బర్నిడి వచ్చును. ఇక్కడినుండి జూచి నప్పుడు లక్ష్మణుడు సుందరుఁడుగా గన్పించును; మరల నక్కడికి బడబారును ఇట్లు—

“ఉభయకూలసమస్థితశార్దూల
క్రమగతాగతభిన్నగపి దశాం” —

ఒక యేటి కిరు గట్టుల యందును పచ్చని గడ్డి యున్నది. ఒకవైపు నుండి జూచినపుడు ఆవతలి వైపు నున్న గడ్డి చాల పచ్చగాఁ గన్పడును. అవటినుండి చూచిన మొదటిదే పచ్చగా నుండును. దీనిచేత భ్రమసి అక్క డిక్కడికి దిరుగుచున్న వాపు వలె నున్నదట భూర్వుణభస్మితి.

రంగం:- ఇక్కడ, సహసమైన పదన మొక వస్తువు. జలములందలి సరోజ మొక వస్తువు. వీనిలో కమల మేదని భ్రమరములకు సందేహము. ఆ సంశయమే వ్యంగ్యము. సందేహాలంకార వ్యంగ్యమున కిది మచ్చు.

చీక్ష్య పక్షసి వి పక్షకామిరీ
హారలక్ష్మ దయితస్థ భామిరీ.

అంనదేశవినివేశితాం శ్రదా

దాచకర్ష నిజదాహవల్ల రీమ్.

22

తా :- ప్రియుని యెదమైన సవతి యొక్క హార మొత్తుకొనిన గుర్తులున్నవి. దానిని జూచి యీవిడకు కోపము వచ్చెను. వాని యంస దేశమంబుంచిన తన బాహువల్లరిని లాగి కొన్నది.

ర. గ:- రసధ్వనిలో భావోదయమున కిది యుదాహరణము. ప్రియుని రొమ్మున సవతి హారము గుర్తును చూచుట విభావము. వాని మెడను జుట్టియున్న తన బాహులతను దీసివేయు టనుభావము. రోషోదయము వ్యంగ్యము.

దరానమత్కంధరజన్మమీష

న్నిమీలితన్నిగ్ధలిలోచనాజ్ఞమ్.

అనల్పనిశ్శ్వాసభరాలసాగ్గం

స్మరామి సజ్గం చిరమజ్గనాయాశి.

23

తా :- దరాన మత్కంధరమై, ఈషన్నిమీలితన్నిగ్ధలిలోచనాజ్ఞమ్, అనల్ప నిశ్శ్వాస భరాల సాంగమై, హృదయ మాకర్షించు సంగనాంగ సంగమమును స్మరింతును.

ర. గం :- రసధ్వనిలో భావమున కుదాహరణము.

రోషావేశాన్నిరగ్గతం యామయుగ్మా

దేత్య ద్వారం కాంచదాభ్యాం గృహస్తమ్.

మామాజ్ఞామైవాయయో కాతరాజీ

మన్దం మన్దం మన్దిరాద్నిరేవ.

24

తా :- నేను రోషముతో నిర్గమించితిని. మరల రెండు యామయుగముల దిరిగి వచ్చినాను. మొగసాలతో చాసి యున్నది. చానితో మాటలాడు

చున్నాను. నా పల్కు- సవ్యడి దెలిసి మెల్ల మెల్లగా నామె గృహంతర్భాగము నుండి యిందిర వలె బయటికి వచ్చినది.

వి :- “కాతరాక్షి!” = పీడు వెడలి పోయినాడు. వచ్చునో రాక్షో
నును భయ మామె కన్నులయందు స్పష్టముగ గన్పించు చున్న దన్న
మాట.

హృదయే కృతతై వలానుషణ్ణా
ముహురణ్గాని యతస్తతః శీవస్త్రీ.
ప్రియనామవరే ముఖే సఖీనా
మలిదీనామియమాదభాతి దృష్టిమ్.

25

తా :- నాయిక ప్రియవిరహముతో బాధ పడుచుండెను. చెలికత్తెలు
తైత్యోపచారము తొనర్చినారు. చల్లగా నుండుట కెదపై నీటి పాచి నుంచిరి.
చుట్టుజేరిన చెలికత్తెలు ప్రియుని గూర్చిన గాధలే జెప్పికొనుచున్నారు. ఆమె
పడకపై నిలిచిన చోట నిలువదు. ప్రియు వారలు జెప్పికొనుచున్న చెలులపై
దీన దీనమైన దృష్టిని సారించుచున్నది.

రం. గం :- ఇది గూడ రసధ్వని ఘట్టములోనిదే. ప్రియుని విరహము
విభావము. చేతులు, కాళ్ళు, మొదలగునవి అటు నిటు కొట్టుకొను టనుభావము.

ఇత ఏవ నిజాలయం గతాయా
వనితాయా గురుభిః సమావృతాయాః.
పరివర్తితకంధరం సతత్రు
స్మయమానం పదనామ్మృణం స్మరామి.

26

తా :- ఆమె యిచటి నుండియే నిజాలయమునకు వెళ్ళినది. అక్కడ,
బెద్దలచే సమావృత యైనది. కాని నన్ను మెడ మలపి చూచుచున్నది. పరివర్తిత
కంధరమై సతత్రుయముగ్ధమై స్మయమాన మైన యామె పదనాంబుజమును
స్మరింతును.

రం. గ :- స్మరణాలంకార చర్చలోని కీ శ్లోకము వచ్చును. ఎక్కడ స్మరణము చింతోద్బుద్ధ సంస్కార ప్రయోజ్య మైనందుచే నలంకారము గాదు. వ్యంగ్యత్వము లేదు గనుక భావము గాదు. మరి మేమి? వస్తు మాత్ర మని పండితుని యభిప్రాయము.

కథయ కథమివాణా జాయతాం జీవితే మే
మలయ భుజగవాన్తా వాన్తి వాతాః కృతాన్తాః.
అయమసి ఖలు గుణాన్మౌళా మాకన్తమౌలా
చులుకయతి మదీయాం చేతనాం చచ్చరీకః.

27

తా:- నాకు జీవితముపై నాశ యెట్లుండునో దెల్పుము. మలయ భుజగ వాంతములై వాతములు పీచుచున్నవి. అవి నా పాదకి కృతాంత స్వరూపములు. ఈ చంచరీక మేమి చెప్పుదును? అది కూడ మాకందమా? యందు మధురముగ రుంకరించుచు నా జీవితము నాపోశనము జేయుచున్నది.

రం. గం:- సమాధ్యలంకారచర్చలో నిది వచ్చును. ఇచ్చట సమాధ్యలంకారము సంభవింప దని పండితుల యభిప్రాయము.

నిరుద్ధ్య యాన్తీం తరసా కపోతీం
కూజత్కపోతస్య పురో దధానే.
మయి స్మితార్ద్రం వదనారవిన్దం
సా మన్ద మన్దం సమయాంబభూవ.

28

తా:- అడు పావురము మగ పావురము నుండి దూరముగఁ జొరయెను. దానిని బట్టి మరల కూజత్కపోతము దగ్గర నుంచితిని. అపు డావిడ నావైపు స్మితార్ద్రం మైన వదనారవిందమును వ్రాల్చి చూచినది.

ర. గం:- రసధ్వని మట్టములో దీనిని లబ్ధి కుదాహరణముగా నిచ్చినాఁడు.

తిమిరం హరన్తి హరితాం పురః స్థితం
తిరయన్తి తావమథ తావశాలినామ్.

వదనర్పిష స్తవ చకోరలోచనో :
పరిముద్రయన్తి సరసిరుహస్రియః .

29

తా :- చకోరలోచనా! పురస్థితమై దిక్కుల తిమిరము లడంచుచున్నది. లాపముచేఁ గుందువారి తాపము బోకార్చుచున్నది. సరసిరుహములయొక్క రాంతిని ముకుళిభవింప జేయుచున్నది. నీ వదనకాంతిపుంజము నేమని తెప్పుదును ?

ర. గం :- రూపకాలంకారసందర్భముతో నీ శ్లోక మున్నది. ముఖము చంద్రుఁ డని యిచట గమ్య మానము. వాచ్యముగా లేదు గనుక నలంకారము గాదు.

కుచలశయుగాన్త ర్త్రామకీనం సఖాజ్కం
సపులకతను మన్దం మన్దమాలోకమానా.
వినిహితవదనం మాం వీక్ష్య భాలా గవాజే
చకితనతనతాజ్జీ సద్మ సద్మో వివేశ.

30

తా :- కుచకలశయుగాంతర్నిహితము లైన సఖాంకములు పులక రించిన తనువుతో మెల్లగాఁ జూచికొను చుండెను. గవాక్ష వినిహితవదను డైన సన్ను జూచి, చకితనతనతాంగియై, వెంటనే సద్మమును బ్రవేశించినది.

ర. గం :- రసధ్వని మట్టమందు, లజ్జ కుదాహరణముగా నీ శ్లోక మీయఁ బడినది.

విధాయ సా మన్వదనానుహలం
తపోలమూలం హృదయే శమానా.
లన్వీ తదానీ మమలాం బలారోః
సామ్రాజ్యలక్ష్మిమధరీచికారి .

31

తా :- ఆమె మద్భదనానుహలముగఁ దన కపోల ముంచి నా హృదయమందు శయనించినదై, బలారె యొక్క సామ్రాజ్యలక్ష్మి సధరీక రించినది.

ర. గం :- ఇదియును రసధ్వనిఘట్టమందలి శ్లోకమే. శ్రమ కుదాహరణము.

ముహురర్థితయాద్య నిద్రయా మే
బత యామే చరమే నివేదితాయాః.
చిబుకం సుదృశో మృశామి యావత్
మయి తావన్నిహిరోఽపి నిర్దయోఽభూత్. 32

తా:- నేను ప్రార్థింపగా ప్రార్థింపగా నిద్ర ఆమెను రాత్రి చరమ యామ మున చూపించినది. నే నామె చుబుకమును బుడుకుచునే యున్నాను. ఇంతలో సూర్యుడు గూడ నాపై నిగ్గయుఁ దయ్యెను.

శ్రుతిశతమపి భూయః శీలితం భారతం నా
విరచయతి తథా నో హస్తః సస్తావశాన్తిమ్.
అయిఃసవది యథాఽయం కేలివిశ్రాన్తికాన్తా
వదనకమలనిర్భరాన్తాన్తసాన్త్రదో నరారః. 33

తా:- శ్రుతి శతములను మరల మరల వివేకించితిని. భారతమునుఁ బలుమారు జదివితిని. కాని యవి యేవియు కేలివిశ్రాంతి నాశించుచున్న కాంతావదన కమలమునుండి వెలువడు నిషేధరూప “న”కారమువలె నాకు సంతాప శాంతి నివృత్తిక పోయినవి.

ఎవరేం రవ లీలయా కపోలే
కవలీకర్పతి కౌదులర్పిషా.
వరిపాండురపుండరీకఖణ్డే
వరిపేరుః వరితో మహాధయః. 34

తా:- ఓసీ! బాలా! నీ కపోలము కౌమలకాంచులచే లవలీలత చందమును మ్రింగునుండెను. అది చూచి పరిపాండురపుండరీకఖండుము లను మహాధు లాక్రమించినవి.

యోవనోద్గమ నితాంత శంకితములును, శీల శౌర్య బల కాంతి
శోభితములును నై, జానకీనయననీరజశోభాత్ములు రాఘవుని యందు
సంకుచ న్ని వికసన్ ని రాఘవే
జానకీనయననీరజశ్రియః.

35

తా :- యోవనోద్గమ నితాంత శంకితములును, శీల శౌర్య బల కాంతి
శోభితములును నై, జానకీనయననీరజశోభాత్ములు రాఘవుని యందు
సంకుచ వికాసముల సందుచున్నవి.

ర. గం :- ఇది రసధ్వనిలో భావసంధి కుదాహరింపఁబడినది. భావసంధి
యనగా నొకదాని నొకటి ద్రోసివేసికొను నట్లున్నను, ద్రోసివేసికొనని రెండు
భావముల కలయిక. ఈ శ్లోకములో దాశరథి యందలి లోకోత్తర మైన
యోవనోదయమును, అట్టిదే యైన శీలశౌర్యాదికమును, జూచుట విభావము.
కనులు మూయుట, విస్తరించుట, యనుభావము. సిగ్గు - ఔత్సుక్యముల సంధి
వ్యంగ్యము.

అధిరోవ్య హరస్య హస్త : చాపం
పరితాపం ప్రశమయ్య బాన్ధవానామ్.
పరిజ్ఞేష్యతి వా న వా యువాళయం
నిరపాయం మిథిలాధినాథపుత్రీమ్.

36

తా :- ఈ యువకుఁడు, హరశరాసము నెక్కిడునో లేదో! బాంధవుల
పరితాపము ప్రశమింపఁజేయునో లేదో! నిరపాయముగ మిథిలాధినాథపుత్రిని
బరిణయ మాడునో లేదో!

ర. గం :- ససందేహాలంకార సందర్భములోనిది. ఇక్కడ సంశయము
మాత్రమే యున్నది; అది సాదృశ్యమూలకము గాదు. అందుచే ససందేహాలంకారము
గానెరఁగు.

భుజవజ్రరే గృహీతా
సవపరిణేతా వరేణ రహసి వహుః.

తత్కలజాలపతితా
పాలకురజీవ వేపతే నితరామ్.

37

తా :- ఆమె నవపరిణీత! అది యేకాంత స్థలము. వరుని భుజ పంజరములచే గృహీత యైనది; గృహీతయై, తత్కలజాలపతితయైన, బాలకురంగి వలె వణక్కుచున్నది.

ర. రం :- రసాభాసమున కుదాహరణ మిచ్చినాడు.

ఉపనిషదః పరివీతా
గీతాని చ హస్త మతివథం నీతా.
తదపి న హః విధువదనా
మానసనదనాత్ బహిర్యాతి.

38

తా :- ఉపనిషత్తులు పాన మొనర్చితిని. గీత నవలోడించితిని. ఏమి లాభము? ఆ విధువదన మానసనదనమునుండి గడ్డకు బోవుటయే లేదు.

లకరుణహృదయః ప్రియతమః
ముజ్జామి త్వామితః పరం నాహమ్.
ఇత్యాలపతి తరామ్భుజ
మాదాయాలీజనస్య వికలా సా.

39

తా :- “ఓరీ! దయలేనివాడా! ప్రియతముడా! ఇకమీద నేను నిన్ను విడువను” అని యావిడ వెలికత్తై కరాంబుజమును బట్టికొని యేడ్చుచున్నది. ఆ నాయక వికల.

ర గక :- రసధ్వనిలో ఉన్నాదమున కుదాహరించినాడు.

లోభాద్వరాటికానాం
విక్రేతం తక్రమా నిశమతు స్త్యై.
అభౌ గోపకీర్త్యై
సుధ్యైరభ్యం మహేన్ద్రనీలమణిః.

40

తా:- ఆ గోపతిగోరి చరాటికలకై పెరుగు నమ్ముచు రాత్రి వరకు దిరుగుచున్నది. త్రోవలో నామెకు మహేంద్ర నీలమణిఁ జిక్కినను.

ర.గం:- విశేషాలంకారచర్చా సందర్భముతో నీ క్లిష్టమున్నది. దీని యందు విశేషాలంకారనూ, విషమాలంకారనూ, యని చర్చ. విషమాలంకార మని నిర్ణయము. ప్రహహర్షణాలంకారము గూడ నగును.

రూపాదుచిం నిరసితుం

రసయన్త్యా హరిముఖస్య లావణ్యమ్.

సుదృశః శివ శివః సకలే

జాతా సకలేవరే జగత్పరుచిః.

41

తా:- తన రూపమునందలి ఆరుచిని నిరసించుటకై హరి ముఖలావణ్యము నామె రసించుచున్నది. శివ! శివా! సకలేభరమైన సకల జగత్తునం దామె కరుచి యే యేర్పడినది.

వి:- “సుదృశః” = చూచుటలోని యందమును దెల్పును.

ర.గం:- విషమాలంకారము. “అననురూప సంస్కరము” విషమ మని లక్షణము. రూపమునందలి ఆరుచిని బోగొట్టి కొనుటకు ఆమె హరి ముఖ లావణ్యమునందు రసించినది. తత్ఫలముగా జగత్తునందంతయు నరుచియే భాసించెను.

గరిమాణసుర్పయిత్వా

లఘిమానం పుచతదాత్మకైర్భవృణామ్.

స్వైరుర్భలే నమస్తే

యూనాం ధైర్యాయ నిర్భివేరాయ.

42

తా:- శ్రీల పుచతటములను బూచినప్పుడు దమ గౌరవమెన్నడోఁ బోయినది. ‘లఘిమ’ యాక్రమించినది. నిర్భివేర ధైర్య గుణవతుల ధైర్య మిట్టిది. దానికి నమస్కారము.

వి :- అనగా వారి కుచతటములను జూచి దమ గుణగౌరవములను గోల్పడి లఘుత్వము జెంది రని భావము.

ర. గం :- పరివృత్త్యలంకారము. ఒకరికి తన వస్తువు నొక టిచ్చి వారి నుండి మరి యొక వస్తువును స్వీకరించుట పరివృత్తి. క్రయ మని తాత్పర్యము. ఇది రెండు రీతులు. సమ పరివృత్తి, విషమ పరివృత్తి. ఈ శ్లోకము విషమ పరివృత్తి కుదాహరణము.

నిస్సేమశోభాసౌభాగ్యం
నతాశ్లా నయనద్వయమ్.
అన్యోన్యాలోకనానన్ద
విరహోదివ చచ్ఛలమ్.

43

తా :- నిస్సేమశోభాసౌభాగ్యమైన, ఆ నతాంగి నయనద్వయము, అన్యోన్యాలోకనానందము లేకపోవుటతో వలె జంచల మైనది. ఒక కన్ను మరి యొక కంటిని జూడలేదు గదా !

ర. గం :- హేతుాత్ప్రేక్ష.

నయనాచ్ఛలావమర్శం
యా న కదాచిత్పురా సేహే.
అలింగితాఽపి జోషం
తస్థో సా గస్త్యకేన దయితేన.

44

తా :- అమె యింతకు ముందు నయనాంచలావమర్శము గూడ సహించెడిది గాదు. ప్రియుడు ప్రయాణమై పోవుచున్నాడు. అందుచే నాలింగనము జేసికొన్నను ఊరకున్నది.

ర. గం :- రసధర్మనియంచ జడత కుదాహరణముగా నివృత్తబడినది.

మానవరాగ్యదనాపి
ప్రియా శయానేవ దయితకరకమతే,

ఉద్వేగము జనులన

గ్రహింపం కపోలమాధత్తే.

45

తా :- ఆమె మానసపరాగర్థదనయయ్యును, నిదురించినది వలె దయితుని కరకమల మందు, అలసగ్రహింపంకముగా, కపోలము నుంచినది. ఆమె భుజము లుద్వేగితములు.

కిం జల్పసి ముగ్ధతయా

హస్త : మమాజ్ఞం సువర్ణమితి.

తద్యద్వి పతతి హతాశే

తదా హతాశే : తులాం తవారోహేత్.

46

తా :- ఓసీ ! ముగ్ధా ! నీవు తెలియక నీ యంగము సువర్ణ మనుచున్నావు. ఓసీ ! సువర్ణమునకు నీ యంగసామ్య మెక్కడ నున్నది ! అది యగ్నిలో బడి యింకను కాంతి సంపదను జేకూర్చి కొన్నప్పుడు నీ తనూసామ్యమందునేమో ! అంతవరకు నీవు హతాశవే !

ర గం :- ప్రతిపాలంకారము. పూర్వార్థమునందు సువర్ణ చర్మాదికృముఁ జెప్పబడెను. ఉత్తరార్థమునందు దానిని దిరస్కరించి బాలాంగవర్ణాధిక్యమే విపరింపబడినది. ప్రసిద్ధోపమ సుపమేయముగా జెప్పుట ప్రతిపము.

లోచనపుల్లమౌజ

ద్యయిలోభాన్దోలితై కమనాః.

కస్తూరీతిలకమిషా

దయమలికైలి స్తవోల్లసతి.

47

తా :- ఓసీ ! చూడుము. నీ లోచన పుల్లంబోజద్వయలోభాన్దోలిత మానసము, ఆ తుమ్మెద, కస్తూరీ తిలకవ్యాజముతో నీముఖము నాశ్రయించినది.

చింతామీలితమానసో మనసిజః సఖ్యో విహీనప్రభాః

ప్రభావోః ప్రణయార్థం భువనసాహస్రాం నమస్తా కథా.

వీతత్వాం ప్రతిబోధయామి మమ చేదు క్రిం హితం మన్మథే
ముగ్ధే : మా కరు మాన మాననమిదం రాకాపతిరేష్ఠ్యతి. 48

తా :- ముద్దరాలా ! మన్మథుడు చింతామీలితమానసు డైనాడు. నీ
చెలిక తైల మొగములు వాడినవి. ప్రాణేశుడు ప్రణయాకులు డైనాడు. నీ
వివేమియు లెక్క పెట్టుట లేదు. అదట్టుండనీ ! మానముతో నీ మొగము వాడి
నప్పుడు, పున్నమచంద్రుడు నీ ముఖమును గెల్చును. దానినైనను గమ
నింపుము.

ర. గం :- రసధ్వనిలో నీ శ్లోక ప్రసక్తి. దీనిలో మొత్తముపైన ప్రసాద
గుణ మున్న దన్నాడు. కొద్దిచోట్ల మాత్రము ఓజస్సుగూడ నున్నది.

అలంకర్తం కర్ణ భృశమనుభవన్త్యా సవరుజం
ససీత్కారం తిర్భగ్విలితవదనాయా మృగదృశః.
కరాబ్జవ్యాపారానతిసుకృతసారానసయతో
జనుస్సర్వశ్లాఘ్యం జయతి లలితోత్తంసః భవతః. 49

తా :- ఓ లలితోత్తంసమా ! నీ పుట్టుక సర్వజన శ్లాఘ్య మైనది; సీచే
దన శ్రవణముల నలంకరింపఁ జేసికొనుటకు ఆమె నానా యాతన పడుచున్నది.
మొగము నడ్డముగా ద్రిప్పినది. సీత్కారములు వెల్లార్చుచున్నది. అతిసుకృత
సారములైన ౭ రాబ్జ వ్యాపారము లొనర్చుచున్నది. వాని నన్నిటి సనుభ
వించుచున్నావు; నీ యద్వష్టమునకు మేర యేమున్నది ?

అయతైవ నిశా నిశాపతికర్తైః కీర్ణం దిశామస్తరం
భామిన్మో భవనేషు భూషణగజైర్భాన్యలంఘ్యతే.
ముగ్ధే మానమపాకరోషీ న మనాగద్యాపి రోషేణ తే
హః హః బాలమృతాశతోఽవ్యతితరాం తన్వీ రనుస్తామ్యతి. 50

తా :- ముగ్ధా! రాత్రి రానే వచ్చినది. చంద్రకిరణములు దిక్కుల
నావరించికొన్నవి. భామినులు తమ సొమ్ము లలంకరించి కొనుచున్నారు.

నీ వింకను కొంచె మైస కోవమును వదలుట లేదు. బాలమృణాళమునకన్న లలిత మైన నీ శరీరము ఇంకను సలతను బొందుచున్నది.

ర. గం :- వైదర్భిరీతి కుదాహరణము.

నాచో మాజ్ఞలికీః ప్రయాణసమయే జల్పత్యనల్పం జనే
కేలేమన్దిరమారుతాయనముఖే విన్యస్తవక్త్రాముఖా.
నిశ్వాసగ్లపితాధరం పరిపతద్భాష్పార్ధృవక్షోరుహ
బాలా లోలవిలోచనా శివ శివ ప్రాణేశమాలోకతే. 51

తా :- ప్రాణేశుడు బ్రయాణ మై పోవుచున్నాడు. చుట్టును జనులు పల్కుచు భక్త వాక్యములు. ఆమె మాత్రము క్రిడామందిరగవాక్ష మందు మొగముంచి ప్రాణేశ్వరునిఁ జూచుచున్నది. నిట్టూర్పులతోఁ బెదవి యంతయు వాడినది. కన్నీటితో స్రవమండలము దడిసినది; కనులు తత్తఱ పడుచున్నవి. శివ ! శివ ! ఆమె గూఢ దుఃఖము నోర్వరానిదిగా నున్నది.

ర. గం :- విప్రబంధ శృంగారము.

దారిద్ర్యం భజతే కలానిధిరయం రాకాధునా మ్లయతి
స్వైరం కైరవకాననోఘ పరితో మాలిన్యమున్మీలతి
ద్యోతనై హరిదస్తరాణి సుహృదాం బృన్దం సమానన్దతి
త్వం చేదభ్యాసి కాభ్యానాభి వదనామ్భాడే వికాశశ్రియమ్. 52

తా :- ఓ ! కాంచనాంగీ ! నీ వదనమునందు వికాసలక్ష్మి గన్నట్టివదో నిగ నేమున్నది? చంద్రుడు దారిద్ర్యమును భజించును; పున్నమ వాడిపోవును. కైరవకానములందు మార్గము ఆకరించును. దిక్కులు వికసించును. నీ సుహృద్భవములు సంతోషింతురు.

పాటోరద్రుభుజ్జ్వల్లవముఖాయాతా ఇవాతాపినో
వాతా వాన్తి దహన్తి లోచనమమీ తామ్రా రసాలద్రుమాః.
వీతే హస్త కిరన్తి హాతితమయం హాలాహలం తోకిలా
బాలా బాలమృదాల తోమలతనుః ప్రాదాన్కథం రక్షయ. 53

తా :- మలయాచలమందలి పాటిరద్రుమముల వసించు సర్పరాజముల ముఖములనుండియే గాలులు వీచుచున్నవి. లేకున్న నింత తాపమెట్లు గల్గించును? ఎఱ్ఱగా విరియ బూచిన యీ మామిడి కండ్లను గాల్చివేయుచున్నది. కోకిలలు హాలాహలమును వెదజల్లుచున్నవి. బాలమృణాలకోమలతనువు గల్గిన యీ బాల ప్రాణములెట్లు రక్షించుకొనునో!

ర.గం :- సముచ్చయాలంకారము. పదార్థముల కొకటే సారి యన్న యము సముచ్చయము. పై శ్లోకములో నాయీకా జీవ నాశము తొలుకు అరమణీయ ములైన మూడు సన్నివేశము లొకటే సారి వచ్చిపడినవి.

అయాత్తైవ నిశా మనో మృగదృశామున్నిద్రమాతస్పతీ
మానో మే కథమేష సంప్రతి నిరాతఙ్కం హృది స్థాస్యతి.
ఊహాపోహ మిమం సరోజనయనా యావద్విధతై తరామ్
తావత్తామన్యపాతపత్రసుషమం బిమ్బం యథానే విధోః. 54

తా :- రాత్రి రానే వచ్చినది. మృగనేత్రల మనస్సులు కామోన్ముఖములై లేచినవి. మానము నా మనమునందు నిర్విఘ్నముగా నెట్లుండగలదు? మరి దానిని వదలుకొను దెట్లు? ఈ రీతి ఊహాపోహలతో నా నాయక ముందు వెన్కలాడు చునే ఉన్నది. ఇంతలో కామన్యపాతపత్ర సదృశ మై గగనమున విధుమండలము భాసించినది.

ర.గం :- ఒక కారణముచే నొక కార్యము సిద్ధించుట. ఆ కార్యము సిద్ధించుటకు ఆకస్మిక కారణాంతర సమవధాన మేర్పడును. దానిచేత నా కార్యము కలుట కింకను సౌకర్యము వచ్చును. అట్టివానికి సమాధ్యలంకార మని పేరు. పై దానిలో రాత్రి సన్నిధానము చేతనే మానవివాహము సిద్ధించు చున్నది. కాని చంద్రోదయ కారణాంతరముచే ఆ సిద్ధి ముంకను ననాయాస మైనది.

ప్రభాతసమయప్రభాం ప్రణయిని హ్నువానా రసా
దముష్యో నిజపాణినా దృశమమీలయల్లీలయా.
అయం తు భువ వద్మిదీవరిమలాలిపాదచ్చరై
రవే రుదయమధ్యగానధికచారు లైర్నాబులైః.

యేమేమియో మాటలాడెను. అవి దళద్రాక్షానిర్యద్రసభరసపక్షములు. ఆ యిందీవరాక్షి మాటల నెట్లు వర్ణింతును ?

రాజానం జనయాంబభూన సహసా జైవాత్మక త్వాం తు యః
సోయం కుజ్జిత సర్వశ క్తి వికలో జాతో జరాతో విధిః.
సంప్రత్యున్నదఖిజ్జరీటన యనావక్త్రాయ నిత్యశ్రియే
దాతా రాజ్యమఖిజ్జమన్య జగతో ధాతా నవో మన్మథః. ౧౪

తా :- ఓ! జైవాత్మకా! నిన్ను బ్రహ్మదేవుడు రాజుగా నొనర్చెను. ఆతనిలో విజ్జిత యేమున్నది? ముసలితనము గప్పినది. అందుచే బలహీనత యేర్పడినది; బుద్ధి సరిగాఁ జనిచేయలేదు. ఇప్పుడు నవ మన్మథు డను విధాత దయారైనాఁడు; ఉన్నదఖంజరీటనయన వక్త్రమునకు జగద్రాజ్యపట్టాభిషేక మొనర్చినాఁడు. ఇది బాగున్నది.

వి || “అజ్ఞో జైవాత్మకస్సోమః” — అమరము. జైవాత్మకు డనగా చంద్రుడు. “జరాతః” = పంచమ్యర్థమందు “తసిత్” ప్రత్యయము.

“ఖంజరీట” = మనగా కాటుకపిట్ట. “ఖంజరీటస్తు ఖంజనః” = అమరము. శ్రీల కన్నులను పీనితోఁ బోల్చురు.

క || ఖంజనయనావిలోచన

ఖంజనయుగ మెదఘ వ్రాలఁగని వసువాలో

రంజిలుట డెలిసి” —

[వసుచరిత్ర]

“నిత్యశ్రియే” = ఈమె ముఖ మండలకాంతి యెన్నడును దరిగిపోసిది. చంద్రుని కాంతి వృద్ధిక్షయములు గలది.

అవిర్భూతా యదవధి మధున్మన్దినీ నన్దనూనోః

కాన్తిః కాచిన్నిఖంజనయనాకర్షణే కార్మణజ్ఞా.

క్యాసో దీర్ఘస్తదవధి ముఖే పాణ్ణసూ గణ్ణమూలే

జూన్యా వృత్తిః కలపృగదృశాం చేతసి ప్రాదురాసీత్. ౧౫

తా :- ఆ సంద సూనుని కాంతి మధుస్యందిని. అట్టి దిట్టి దని చెప్పరానిది. నిఖిల సయనారక్షణ మందు సమర్థమైనది. దాని యావిష్కార మైనప్పటి నుండి యింకే మున్నది? కుతీలనైన హరిణ నేత్రలకు మొగములపై దీర్ఘ నిశ్వాసము, కపోలమువైఁ దెల్లదనము, మనస్సున శూన్యవృత్తి.

ర.గం :- రసధ్వనితో జడత కుదాహరణము.

ప్రసజ్ఞే గోపానాం గురుషు మహిమానం యదుపతే

రుపాకర్ణ్య స్విద్యత్పులకేతకపోలా పలవధూః.

విషడ్వాలాజాలం యుటేతి వమతః పన్నగపతేః

ఫణాయాం సాశ్చర్యం కథయతితరాం తాణ్ణవవిధిమ్. 60 . . .

తా :- యదువృద్ధులు కృష్ణుని మహిమలను గూర్చి చెప్పికొనుచున్నారు. అచటనే కులపథు వున్నది. ఇక చెప్పెడిదేమి? ఆమె కపోలముల యందు టెమటలు: కిక్కిరిసిన పులకలు. విషడ్వాలాజాల మైన పన్నగపతి ఫణముల యందుఁ గృష్ణుఁడు తాండవ మొనర్చిన పద్ధతి మాటిమాటికి నాశ్చర్యముగా జెప్పుచున్నది.

ర. గం :- రసధ్వనియం దవహిత్య.

తై శోరే పయసి క్రమేణ తనూతామాయాతి తన్వ్యాస్తనా

వాగామిన్యభిలేశ్వరే రతివతా తత్కాలమస్యాజ్ఞయా.

లస్యే పూర్ణశశాంకతా నయనయోస్తాడత్యై మమౌభరుహం

కిం చాసీదమృతస్య భేదవిగమః సాచిస్మితే తాత్త్వికః. 61

తా :- తై శోర మైన పయస్సు క్రమముగాఁ దగ్గినది. అభిలేశ్వరుఁ డైన రతివతి యామె శరీరము నాక్రమింపఁబోవుచున్నాఁడు. అంతకు ముందే వాని యాజ్ఞతో నామె ముఖము బూర్ణ శశాంకమచి యాక్రమించినది. నయనములందు అంభోరుహముయొక్క కాంతి తాదాత్మ్యము గుదురుకొన్నది. సాచిస్మితమందు తాత్త్విక మైన అమృతభేదవిగమము నెలకొన్నది.

వి :- కిశోరసంబంధము తై శోరము; “అభిలేశ్వరే” = సమస్త ప్రపంచములకునుఁ జక్రపతి యైనవాఁడు.

“రతిపతా” = ఆ చక్రవర్తి తన మహారాజితో గూడ వచ్చుచున్నాడని యర్థము; “తనా” = ఈమె తను వను తన సామ్రాజ్యము; ఒకానొక చక్రవర్తి పట్టణప్రవేశము జేయునపుడు ఆ పట్టణమున యలంకారవిశేషములు జరిగినట్లని ధ్వని.

ర. గం :- రూపకాలంకార సందర్భముతోని దిది. దీనిపై గొంత చర్చ యున్నది.

శయితా శైవలశయనే
సుషమాశేషా నవేందులేభేవ.
ప్రియమాగతమపి నవిధే
సత్కురుతే మధురవీక్షణై రేవ.

62

తా :- ఆమె శైవలశయనమందు బండుకొన్నది. సుషమాశేష యై నవేందులేభ వలె నున్నది. ప్రియుడు సమీపించినాడు. లేచుటకు శక్తి లేదు. అందుచే మధురవీక్షణములతోనే సత్కరించుచున్నది.

ర. గం :- దైన్యమున కుదాహరణము.

విరహేణ వికలహృదయా
విలపన్తి దయిత దయితేతి.
ఆగతమపి తం నవిధే
పరిచయహీనైవ వీక్షలే వాలా.

63

తా :- ఆమె విరహముతో వికలహృదయయై “ప్రియుడా-ప్రియుడా” యని విలపించుచున్నది. అతడు దగ్గరకు వచ్చినప్పటికిని పరిచయము లేదని వలె వెలితి చూపుట జూచుచున్నది.

ర. గం :- మోహము.

అభరద్యుతిరస్తవల్లవా
ముఖతో భాశితా నిలబ్ధినీ.
తనువు ప్రతిమా చ సుభ్రువో
న విభేరన్య కృతిం వివక్షతి.

64

తా :- దీని యభరద్యుతి అస్తవల్లవము; ముఖతో భాశితా శశికాంతిలంఘిని; తనువు సాటి లేనిది; ఇది బ్రహ్మదేవుని సృష్టిగాఁ దోచుట లేదు.

ర. గం :- చింత.

వ్యత్యస్తం లవతి క్షణం క్షణ మహోః మౌనం సమాలంబితే
సర్వస్మిన్విదధాతి కిల్బ విషయే దృష్టిం నిరాలంబనామ్.
శ్వాసం చీర్ఘమురీకరోతి న మనాగజ్జేషు భత్తే భృతిం
వైదేహీవిరహవ్యథావికలితో హ హస్తః లజ్జేశ్వరః. 65

తా :- క్షణకాలము వ్యత్యస్తముగ మాట్లాడుచు, కొంతసేపు మౌనమును వహించుచు. సర్వవిషయములందును, నిరాలంబమైన దృష్టినిఁ జూచును. దీర్ఘ శ్వాసములు విడుచును. అంగముల నే మాత్రము భృతి లేదు. అయ్యో! లంకేశ్వరుఁడు వైదేహీ విరహ వ్యథా వికలితుఁ డైనాఁడు.

ర. గం :- రసాభాస ధ్వని.

ముఖాని నాద్యాని రుషం
భానిని ముదిలాలిరుదినూయ.
అని ముద్దులః ప్రయవచన్తై
లపాయి నయనాబ్జకౌణిణిబలుచి.

66

తా :- “అని ! భామినీ! నీ చింతను కోపము వదల తేము. ఆకాశమును మేఘముల గడు యాత్రముంచినది.” ప్రియుని యీ వచనములు విని ఆ నాయక నయనాబ్జకోణములందు శోణిరుచి పేగిపోయినది.

వి :- వర్షాకాలము ప్రాప్తించిన దనుటకు మారుగా మేఘము లాక్రమించిన చనుచున్నాడు; సయనశోణకోణరుచి యామెకు కోపముచే నేర్పడినది; కోపము పోయినదని చెప్పుటకు మారు “శోణరుచి” పోయినదన్నాడు.

ర. గం. :- భావశాంతి.

అలౌక్య సుందరి ! ముఖం తవ మన్దహాసం
నన్దన్త్రమన్దమరవిన్దధియా మిలిన్దాః.
కేం చాఽసితాక్షి మృగలాఞ్ఞానసమ్భవేణ
చంఞ్ఞాపుటం చటులయన్తి చిరం చకోరాః.

67

తా:- ఓసీ ! సుందరి ! నీ ముఖమును జూచి యరవించబుద్ధితో తుమ్మెద లాక్రమించికొనుచున్నవి. అసితాక్షి ! నల్లని నీ కన్నులు చూచి మృగలాంఛన సంప్రమముతో చకోరములు చంచాపుటములను సొరించుచున్నవి.

వి:- తుమ్మెదలకును చకోరములకును భ్రాంతి; ముఖమును చూచి పద్మ మని తుమ్మెదలకు భ్రాంతి; ఆ ముఖమంచు నల్లని కన్నులను చూచి చకోరములకు మృగలాంఛనమననము భ్రాంతి : “అసితాక్షి” — కాటుక కన్నుల దని యర్థము.

ర. గం:- ఉల్లేఖాలంకారము. ఒకచే వస్తువును నిమిత్త భేదములతో ననేకు లనేక రీతులుగా గ్రహించుట యుల్లేఖము.

స్మితం నై తత్కిన్తు ప్రకృతిరమణీయం వికసితం
ముఖం బ్రూతే తో వా పసుమమిదముద్యత్పరిమలమ్.
స్తనద్వంద్వం మిథ్యా కనకనిభవేతత్పలయుగం
లతా రమ్యా సేయం భ్రమరకులసమ్యా న రమణీ. 68

తా:- ఈమె స్త్రీ కాదు. భ్రమర కుల సేవ్యమానయైన లత. అది చిరు నవ్వుని యెవరు చెప్పగలరు ? ప్రకృతి రమణీయ మైన వికసనము. అది

ముఖము గాదు. ఉద్యత్పరిమళ మైన కుసుమము. కనక నిభమైన యిది స్రవన ద్వంద్వము కాదు. ఆ లతపై నున్న ఫల ద్వంద్వము.

ర.గం. :- అపహ్నుత్యలంకారము. ఉపమేయతావచ్చేదకనిషేధసామానాధికరణ్యముతో ఆరోప్యమాణమైన ఉపమానతాదాత్యము అపహ్నుతి. ఈ లక్షణము చాల శాస్త్రీయముగా నున్నది; ఆ పరిభాష తెలియనిది లక్షణ నిర్వచన మర్థముగాదు. అవచ్చేద మనగా తద్గతజాతి యని సామాన్యముగా నర్థము జెప్పి కొనపచ్చును. 'గోవు'నందు 'గోత్వము' 'గుణి' యందు 'గుణిత్యము', ఇట్లు, ఇది తర్కశాస్త్రమునకు సంబంధించిన మాట! సామానాధికరణ్య మనగా ఒక్కొక్క శాస్త్రములో నొక్కొక్క యర్థమున్నది; ఒకటే విభక్తితో నుండుట సామానాధికరణ్య మని వైయాకరణులు; ఏకాశ్రయత్వము సామానాధికరణ్య మని యితరులు. ఇక్కడ స్మితమును స్మితము గాదని మరి యొకటిగా చెప్పుచు న్నాడు.

సంగ్రామాంగణసంముఖాహతకీయద్విశ్వంభరాధీశ్వర
హృదీర్ణిత్ప్రతమధ్యభాగవివరోన్మీలన్నభోనీలమా.
అహ్లాదప్రభురైః ఖరైః కవలయన్మైతన్మహేమజ్జలం
మార్తణ్డాయ ముదేతి కేన పటనా లోకే శశాంకేకృతః. 69

తా. :- యుద్ధరంగములందు వాని నెందరో మహారాజు తెదిరించిరి. ఎదిరించి మరణించిరి. వారితో వీడు యుద్ధము తొనర్చినపుడు వారి బాణములచే వీని యెద చీల్చబడి గండి యేర్పడినది. ఆ గండినుండి యాకాశము గన్పించుచున్నది. శూరము లైన యంగార ప్రకరములతో వీడు మహిమండలమునే గణశించుచున్నాడు. నిజమునకు వీడు సూర్యుడు చంద్రుఁడని యెవఁడో పొరపట్ట బొందించును. *

ర.గం. :- ప్రెళ్లకమందు అపహ్నుత్యలంకారము గాదనియు బ్రాంతి మంత చునియు పండితుని సిద్ధాంతము.

* సంగ్రామాంగణ సంముఖాహత = యుద్ధరంగమున వెన్నెయిచుండ నిలిచి పోరి మరణించినవారని అర్థము. అట్టి పీరులు సూర్యమండలమును భేదించుకొని ఉత్తమతోకములకు వెళ్తుదురని శాస్త్రము.

శ్యామం సితం చ సుదృఢో న దృఢోః స్వరూపం
కిం తు స్ఫుటం గరలమేతదథామృతం చ.
నో చేతగ్రథం నివతనాదనయో న్నదైవ
మోహం ముదం చ సితరాం దధతే యువాసః.

70

తా :- శ్యామమును సితము నైన ఈమె కన్నుల జంట కన్నుల జంట
గాదు. గరళామృతముల జంట. అటు గాకున్నచో యీ కన్ను లెవరిపైనఁ
బడునో ఆ యువకు లొకటే సారి మోహమోదముల నెట్లు గాంతురు ?

ర.గం. :- హేత్వపహ్నుతి కుదాహరణము.

అలిర్మృగో వా నేత్రం వా
యత్ర కించిద్విభాసతే.
అరవిన్దం మృగాఙ్గో వా
ముఖం వేదం మృగేదృశః.

71

తా :- ఆ రవ్వంత బ్రకాశించునది భ్రమరమో ! హరిణమో ! లేక
కాంతయొక్క చూపు ! అనుగో ఆ వెల్గెడునది అంబుజమో లేక చంద్రుడో
కాక యామె ముఖమో !

దయితే రదనత్ప్రిఘం మిషా
దయితేమీ విలసన్తి కేసరాః.
అసిచాలక వేషధారిణో
మకరన్దస్ప్రహయోంవోఽలయః.

72

తా :- దయితా ! రదనకాంతుల మిషతో కేసరములు బ్రకాశించుచున్నవి.
మకరంద స్పృహతో తుమ్మెదలు అలకలై నీ ముఖమున భాసించుచున్నవి.

వి :- ఆమె ముఖమును జూచి తుమ్మెదలకు పద్మ మను భ్రాంతి.
రదములయొక్క కాంతులు కేసరములై ఆ భ్రాంతిని మరింత రెవ్వగొట్టినవి.

“అలక.....ధారిణి”... ఆమె ముంగురులు తుమ్మెదల వలె నున్న పని యుపమాలంకారము.

ర.గం. :- ఈ శ్లోకమందు పూర్వార్థమందును ఉత్తరార్థమందును రెండు పదహ్యుత లున్నవి. దీనితో నీవు స్త్రీవి కావు; కామరతీగ పని మూడవ యపహ్యుతి వ్యంగ్యముగా దోచుచున్నది. ఇది ప్రౌఢోక్తి నిష్పన్న మైన వస్తువుచేత అలంకార ధ్వని.

అనితం నయనాభిరామయా
రమయా సంపదినో ముఖస్య తే.
నిశి నిస్సరదిన్ధిరం కథం
తులయామః కలశూపి పజ్జజమ్.

73

తా :- నిరంతరము నీ ముఖమందు నయనాభిరామముగా సౌందర్యలక్ష్మి బ్రకాశించుచున్నది. ఇట్టి నీ పదనముతో రాత్రులందు నిస్సరదిండిరమైన పంకజమును లవ మైన నెట్లుఁ బోల్చగలము ?

వి :- రాత్రులందు పద్మములు ముకుళించును. అందుచే వాని యందు గాంతిలక్ష్మి యుండదు. నీ ముఖము రేలయందును గూడ వికసించియే యుండును.

ర.గం. :- ఉపమానమున కన్నను ఉపమేయమునకు గుణవిశేషవత్త్వముతో ఉత్కర్షణమును ప్రతిపాదించిన వ్యతిరేకాలంకారము. ఇక్కడ ముఖమునకు పంకజము లేకమును పోల దనుచున్నాడు.

అంగైః సుకుమారతలైః
సా పసుమానాం శ్రియం హరతి.
ఎకలయతి సుకుమదావో
వాదాలీభిర్మమ ప్రాదాన్.

74

తా :- ఓ ! స్నేహితుడా ! సుకుమారతరము లైన యంగములతో నామె కుసుమశ్రీలను హరించినది. కుసుమ బాణుడు నా ప్రాణములను బాణములతో హరించుచున్నాడు.

వి :- ఆమె యంగములు కుసుమములు. మన్మథుఁడు కుసుమబాణుఁడు. ఆమె యంగములనే కుసుమములుగా నొనర్చి సన్ను జంపుచున్నాఁడని పిండి తార్థము.

ర.గం. :- హేతుకార్యములకు వైయధికరణ్యము అనంగతి. ఈ వైయధి కరణ్యము అపాతపరిభాసమానమే. సుకుమారతరము లైన అంగములు హేతువు. కుసుమశోభను హరించుట కార్యము. ఈ రెండును భిన్నము లయిన యధికరణ ముల నాశ్రయించినవి.

భిద్యోతి సా పథి యా నీ
కోమలచరణా నితమ్బభారేణ.
భిద్యామి హస్త పరితః
తద్రూపవిలోకనేన వికలోఽహమ్.

75

తా :- ఆమె కోమలచరణ; దారిని నడచుచు కటిభారమున నడువలేక భేద మందుచున్నది; నేను సర్వదిక్కులయందును చాని రూపమునే జూచుచు వికలుఁడనై భేదమందుచున్నాను.

ఇది కూడ నసంగత్యలంకారమున కుదాహరణమే భేదము జనించుటకు గారణ మైన గమనశ్రమ ఆమెయందున్నది. యువకులు భేదమును పొందు చున్నారు.

మథురాగమనోన్ముఖే మురారా
వసుభారాలిభృతాం ప్రహ్లాదానామ్.
ప్రళయజ్వలనాయతే స్మ రాకా
భవనాకాశమహాయరామ్భురాశిః.

76

తా :- మురారి మథురా నగరమునఁ జొచ్చుచున్నాఁడు. గోపకాంతలకు ప్రాణములు భరించుట కష్ట మైపోయినది. పున్నమ ప్రళయకాలమునందలి యగ్నిగా భాసించినది. భవనాకాశ మంబురాశి యైనది.*

కేలేమన్దిరమాగతస్య శనతైరాలీరపాస్యేభ్యతైః
సుప్తాయాః సరుషః సరోరుహదృశః సంవీజనం వర్షతః.

* భవనావచ్చిన్నమైన పరిమితాకాశముకుడ అనంతప్రళయసముద్రమైనది అని భాషము.

జానన్త్రావృన్భిజ్జయేవ కవటవ్యామీలితాశ్చా సఖి :

క్రాన్తానీత్రభిధాయ వక్షసి తయా పాణి ర్మమానజ్ఞోతః. 77

రా :- ఆమె కోపము గొని శయనాగారమందు బండుకొని యున్నది. నేను వోయితిని. చెలికత్తెలను సైగతో బయటి కంపి కోపముగొన్న యామెకు వీవ మొదలు పెట్టినాను. నే వచ్చిన దామె యెఱుగును. ఎరిగియు యెఱుగనట్లే కన్నులు మూసికొని మాటలాడు చున్నది. “సఖీ! ఎంత పొద్దునుండి వీడు చున్నావు! అలసిపోయితివి. పాపము!” అని ఆమె నా చేయి తీసికొని హృదయమం దుంచికొన్నది.

మానర్థ్యమాప గమనం సహ శైశవేన

రక్తం సహైవ మనసాధరబిష్టుమాసీత్.

కిం చాభవన్మృగకిశోరదృశో నితమ్భః

సర్వాధికో గురురయం సహ మన్మథేన.

78

రా :- శైశవముతో పాటు గమనము గూడ మంథరత్వము వహించినది; మనస్సుతో, పాటు అధరబింబము రక్త మైనది. హరిణాక్షియొక్క నితంబము మన్మథునితో పాటు సర్వాధిక మైన గురుత్వమును వహించినది.

వి :- శైశవము మంథరత్వమును వహించిన దనగా దాని ప్రభావము తగ్గిన దని యర్థము. యౌవనోదయమందు మదమంథరగమనత్వ ములవడినది.

“రక్తమ్” == రాగయుక్త మని భావము. మనస్సు అసురాగయుక్త మైనది. పెదవి ఎఱ్ఱ నైనది.

స్వాసోద్దమమానవేద్యః

శీతాన్యజ్ఞాని నిర్భలా దృష్టిః.

రస్మాదే సుభగ కథేయం

లిప్తత తావత్కథా స్తరం కథయ.

79

తా :- ఓయీ ! ఆమె శ్వాసము అసుమానవేద్య మైనది; అంగములు శీతలము లైనవి. దృష్టి నిశ్చలము. “సరి ! సరి ! - ఈ కథ యుండనీ లెమ్ము ! మరి యొక వృత్తాంతము చెప్పము.”

పాణౌ కృతః పాణిరిలాసుతాయాః
సస్వేదకఞ్చో రఘునందనోన.
హిమామ్బుమన్దానిలవిహ్వలస్య
ప్రభాతపద్మస్య బభార శోభామ్.

80

తా :- మైథిలిపాణియందు రఘునందనుడు వివాహసమయమున దన పాణి నుంచినాడు. అతని (ఆమె) చేయి సాత్విక భావముతో, స్వేదకంపమైనది. సీతాదేవి పాణితలము హిమాంబుమందానిలవిహ్వల మైన ప్రభాతపద్మము యొక్క శోభను వహించినది.

వి :- మందానిలమునకు కమలము కదలిన ట్లామె చేయి గదలు చున్నది. హిమాంబువు లట్లు సాత్వికోదయ మైనది.

అరుణమపి విద్రుమద్రుం
మృదులతరం చాపి కిసలయం చాలే.
అధరీకరోతి నితరాం
తవాధరో మధురిమాతిశయాత్.

81

తా :- నీ పెదవి ఎఱ్ఱవనములో పవడము నెదిర్చినది. మార్దవమునందు పల్లవము నెదిర్చినది. మాధుర్యముతో వీనికిసాచి నీ పెదవికి లేనేలేదు.

పరపూరుష దృష్టిపాతవద్రా
హతిభీతా హృదయం ప్రేయస్య సీతా.
అనిశత్పరకామినీభుజజీ
భయతః సత్స్వరమేవ సోపి తస్మాశ్చ.

82

తా :- పరపురుషుని దృష్టిపాత మనెడు పజ్రాహతికి దలకి పలె సీత రాముని హృదయమును జొచ్చెను. పరధామినీభుజంగభయమున పలె అతడును ఆమె హృదయమును జొచ్చెను.

జమ్మిర శ్రియమతిలంఘ్య తీలయైవ
వ్యాసప్రికృతకమనీయహేమకమ్భా.
నీలామ్భోదహనయనేఽధునా వచో లే
స్పర్ధితే కిల కనకాచలేన సార్థమ్.

83

తా :- తరుణీ ! నీ స్రవములు లీలగా జంజీరఫల లక్ష్మిని గెలిచినవి. వ్యాసప్రికృతకమనీయహేమకమ్భము లైనవి. ఇప్పుడు నీవాంభోరుహనయనా ! కనకాచలముతో స్పర్ధించుచున్నవి.

అడ్డాని దత్తా హేమాంజ్ఞః
ప్రాడాన్ శ్రీడాని చే న్నృడామ్.
యుక్తమేలన్మరు వునః
కోణం నయనవద్యయోః.

84

తా :- ఓసీ హేమాంగీ ! అంగముల నొసగి నరుల ప్రాణములను విలిచి కొంటి చేని యది యుక్తమే ! కాని నయనకోణములతో విలిచి కొనుట యుక్తము గాదు.

ఇతమౌక్తిక సమృద్ధాం రచానాం
సహ వాసేన వరాం ముదం దధానమ్.
విలసాదభరీకరోలి నాసా
మధునా సాహసకాలి మౌక్తికం తే.

85

తా :- మౌక్తికముల శోభలు గెలిచిన రచములతోడి సహవాసముచేత నితాంత సంతోషమును ధరించి నీ నత్తు ముత్యము అది నాననే యధరీక రించినది; మహాసాహసశాలి.

నిఖల్ భూమో నిజగౌరిమాణం
మా నామ మానం సహస్రైవ యాయాః.
గృహే గృహే పశ్య తవ్యావర్ణా
ముగ్ధే సువర్ణావలయో లుతన్తి.

86

తా :- తరుణీ ! నీ దేహము యొక్క గౌరవర్ణమును దలచికొని పెద్దగా గర్వింపకుము. నీవే చూడుము. ప్రతి గృహమునందును నీ యంగ పర్ణము గలిగి సువర్ణము దొరలుచునే యున్నది.

కరికుంభపుటామరౌజయోః
క్రయమాణాం కవిభిర్విశృంభితైః.
కథమాలి శృణోషి సాదరం
విపరీతార్థవిదో హి యోషితః.

87

తా :- సఖీ ! కవులందరు స్రవమండలములను కరికుంభములతోఁ బోల్పుచున్నారు. వారు విశృంఖలులు గనుక అట్లు బోల్పుటలోని యాచిత్యము నూహించుటలేదు; నీవును గూడ వాని వాక్యములు వినుచునే యున్నావు. కరికుంభములు సాటికావని నీ భావమేమో ! సామాన్యముగా స్త్రీలు విపరీతార్థమును గ్రహించువారు గదా !

లిరస్కృతో రోషవహాత్పరిష్కృజ
న్ప్రియో మృగాశ్చైవ శయితః పరాజ్ఞాభిః.
కిం దుఃఖితోఽసావితీ కాందిశీకయా
కయా చిదాచుమ్భ్య చిరాయ నన్వరే.

88

తా :- అతఁ డామెను గొగిలించెను. ఆమె రోషముతోఁ దిరస్కరించి నది. వాడు మారుమొగమై పరుండెను. ఇంతలో వాడు దుఃఖపడు నేమో యని యామెకు భయము; వెంటనే బ్రయు నిటు త్రిప్పి చుంబించినది.

చేలాచ్చలేనానసశీరసశ్శిం
సంవృద్ధిః తీనాం హరిద్రశ్శరీరామ్.

ప్రజ్ఞానానాం స్వరూపతత్త్వా
దశాన్తసంపాత మిమాయ నీవీ.

89

తా :- ఆ ప్రజ్ఞాంగనలు పైటకొంగులతో తమ ముఖచంద్రులను దాచి
హరిని జూచుచుండిరి. ఇంతలో స్మరజాతకంపములై అరాండముగ వారి
నీవులు పదలినవి.

వి :- “దృశ్యరీడాం = చూచుచున్నవారికి: పటిష్ఠ మైన పదము.
“అరాండసంపాతం” = మంచి సమాసము.
“సంపృణ్వతీనాం” = శత్రులశబ్దముపై శ్రీప్రత్యయము.

అథరేణ సమాగమాద్రదానా
మరుణిమ్నా పిహితోపి బుక్తభావః.
హానితేన సితేన వక్ష్యలాక్ష్యైః
పునరుల్లాసమవాప తాతపక్షః.

90

తా :- ఆమె వండ్లు తెల్లనివి; పెదవి ఎఱ్ఱనిది. పలువరుసయొక్క
తెలుపు రంగు పెదవి రంగుతోఁ గప్పబడినది. ఇంతలో యామె చిరునవ్వు
బూనెను. మరల పలువరుస యొక్క తెల్లని రంగు ప్రకాశింపఁ జొచ్చినది.

శయితా సవిభేదవ్యవస్థా
సఫలీకర్తృమహో మనోరథాన్.
దయితా దయితాననామ్ముజం
దరమీలన్వయనా నిరీక్షితే.

91

తా :- ఆమె సెజ్జపైసనేఁ బండుకొన్నది. లేవలేదు. మనసులోఁ
గోర్కె లేమో యున్నవి. అవి సఫల మగుటకై దరమీలన్వయనములతోఁ
బ్రయునిఁ జూచుచున్నది.

నియనే వహతాం సు భిక్షానానా
మిహ నానావిధమభిభాగ్యభాగ్యమ్.

ముఖమేతు తులాం కథం సుఖోభం
సుదృఢోభజ్జర సమ్పదామ్భుజేన.

92

తా :- నయనములు ఖంజన పక్షుల యంగభంగసౌభాగ్యమును
బొందుగాక ! ముఖము భంగురసంపద గల యంబుజముతో నెట్లు
సంవదించును ? .

ఉదితం మణ్డలమిందో
రుదితం సద్యో వియోగివర్గేణ.
ముదితం చ సకలలలనా
చూడామణిశాసనేన మదనేన.

93

తా :- చంద్రమండల ముదయించినది. వియోగులు దుఃఖితులు.
సకలలలనాచూడామణి శాసనుడై మన్మథుడు సంతోషించినాడు.

భద్రమప్రతిమం పశ్య
సరః సరసిజైర్వృతమ్.
సఖేః మా జల్ప నారీణాం
నయనాని దహన్తి మామ్.

94

తా :- చెలికాడా ! సరసిజములచేత పరీవృత మైన యీ సరస్సును
జూడుము. అప్రతిమముగా నున్నది. స్త్రీల యొక్క నయనములు నన్ను
దహించుచున్న వని యితి మీద ననకుము. *

గురుమధ్యే హరిణాజీ
మూర్తికళకల్పైర్విహస్తకామం మామ్.
రదయన్త్రితరసనాగ్రం
రరతితనయనం నివారయాంచక్రే.

95

* మిత్రమా ! ఇక చెప్పవచ్చును. నారినయనములు నన్ను దహించి వేయ
చున్నవి.

తా :- ఆ హరిజాతి గురుమధ్య మందుంచెను. నేను మంటిబెడ్డలతో నామెను పేయఁ దలఁచితిని. నా యభిప్రాయ మామె యెఱిగి రదయంత్రిత రసనాగ్రముగా నిషేధించెను. తరళిత నయనముగా నివారించెను.

అధిరజని ప్రేయసవిధే
కథమపి సంవేళితా గురుభిః.
కిం భవితేతి నశజ్జం
పజ్జజనయనా పరామృతతి.

96

తా :- రాత్రి యైనది. ప్రియుని యొక్క సన్నిధానమునఁ బెద్ద లామెను గూర్చుండ జెట్టిరి. ఆ పంకజనయన పై నేమి జరుగునో యని గజిబిజిపడి నిరీక్షించుచున్నది.

నృభృతి పయసి ప్రథమే
సముదభృతి తరుణిమని సుదృశః.
దధతిన్య మధురిమాణం
పాచో గతయశ్చ విభ్రమాశ్చ భృశమ్.

97

తా :- ప్రథమ పయస్సు. సూతనోదయ మైన యువ్వనము. ఆమె పాకులు గతములు, విభ్రమములు, మాధుర్యములతో నిండినవి.

జౌత్సుక్యాత్పరిమితాం
ప్రపయా నజ్జోచమశ్చతాం చ ముహూః.
నవనంగమయోరూహో
ర్మయినానాముత్సవో జయతి.

98

తా :- జౌత్సుక్యముతోఁ బరస్పరము గలిసికొనుచున్నది; సిగ్గుతో సంకోచము నుచుచున్నది! సూక్ష్మ సంగమమందు యువతి యువకులు నయనోత్సవము లానందహాసములు.

సుదృశో జరిరత్నజాలయా
సురతా స్త్రమ విబుధులయా.

అలికేన చ హేమకాన్తినా
ఎదధే కాపి దుఃఖిః పరస్పరమ్.

99

తా :- ఆ తరుణిని శ్రమబిందుమాల చూడకమించినది; అది జీత రత్నమాల; హేమకాంతి గల నుదు రున్నది; శ్రమబిందు మాలాకాంతులు నుదుటి హేమకాంతులు పరస్పరము గలిసికొని క్రొత్త కాంతిని వెలార్చు చున్నవి.

వి :- బంగారులో రత్నములుఁ దొదిగినట్లున్న దని పిండితార్థము.

కృమిలి కృశానీ కృశోదరి
కేం తవ పరకీయవృత్తాన్తైః.
కథయ తథాపి ముదే మమ
కథయిష్యతి పథిత తవ జాయా.

100

తా :- ఓసీ! కృశోదరి! ఎందు కిట్లు గృశించితివి? పరకీయల వృత్తాం తము నీ కెందుకు? అయినను నా సంతోషమునకుఁ జెప్పుము. ఓరీ! పాంథుడా! నీ భార్య చెప్పును పొమ్ము.

వి :- నా నాథుడు పరదేశమున కేగుటచే నేను గృశించినాను. సీమ యిట్లు విడిచి వచ్చుటచే నీ భార్యయు నిట్లే గృశించి యుండును. పోయి యామె నడుగు మనుచున్నది.

వదనారవిందసౌరభ
లోభాద్వినిర్దిరేషు నిపతత్సు.
మయ్యభరణ్ని నుద్యుశో
దృశో జయన్త్యుతిరుషా వరుషాః.

101

తా :- వదనారవిందసౌరభమునందలి యాశతో లేట్లు పై పై వ్రాలుచున్నవి; ఇంతలో నే సభరార్థినై మొగముపై వ్రాలితిని; ఆమె కేవలముతో నా వైపుఁ జూచినది. ఆ ఎల్లని కాంతులకు జయమగు గాక.

సరసిరుహోదరమరభా

వధరితబిమ్బాధరే మృగాక్షి తవ.

వద వదనే మణిరదనే

తామ్బూలం కేస లక్షయేమ వయమ్.

102

తా :- ఓసీ! నీ మొగము సరసిరుహోదరకాంతిని ధిక్కరించుచున్నది. దాని నెత్తావిని గూడ గల్గి యున్నది. నీ యొష్ఠరక్తిమ బింబమును, దిరస్కరించుచున్నది. ఇంక మేము తాంబూలరక్తిమను, గనుగొను దెట్టో జెప్పుము.

కరుణ సముల్లాసము

దైవే పరాగ్భద్రానశాలిని హస్తః జాతే
యాతే చ సంప్రతి దివం ప్రతి బంధురత్నే.*
కస్మై మనః కథయితాసి నిజామవసాం
కః శీతలైః శమయితా వచనైస్తవాధిమ్.

1

తా :- దైవము పరాజ్ఞులుఁ దైనఁడు. నీకుఁ గావలసిన బంధువర్గము
వెడలిపోయినారు. ఓ మనసా ! ఇక నెవరికో నీ గోడును చెప్పికొందువు ?
చల్లని వాక్కులతో నీ హృదయదుఃఖమును బోగొట్టువా రెవ్వరు ?

ప్రత్యుద్గతా సవినయం సహసా పురేవ
స్మైరైః స్మరన్త్య సచివైః సరసావలోక్తైః.
మామద్యౌ మజ్జారచనైర్వచనైశ్చ వాలే
హ శేతతోపి న కథం శిశిరీకరోషి.

2

తా :- బాలా ! యింతకు ముందు సవినయముగా నా కెదురువచ్చు
చుంటివి. సరసావలోకములతో నన్నుఁ జూచెడిదానవు. మన్మథున కనుంగు
నెచ్చెలి యైన చిరునవ్వులతో నన్నరించుచుంటివి. మంజురచనము లైన
వచనములతో నోదార్చుచుంటివి. ఇప్పుడు నన్ను శేకము గూడ చల్లబరువవు.

సర్వేపి విస్మృతపథం విషయాః ప్రయాతా
విద్యాపి భేదగలితా విముఖీబభూవ.
సా కేవలం హరిణావకలోచనా మే
నై వాపయాతి హృదయాదధిదేవతేవ.

3

* బంధురత్నమనగా శ్రేష్ఠమైన బంధువు - భార్య.

తా :- సర్వ విషయములును విస్మృతిపథము నందికొన్నవి. చదివిన విద్యయు భేదగళితమై విముఖీభావమును వహించినది. కేవలహానికాబకలోచన మాత్రము అధిదేవతపరె నా హృదయమునుండి బోవుటయేలేదు.

నిర్వాణమగ్గలపదం త్వరయా విశ్నాత్త్య
ముక్తా దయావతి : దయాపి కిల త్వయాసౌ.
యన్మాం న భామిని నిఖాలయసి ప్రభాత
లీలారవిందమదభజ్జిమదైః* కటాక్షైః.

4

తా :- త్వరగా నిర్వాణమంగళ పదము నందికొనుచున్న నీ చేత దయ గూడ యిక్కడనే పదలిపెట్టబడినది. అందుచేతనే ప్రభాత లీలారవిందమద భంగిమదముగలిగిన కటాక్షములతో నన్నుఁ జూడకున్నావు.

భృత్యా పదస్థలనభీతివశాత్కరం మే
యాబూధవత్యసి శిలాశతలం వివాహే.
సా మాం విహాయ కథమద్య విలాసిని ద్యా
మారోహసీతి హృదయం శతధా వ్రయాతి.

5

తా :- వివాహకాలమందు పడిపోవుదు వను భయముచేత నా కరము నూతగా గొని సన్నెకల్లు ద్రొక్కితివి; విలాసిని! అట్టి నీవు నన్ను వదలి యొంటిగా స్వర్గమున కేగితి వను నూహ గూడ నా హృదయమును వేయి ప్రక్క తొనర్చుచున్నది.

నిర్దూషణా గుణవతీ రనభావపూర్ణా
సౌలంకృతిః శ్రవణకోమలవర్ణరాజిః.
సా మామితీనకవితేవ మనోభిరామా
రానూ కటాపి హృదయాన్మమ నావయాతి.

6

తా :- అమె నా కవితవంటిది. నిర్దోష; గుణవతి; రనభావపూర్ణ; సౌలంకృతి; శ్రవణముల నూదించు వర్ణరాజి గలిగినది. మనోభిరామ; అమె నా హృదయము నెప్పుడును దాసిపోదు.

* “మదభజ్జకరైః” అని పాఠాంతరము.

వి :- కవిత్వముతోఁ గూడ దోషము లుండరాదు; రసానుగుణము లైన గుణము లుండవలెను. రసస్ఫోరకము లైన భావములు గావలెను. అలంకారము లుండవలెను. మధురమైన వర్ణముల కూటము రావలెను. అప్పుడే యీ కవిత మనోభిరామ మగును.

చింతా శతామ సకలాపి సరోరుహజా
మిన్దోశ్చ బిమ్బమనమాం సుషమామయానేత్.
అభ్యుద్గతః కలకలః కిల కోకేలానాం
ప్రాణప్రియే : యదవధి ల్వమితో గతాసి.

7

తా :- ప్రాణప్రియా ! నీ విటనుండి వెడలిపోయితివి. ఇక నేమున్నది. పద్మముల చింత దొలగినది; చంద్రబింబము కాంతిని వహించినది; కోకిలల కలకల లారంభ మైనవి.

వి :- అనగా నామ బ్రతికెయున్నప్పుడు సరోరుహములఁ కాంతి దోచుటలేదు. ఆమె కన్నులచే నాని కాంతి క్రింద పరుపబడినది. ఇట్లే తక్కినవి.

సాదామినీవిలసిత ప్రతిమానకాజ్ఞే
దత్వా కియన్త్యపి దినాని మహేన్ద్రభోగాన్.
మన్దోజ్జితస్య సృపశ్చేరిష రాజ్యలక్ష్మీ
రాభ్యగ్యమ్యుతస్య కరతో మమ నిర్గతానీ.

8

తా :- మెఱపుల వంటి కాంతి గలిగిన కొన్ని దినములు మహేంద్ర భోగము నందించితివి. మంత్రము లేని మానవాధిపుని రాజ్యలక్ష్మి వలె నా కరమునుండి జారిపోయితివి.

వి :- సుఖములలో దినములు తెలియకనే మెఱపుల వలె గడచిపోవును. దుఃఖములలో దీర్ఘములుగా భాసించును. మంత్రమనగా మంత్రులతో నాలో చించుట.

తేనాఁబి మే నిలసితేన సముద్గతస్య
 కోవస్య కిం ను కరభోరు వశంవదాభూః.¹
 యన్మాం విహాయ సహస్రైవ పతివ్రతాఽపి
 యాతాసి ముక్తిరమణీసదనం విదూరమ్.

9

తా:- కరభోరూ ! నీ కోపము నే నేవిధమున బోగొట్టగలను ?
 ఏ యుపాయమున నిన్ను వశంవద నొనర్చుకొనెదను ? పతివ్రత వైనను నన్ను
 పదలి ముక్తిరమణీసదనమునకు వెడలితివి. అది చాల దూరముగ నున్న
 దాయెను.

కావ్యాత్మనా మనసి పర్యణమస్సరా మే
 పీయూషసారసరాస్తవ యే విలాసాః.
 తానస్తరేణ రమణీరమణీయశీలే
 చేతోహరా సుకవితా భవితా కళం నః.

10

తా:- నీయొక్క యనర్హము లైన విలాసములె నామనస్సున కావ్యాత్మగా
 భాసిల్లినవి. అవి పీయూషసారములైన రచనలుగా వెలికి వచ్చినవి. రమణీ
 రమణీయశీలా! ఆ విలాసములు లేనిది ఆ కవిత మా మనస్సు నెట్లు లోగొనును?²

యా తావతీనమధురస్మితకాన్తికాన్తే
 భూమండలే విఫలతాం కవిభు వ్యతానీత్.
 సా కాతరాణి : నిలయం త్వయి యాతవత్కాం
 రాకాభునా వహతి. వై భవమిన్ధిరాయాః.

11

తా:- కాతరాణి! నీవున్నయపుడు తావతీనమధురస్మితములచే భూమండల
 మంతయు కాంతివంతముగ నుండెను. అప్పుడు పున్నమ దిన శోభను జూపుట
 లేదు; నీవు బోయిన వెంటనే పున్నమ పున్నమయై కాంతిని వెలార్చుచున్నది.

మన్దస్మితేన సుభయా పరిషిచ్ఛ్రయా ఘాం
 నేత్రోత్పలైర్వికసితైరనిశం సమీపే

1 “నే నేదో అపరాధము చేయుటచే నీకు కోపము వచ్చినదా ?” అని
 అక్షరార్థము.

2 అట్టి చేతోహర మగు కవిత నాకిక ఎట్లు లభించును ?

సా నిత్యమజ్గలచుయూ గృహదేవతా మే
కామేశ్వరీ హృదయతో దయితా న యాతి.

12

తా:- సుధామయ మైన చిరునవ్వులతో నన్నభిషేకించెను. వికసితము లైన నేత్రోత్పలములతో నన్ను బూజించెను. ఆమె నా నిత్యమంగళమయి నా గృహదేవత; నా కామేశ్వరి; నా హృదయమునుండి యామె దొలగిపోవుటయే లేదు.

భూమా స్థితా రమణ నాథ మనోహరేతి
సమృద్ధనైర్భవభిరోపితవత్సని ద్యామ్.
స్వర్గం గతా కథమివ క్షిపసి త్వమేణ
కావాక్షి తం ధరణీధూలిషు మామిదానీమ్.

13

తా:- ఓ! హరిణాక్షీ! నీవు బ్రతికి యున్నప్పుడు “రమణా! నాథా! మనోహరా!” యిత్యాది సంబోధనములతో నన్నాకాశమున కెత్తుమంటివి. నేడు స్వర్గగతవై నన్ను ధరణీధూళిలందు త్రోసిపోయితివి. ఇందుకు నీ మనసెటు లొప్పెను?

లావణ్యముజ్వలమపాస్తవలం చ శీలం
లోకోత్తరం వినయమర్థమయం నయం చ.
వీతానుజానశ రణానథ మాం చ హిత్యా
హ హస్త సున్దరి కథం త్రిదివం గతాసి.

14

తా:- ఉజ్వల మైన లావణ్యము, అపాస్తవల మైన శీలము, లోకోత్తర మైన వినయము, అర్థమయనయము, ఇవి లోకమున నొక్కచో నుండుట చుష్కభము; అవన్నియు నీ కమరి యుండెను. వానిని; నన్ను నీ ప్రపంచమును ద్రోసి పోయితివి. *

* నీవు పోవుటతో అగుణములకును, నాకును ఇక శరణమేదీయు లేదని యర్థము.

హస్త్యా సువర్ణవరయా పరయా చ సద్భ్యా
 నిత్యం స్వీకాః ఖలు శిఖాః పరితః జీవన్తీమ్.
 చేతోహరామహి కుశేయతోచనోః త్వాం
 జానామి కోపకలుషో దహనో దదాహ.

15

తా :- కుశేయతోచనా ! నీపై యా యగ్నికిఁ గోపము; నీవును వాని
 పరిచే సువర్ణమయరాత్రిగలిగిన దానవు; వాని పరిచే పరిశుద్ధవు; కాని యొక్క
 భేదమున్నది. నీవు నిరంతరము చేతోహరవు. వాని వైపుఁ జూచుటకే సాధ్యము
 గాదు. తన్నుఁ బోలితి వన్న కోపముచే అగ్ని నిన్ను దహించినది.

కర్పూరపత్తిరివ తోచనతాపహన్తీ
 పుల్లాంబుజస్రగివ కణ్ఠసుతైకహేతుః.
 చేతశ్చమత్కృతిపదం కవితేవ రమ్యో
 నమ్యో నరేభిరమరేవ హి సా విరేఖే.

16

తా :- ఆమె కర్పూరపత్తి పరి తోచనతాపహన్త్రీ. పుల్లాంబుజస్రజము
 పరి కంఠసుతైకహేతువు. చేతశ్చమత్కృతిపదమై కవిత వలె రమ్య పైనది
 ఆమె నరకాంతరిలో దేవకాంత వలె భాసించినది.

స్వప్నాన్తరేపి ఖలు భామినీ పరమృరన్యం
 యా దృష్టపత్యసి న కం చన సాఖిలాషమ్.
 సా నమ్పతి ప్రచలితాని గుణైర్విహీనం
 హ్రాత్తం కథం కథయ హన్త పరం పుమాంసమ్.

17

తా :- ఓసీ ! భామినీ ! స్వప్నమందైనను, నీ పతిని దప్ప నితరులను
 సాఖిలాషముగ జూచి యెఱుగవు. అట్టి దాని విషయం గుణవిహీనుఁ డైన పర
 పురుషు నెట్లు బొందితివి ?

వి :- “పరంపుమాంసమ్” = పరాయి పురుషుఁడని యొక యర్థము,
 పరమపురుషుఁ డైన భగవంతుఁ డొక యర్థము. “గుణైర్విహీనం” = సద్గుణ
 ములు లేనివాఁ డని యర్థము. పరమేశ్వరున కే గుణమును లేదు గదా !

దయితస్య గుణాననుస్మరన్తి
 శయనే సప్రమృతి యా విలోకితానీత్.
 అథునా ఖలు హన్త సా కృత్యాజ్ఞీ
 గిరమజ్ఞీపరుతే న భాషితాసి.

18

తా :- దయితుని గుణములనే దలపోసికొనుచు సెజ్జిపై బరుండి యుండె
 డిది. ఆ కృత్యాంగి నేడు పలుకరించినను, బుక్కుటలేదు.

రీతిం గిరామమృతవృష్టికరీం తదీయాం
 తాం చాకృతిం కృతివరైరభినన్దనీయామ్.
 లోకోత్తరామథ కృతిం కరుణారసార్ధాగ్రం
 స్తోత్రం న కస్య సముదేతి మనఃప్రసారః.

19

తా :- ఆమె వచోరీతి అమృతమును వర్షించినది. ఆమె యాకృతి
 మనస్సుగలవారిచే నభినందనీయము. ఆమె చేతలు కరుణారసార్ధములు.
 లోకోత్తరములు. ఆమెను నుతింప నెవరి హృదయ మిష్టపడదు ?

శాంత సముల్లాసము

విశాలవిషయాటవీవలయలగ్నదావానల
ప్రస్ఫుత్వరశితావలీవికలితం మదీయం మనః.
అమన్దమిలదిన్దిరే నిఖిలమాధురీమన్దిరే
ముకున్దముఖచన్దిరే చిరమిదం చకోరాయతామ్.

1

తా :- విశాలవిషయాటవీని వలయాకారమున దావాగ్ని జుట్టికొన్నది.
దానితో నా మనస్సు వికలము. అమందమిలదెదిరమై మాధురీమందెదిరమైన
ముకుందుని ముఖచంద్రునియందు, నా మనస్సు చకోరమై లగించుగాక !

అయే జలధినన్దినీనయననీరజాలమ్మన
జ్వలజ్వలనజిత్రార్జ్వరభరత్పరాభజ్జరమ్.
ప్రభాతజలజోన్నమద్గరిమగర్వసర్వంకపై
ర్జగత్త్రితయరోచనైః శిశిరయాశ మాం లోచనైః.

2

తా :- అష్టదేవియొక్క సయననీరజాలంబనము వలె పరమశాంత
ములై, సమస్త దుఃఖముల బోకార్చునవి నీ కన్నులు. స్వామీ ! అగ్నికన్నను
వేడి యైన జ్వరముతో బాధపడుచున్నాను. ప్రభాతమునందు వికసించు పద్మము
లతో సమాన మైనవి, మూడు లోకములను మనోమోహకములైనవి యైన నీ
చూపులతో నా దుఃఖముల బోగార్చుము.

వి :- “సర్వంకష” = అలుక్ సమాసము.

స్మృతావీ తరుణాతపం కరుణయా హరన్తీ నృదా
మభగ్గరతనుర్ద్విషాం వలయితా శతైర్ద్విద్యుతామ్.
కలిన్దగిరినన్దినీతటసురద్రుమాలమ్బినీ
సుదీయమతిచమ్భినీ భవతు కావి కాదమ్భినీ.

3

తా :- మనుజులు తలంచినంత మాత్రముననే తరుణాతపమును బోగొట్టును; అభంగురము లైన తనూకాంతులను విద్యుల్లతలచేత చుట్టబడినది,¹ యమున యొడ్డున నున్న దేవతరువుల నాశ్రయించినది, ఒక యపూర్వ మైన మేఘమాల. అయ్యది నా మనస్సును చుంబించుగాక !

వి :- కృష్ణుడు పురుషోత్తముడు. అట్టి పురుషోత్తముని స్త్రీలింగ మైన 'కాదంబిని'తోఁ బోల్చినాడు. ఒక క్రొత్త యూహ.

కల్పిన్దగిరినన్దినీతటవనాన్తరం భాసయన్

నదా పథి గతాగతశ్రమభరం హరన్ప్రాణినామ్.

లతావలిశతావృతౌ మధురయా దుచా సంభృతౌ

మమాశు హరతు శ్రమానతితమాం తమాలద్రుమః.

4

ACNO. 11330

తా :- కళిందగిరినందినీ తటములందున్న వనాంతరము భాసింపజేయునది, పలుమారు యతాయాతము లొనర్చు ప్రాణుల శ్రమభరమును బోకార్చునది, లతావలిశతావృతము² మధురకాంతిచేతఁ గూడియున్నది, కృష్ణుఁ డనెఁడు యొక తమాలద్రుమము నా శ్రమను హరించుగాక

91.21

5200

JAG

వాచా నిర్మలయా సుధామధురయా యాం నాథ శిష్యమదా

స్తాం స్వప్నేఽపి న సంస్మరామృహమహంభావావృతౌ నిద్రప్రసః.

ఇత్యాగోశతశాలినం పునరపి స్వేయేష మాం బిభ్రత

స్తవ్యత్తో నా స్తి దయానిధిర్యదువతే మత్తో న మత్తోఽవరః.

5

తా :- సుధామధురమై, నిర్మలములైన వాక్కులతో, స్వామీ! నా కెన్నో తడవలు సదుపదేశ మొనర్చితివి, సిగ్గులేనివాఁడను; లౌకికము లైన భావములతో గూడిన వాఁడను. వానిని స్వప్నమునందు గూడ యొక సారి దలఁపకపోయితిని.

1 భంగురములు కాని శరీరకాంతి గల విద్యుచ్ఛతములచే పరివృత మైనది అనగా గోపికాశతపరివృతుడు అని అర్థము.

2 లతావలిశతము అనగా అనేక గోపకాంతలు.

నా అప్పు తెన్నుని చెప్పుచును? సూర్యకొలది. నా వంటి మత్తుఁడు లేఁడు. నీ వంటి దయానిధి లేఁడు.

పాతాలం వ్రజ యాహి వా సురపురీమారోహ మేరోః శిరః

పారావారపరమ్పరాం తర తథాప్యాశా న శాంతా తవ.

అధివ్యాధిజరాపరాహత యది క్షేమం నిజం వాఙ్మనీ

శ్రీకృష్ణేతి రసాయనం రసయ రే శూన్యైః కిమన్యైః శ్రమైః. 6

తా :- ఓరీ ! అధివ్యాధిజరాపరాహతుఁడా ! పాతాళమునకు బొమ్ము; స్వర్గమున కేగుము; మేరుశిఖరము నధిష్ఠింపుము; సముద్రము లన్నియు దాచుము; ఏమి చేసినను నీ యాశ శాంతముగాదు. నిజముగా నీవు క్షేమము నిచ్చగించినచో “శ్రీకృష్ణా” యనెడు రసాయనమును ద్రావుము. ఇతర పరిశ్రమ అన్నియు వ్యర్థము.

మృద్వీకా రసితా సితా సమశితా స్ఫీతం నితీతం పయః

స్పృధ్యతేన సుధావ్యధాయి కతిథా రమ్భాధరః ఖణ్డితః.

సత్యం బ్రూహి మణియజీవ : భవతా భూయో భవే బ్రాహ్మతా

కృష్ణేత్యక్షరయోరయం మధురిమోద్ధారః క్వచిల్లక్షితః. 7

తా :- ఓరీ ! జీవా ! ద్రావ్యఫలము లాస్వాదించితివి. చక్రైరలు గలిపి పాతెన్నుసారులో ద్రావితివి. స్వర్గమున కేగి యమృతము నెన్నిమారులో గ్రోలితివి. రంభాధరము నెన్నిసారులో ఖండించితివి. మాటిమాటికి నీ సంసారము నందు పచ్చి పోవుచున్నావు; నిజము చెప్పుము. “కృష్ణా” యనెడు నామము నంను గల మధురిమోద్ధారము నెచ్చట ప్రసాదించితివా !

పవ్రజం పాపమహాభృతాం భవగదోద్రేకస్య సిద్ధాశధం

మిథ్యాజ్ఞాననిశావిశాలతమసన్తి గ్మాంబుబిమ్బాదయః.

హారకైశ మహీరుహమురుతరక్షాలాజటాలిఖిభీ

ద్భారం నిర్వృతినద్యనో విజయతే కృష్ణేతి వర్ణద్యయమ్. 8

లా :- పాపము లనెడు కొండలకు వజ్రాయుధము, సంసారరోగమునకు సిద్ధావధము, మిథ్యాజ్ఞాననిశావిశాలాంధకారమునకు సూర్యోదయము, క్రూర క్లేశము లనెడు వృక్షములకు మోరమైన వహ్ని, ఆనందభవనమునకు ద్వారము - "కృష్ణా" యను రెండక్షరములు.

రే చేతః కథయామి తే హితమిదం బృన్ధావనే చారయన్
వృన్ధం కోపి గవాం నవామ్బుదనిభో బన్ధుర్న కార్యస్త్యయా.
సౌన్దర్యామృతముద్గిరద్భిరభితః సంమోహ్యో మన్దస్మితై
రేష త్వాం తవ వల్లభాంశ్చ విషయానాట క్షయం నోష్యతి. 9

తా :- మనసా! హితము జెప్పచున్నాను; వినుము. బృందావనవీధులందు గోవులను, దరలించుకొనుచు దిరుగుచున్న నవాంబుదనమాను, దైన వాడొక్కఁడే నీ బంధువు. తక్కినవారెవ్వరును కారు. వాని నవ్వులు - సౌందర్యామృతము తొలికించునవి. వానిచేతనే వాడు నీ యహంకారమును నాశ మొనర్చును; నీకుఁ బ్రియము లైన విషయములను నిర్నామము సేయును.*

అవ్యాభ్యేయాం వితరతి పరాం ప్రీతిమ స్తర్పిమగ్నా
కణ్ఠే లగ్నా హరతి నితరాం యా స్తరధ్యా స్తజాలమ్.
తాం ద్రాక్షదైర్విరపి బహుమతాం మాధురీముద్గిర స్తీమ్
కృష్ణేత్యాఖ్యాం కథయ రసనే యద్యసి త్వం రసజ్ఞా. 10

తా:- ఓసీ! నాలుకా! ఇట్టి దట్టి దని చెప్పుట కసాధ్య మైన ప్రీతి నొలుక జోయును. ఆ ప్రీతి, లాకిక మైన దాని వలె నోటినుండి వచ్చునదిగాదు. హృదయమునుండి వచ్చునది. అది కంఠమునందు మొదటనున్నచోఁజాలును హృద

* ఆతనితో నీ వెన్నడును సంబంధము పెట్టుకొనకుము. నిన్ను చిరునగవులతో మోసగించి నీ కిష్టమైన విషయముల నన్నింటిని కాజేయును అని చమత్కార పదనము.

యమం దున్న చీకటియంతయుఁ బటాపంచలగును.* ద్రాక్షాఫలాది సమస్త మధురములకంటెను మధుర మైనది. నీకు 'రసజ్ఞ' యను పేరున్నది. ఆ పేర్లను సార్థకపరుపఁ దలచికొన్నచో కృష్ణనామము నుచ్చరించుము.

వి:- "రసజ్ఞ" = నాలుక. ఇది రూఢ్యర్థము. రసము నెఱుగునది యని యోగికార్థము.

సన్త్రోవాస్మి జ్ఞాగతి బహవః పక్షిణో రమ్యరూపా
స్తేషాం మధ్యే మమ తు మహతీ వాసనా చాతకేషు.
ఘైరధ్యక్షై రథ నిజసఖం నీరదం స్మారయద్భిః
చిత్తరూఢం భవతి కిమపి బ్రహ్మ కృష్ణాభిధానమ్. 11

తా:- తోకమం దనేకపక్షు లున్నవి. అవన్నియు రమణీయము లైనవే! రాని నాకెందుకో వానిలో చాతకము లన్న చాల యివ్వుము. దానికి గారణ మున్నది. అవి కృష్ణ మైన సీరదమునే కన్నుల యెదుట నుంచుకొని వేకారుచుండును. వానినిఁ జూచి సంతనే నాకు కృష్ణాభిధాన మైన పరబ్రహ్మ చిత్తమందు మెదలును.

వి:- కృష్ణసీరద మనగా నల్లగా నుండెడి మేఘ మని యర్థము.

విష్ప్రిద్రీచ్ఛ్యా భువనమఖిలం భాసతే యస్య భాసా
సర్వాసా మవ్యహమితి విహం వ్రత్యయాలంబనం యః.
తం పృచ్ఛన్తి స్వహృదయతలావేదినో విష్ణుమన్యో
నన్యాయోఽయం శివశివ నృణాం కేన వా వర్తనీయః. 12

తా:- సమస్తమునందు వ్యాపించిన ఎవని తేజస్సుచే సమస్తమునుఁ బ్రకాశించుచున్నదో, ఎవడు సమస్తజీవుల కహంవ్రత్యయాలంబనమో వానిని

* శ్రీకృష్ణనామము మనస్సుతో నిలిచినచో వర్ణనాతీత మగు ప్రీతిని కలిగించును. పైపైన కంతములో ఉన్నపుడుగూడ అంతర మగు అంధకారము సంభవ తొలగించును.

గూర్చి ఇతరులను- “వాడెక్కడున్నాడని”- బ్రశ్నింతురు. “శివ! శివా!”
తమ హృదయతలమునే గుర్తింపజాలని ఇట్టి వారికెట్లు తెలియజెప్పవలెను?

సేవాయాం యది సాభిలాషమసి రే లక్ష్మీపతిః సేవ్యతాం
చిన్తాయామసి సస్పృహం యది తదా చక్రాయుధశ్చిన్త్యలామ్.
ఆలాపం యది కాంక్షసి స్మరరిపోగ్ధా తదాలప్యతాం
స్వాపం వాఙ్మసి చేన్నిరర్గలనుభే చేతః సభే సుప్యతామ్. 13

తా:- ఓ చిత్తమా! సేవించుటయందు నీ కభిలాష యున్నచో లక్ష్మీపతిని
సేవింపుము; ధ్యానమందు స్పృహయున్నచో చక్రాయుధునిఁ జింతింపుము.
పలుక వలె ననెడి యాశ యున్నచో పరమశివుని గాథలు వర్తింపుము. నిద్రాసక్తి
యున్నచో మానివై ఆత్మావలోకనసుఖమున నిద్రింపుము.

భవగ్రీష్మప్రౌఢాతపనివహసంత స్తవపుషో
బలాదున్మూల్య ద్రాజ్ఞిగడమవివేకవ్యతికరమ్.
విబుద్ధేఽస్మిన్నాత్మామృతసరసి నైరాశ్యశిశిరే
విగాహస్తే దూరీకృతకలుషజాలాః సుకృతినః. 14

తా:- కొందరు సుకృతు లున్నారు. వారు గజేంద్రుల వంటి వారు.
భవగ్రీష్మప్రౌఢాతపములు వారి శరీరములను దహించును. అప్పుడు వారు
అవివేక మనెడు బంధమును బలవంతముగాఁ ద్రెంచికొందురు. అత్య యనెడు
అమృతసరస్సున దోగెదరు. అది నైరాశ్యశిశిర మైనది. పాపము లా వంకకు
బోనేరవు.

బద్ధోన్ముత్తైః ఖలు మఖముఖాన్ పుర్వతే కర్మపాశా
నస్తానైః మునిశతచతునల్పచిన్తాం భజన్తి.
తీర్థే మజ్జన్త్యుభభజలభేః పారమార్థిభుకామః
సర్వం ప్రామాదికమిహ భవప్రభాన్తిభావాం సరాజామ్. 15

తా:- బంధములనుండి విముక్తు లగుటకొరకు అనేకయజ్ఞము లొనర్తురు.
అవన్నియు కర్మపాశములే! అంతశ్శాంతికొరకు పరశ్శతమును లొనర్చున

వివిధమార్గములను చింతింతురు. అభుఖజలధియొక్క తీరమును జేరుటకై వివిధ తీర్థములందు మునిగెదరు. ఇవన్నియు సంసారభ్రాంతి దూషిత మానవుల ప్రామాదికచేష్టలు. *

వ్రథమం చుష్పితచరణా

జుట్టానూరునాభిహృదయాని.

అలింగ్య భావనా మే

భేలయ విష్ణోర్ముఖాబ్జాభాయామ్.

16

తా :- నా భావన తృప్తిపరమాత్ముని పాదములను స్పృశించుగాక !
తరువాత వాని జంఘానూరునాభిహృదయములయందు రమించుగాక !
కదపట తన్ముఖాబ్జభోధలోఁ గ్రీడించుగాక !

తరణోపాయ మవశ్యన్

అయి మామత జీవ తామ్రుని కుతన్తమ్.

చేతనరణావస్థాం

తిం నాగస్తా తదాపి నన్దనుతః.

17

తా :- ఓయీ ! జీవా ! సంసారమునుండి తప్పించికొను నుపాయమునకై వెదకి వెదకి యలయుచున్నావు. నందనూనుఁడు నీ చేతస్మరణియం నెప్పుడునుఁ దగుల లేదా యేమి ?

శ్రియో మే మా నస్తు జ్ఞానమపి చ మాద్యద్గజఘటా

మదభ్రామ్యద్భ్రంఘావలిమధుర ధుంతారసుభగాః.

నిమగ్నానాం యాను ద్రవిణరసవద్యోతలహృదాం

నవద్యోసౌకర్యం హరిచరణయోరస్తమయతే.

18

* బంధవిముక్తి కోరుచు క్రొత్తపాశములు తగల్గుకొనుట, సర్వభింతా రాహిత్యరూప మైన శాంతిని కోరి అనేకమునిమతచింత చేయుట, అనుభవ జలధిలో మునిగిపోకుండుటకై మరొకసీటిలో మునుగుట ఇవన్నియు భ్రాంతచేష్టలు.

తా :- శ్రీమంతుల యిండ్ల ముందు మడించిన యేనుగులు; వాని నాశ్రయించిన తుమ్మెదల రుంకారములు; మరెన్నెన్నియో వైభవములు; వీనితో వారు మునిగి తేలుచుందురు. వారి మనస్సులు వికలములు. మాకు సంపదలు వలదు. అవి గల్గినపుడు హరివరణసేవానక్తి యస్తమించును.

కిం నిశంకం శేషే

శేషే వయసి త్వమాగతే మృత్యౌ.

అథవా సుఖం శయాభా

నికటే జాగర్తి జాహ్నవీ జననీ.

19

తా :- ఓయీ! ముసలితనము వచ్చినది. మృత్యుకాలము సమీపించినది. నాయనా! నిశ్కంకముగ నిద్రించుచున్నావే! పండుకొమ్ము! సమీపమందే సర్వ పాపహరిణి గంగానది పాటుచున్నది.

సంతాపయామి కిమహం

ధావం ధావం ధరాతలే హృదయమ్.

అస్తి మమ శిరసి సతతం

నన్దమూరః ప్రభుః పరమః.

20

తా :- ఈ ప్రపంచమున పరువెత్తి బరువెత్తి నా హృదయమును బాధ పెట్టవలసిన యవసర మేమున్నది? నా శిరస్సుపై నెప్పుడును నందకుమారుడు కొలువు దీర్చినాడు.

శేరే మనో మమ మనోభవశాసనస్య

పాదామ్బుజద్వయమనారతమానమంతమ్.

కిం మాం నిపాతయసి సంస్మృతిగర్తమధ్యే

నై తావతా రవ గమిష్యతి పుత్రశోకః.

21

తా :- ఓ మనసా! మనోభవుని శాసించిన పరమశివుని హేదాంబుజములను భావించుచుండగా నన్ను మాటిమాటి కిచ్చి సంస్మృతి గర్తమునఁ ద్రోయుచున్నావు. దీనితో నీపుత్రశోకము దీరిపోవునా యేమి?

వి:- మన్మథుడు మనోభవుడు; అనగా మనస్సునందు గలుగు కోర్కెలే
యాధారముగా గలవాడు; వానికి మనోభవుడను పేరుండుటచే మనస్సునకు,
బుర్రుడని కవి చమత్కరించినాడు.

మరకతమణిమేదినీధరో వా
తరుణతరస్తరురేష వా తమాలః.
రఘుపతిమవలోక్త తత్ర దూరాత్
ఋషినికరై రితి సంశయః ప్రపేదే.

22

తా:- మహర్షులు రామచంద్రుని దూరమునుండిఁ జూచిరి. అతని శరీ
రము మేఘవర్ణముగదా! దూరమునుండి జూచిన యా మునులకు “యిది మర
కతమణిపర్వత మగునా!” యని యొక సందేహ మేర్పడినది. లేక “తమాల
వృక్షమా!” యని మఱి యొక సంశయము.

తరణితనయా కిం స్మృదేషా న తోయమయీ హి సా
మరకతమణిజ్యోత్స్నా వా స్మృన్న సా మధురా కుతః.
ఇతి రఘుపతేః కాయచ్ఛాయావిలోకనకౌతుకైః
ర్ఘునవనతిభిః కైకైరాదా న సందిదిహే జనైః.

23

తా:-రఘుస్వామిని దండకావనిలోని ఋషులు దూరమునుండి జూచినారు.
ఆయన శరీరచ్ఛాయ వారిని భ్రమగొల్పినది. “ముమునానదియా!” యను
కొన్నారు. కాదు; అది జలమయమైనది గదా! “మరకతమణిజ్యోత్స్నా యగునా!
అది యింత మధురముగ నుండదే!” ఇట్లు వారి కెన్నియో సందేహములు.

చవలా జలదాచ్ఛ్మృతా లతా వా
తరుముఖ్యాదితి సంశయే నిమగ్నః.
గురునిఃశ్చసిత్తైః కపిర్మనీషీ
నిరజైషీదథ తాం వియోగినీతి.

24

తా:- ఆశోకవనవాటికలో సీత యుండెను. ఆమెను కపిప్రవరుడుఁ
జూచినాడు. ఈమె “జలదమునుండి జారి పడిన మెఱపగునా! కల్ప

వృక్షమునుండి జాతిపడిన తీగె యగునా!" యనుకొన్నాడు. ఆమె దీర్ఘ దీర్ఘముగా నిట్టూర్చుచున్నది; దానిని బట్టి యీమె విరహాణి యైన స్త్రీ యని నిర్ణయించికొన్నాడు.

భూతిర్నిచగృహేషు విప్రసదనో దారిద్ర్యకోలాహలో
నానో హస్త సతామసత్పథజుషామాయః శతానాం శరమ్.
దుర్నితం తవ వీక్ష్య కోపదహనశ్చాలాజహలోపి న
స్కిం తుర్వే జగదీశ యత్పునరహం దేనో భవానీశ్వరః. 21

తా:- నీచగృహములందు సంపదలు; విప్రులయందు దారిద్ర్యకోలా హలము; సత్పురుషులకు వినాశము; దుర్మార్గులకుఁ బూర్ణాయుసు; ఇది యంతయు నీ దుర్నితి. భవాసీపతీ! దీనిని దలచికొన్న కోపము, నా శరీరము సంతయు దహించును; కాని నేనేమి చేయగలను? దీనుఁడను. *

అమూలాద్రత్నసానోర్మలయవలయితాదా చ కూలాత్పయోధే
ద్యావస్తాః సన్తి కావ్యప్రణయనపటవస్తే విశంకం వదస్తే.
మృద్వీకామధ్యనిర్మలస్మృణరసఘ్రిమాధురీభాగ్యభాషాం
పాచామాచార్యతాయాః పదమసభవితం కోన్తి ధన్యో మదస్యః.

తా:- రత్నసానువు మొదలుకొని మలయముచేతఁ జుట్టఁబడిన సముద్ర పర్యంతభూమియందున్న కావ్యనిర్మాణచతురు లందర కొక ప్రశ్న వేయు చున్నాను! మీకు భయము లేదు. విశంకముగాఁ బలుకుఁడు. ద్రాక్షాఫలము తొలిచి నపుడు దాని మధ్య జేస ముండును గదా, దానితో సమాన మైన రసము గలిగిన వాక్కులతోడి కవిత్వములెల్లగల కవులకు నే నాచార్యుడను. ఇది నిజము. వేరెవ్వరైన నున్నచోఁ జెప్పడు.

* ఓ జగదీశ! ఎంత కోపము వచ్చినను నేనేమి చేయగలను? దీనుఁడను డను; నీవు ఈశ్వరుడవు, సర్వసమర్థుడవు.

తా:- మధువు, ద్రాక్షలు, సాక్షాదమృతము, రమణీమధురాధరము - యివి యైన నొక్కొక్కసారి మానవున కరుచిని గలిగింపవచ్చును. కాని జగన్నాథకవి ఫణితి యట్టిది గాదు. సర్వకాలములం దానంద మిచ్చును. ఏ మందమతులకు నా వాణీయానంద మివ్వదో? వాడు జీవన్ముతులు.

నిర్మాణే యది మార్మికోఽని నితరామత్య స్తపాకద్రవ
స్మృద్భీకామధుమాధురీమదపరీహోద్ధరాణాం గిరామ్.
కావ్యం తస్మి సఖే సుఖేన కథయ త్వం సంముఖే మాదృశాం
నో చేద్దుషక్రృతమాత్యనా కృతమివ స్ఫాంతాద్భహిర్వా కృథాః. 30

తా:- ఓయి! చెలికాదా! నీ కొక సలహా చెప్పుచున్నాను. అత్యంత మధురపాకము గల ద్రాక్షాఫలముల యొక్క మాధుర్యమును గూడ గ్రేందు పరచు వచోవిలాసములు నీకున్నచో మావంటి వారి యెదుట నీ కావ్యములు జదివి వినిపింపుము. ఆ శక్తి లేనపుడు చేసిన దోషమును పైకి చెప్పుకుండునట్లు నీ రచన నల్లరకును జూపింపవలదు.

ధురైరవిమాధురైర్
ద్దాక్షిణీరేక్షమాక్షికసుధానామ్.
వస్త్రైవ మాధురీయం
పండితరాజస్య కవితాయాః.

31

తా:- ద్రాక్షలో మాధుర్యమున్నది. క్షీరేక్షువులతోఁ దీయదన మున్నది. తేనెలో, నమ్మతములో రుచి యున్నది. కాని వీని యన్నింటికన్నను మధుర మైనది పండితరాజు కవిత.

శాస్త్రాన్త్యాకలితాని నిత్యవిధయః సర్వేఽపి సంభావితా
దిల్లివల్లభపాణిపల్లవతలే నీతం నవీనం వయః. *
సంప్రద్యుట్టి తవాననం మధువురేమధ్యే హరిః సేష్యతే
సర్వం పండితరాజరాజితీంకేనాకారి తోకాధికమ్. 32

తా :- శాస్త్రములు గ్రహింపఁబడినవి. నిత్యవిధులు సర్వములు సంభా
వితములు; ఢిల్లీవల్లభుని పాణిపట్లవమందే వయనంతయుఁ గడచిపోయినది. నేఁడు
సమస్తచాసనలు వదలికొని, మధురానగరములో హరిని సేవించుచున్నాను.
నా కేమి తక్కువ? పండితరాజుతిలకాయమానుడైన జగన్నాథుఁడు సర్వమును
లోకాధికముగనే సాధించినాఁడు.

దుర్బ్రుత్తా జారజన్మానో

హరిష్య స్తీతి శంకయా.

మదీయనద్యరత్నానాం

మంజూషై షా వృతా మయా.

విలి

తా :- దుర్బ్రుత్తులైన జారజన్ములు హరింతురను భయముతో, నా
పద్యరత్నములకు యీ మంజూషను తయారుచేసి రాను.

ప్రజ్ఞాప్రములు

అన్యోక్తి సముల్లాసము

అయి బత గురు గర్వం మా స్మ కస్తూరి యాసే
రఖిలపరిమళానాం మౌళినా సౌరభేణ.
గిరిగహన గుహాయాం తీనమత్యంతదీనం
స్వజనకమమునైవ ప్రాణహీనం కరోషి.

1

తా :- ఓ ! కస్తూరీ ! అన్ని పరిమళములకంటెను గొప్పది నా సువాసన
యని గర్వింపకుము; నీ పరిమళము నీ కొంప దీసినది. నిన్ను గన్న కస్తూరి
మృగము యెక్కడో గిరిగుహలయందుండెను. అత్యంతము సాధు వైచది.
నీ గొప్పతన మేమి ? దానినే జంపించితివి.

హే హంసపక్షి ! పయస్సలిలం వివేక్షం
శక్తస్య సంప్రతి మతిః క్వ ను తే ప్రయాతాః
కాసారవారిణి కళాం వతితాం యదిన్దో
రాదాతుమిచ్ఛసి విసాజ్కరవాంఛయా త్వమ్.

2

తా :- హంసా ! నీవు పక్షులలో శ్రేష్ఠుడవు. నీటిని పాలను వేరుపరచు
శక్తి నీకున్న దని గొప్పలు జెప్పకొందువు. ఆ చాతుర్యము నేడెక్కడ
బోయినది? కాసారమునందు ప్రతిఫలించిన చంద్రకళను విసాంకుర మని పట్టు
కొనఁ జూచుచున్నావు.

వదనో వినివేశితా భుజజ్ఞో పిబునానాం రసనామిషేణ ధాత్రా.
అనయా కథమన్యథావలీధా న హి జీవంతి జనా మనాగమన్తాః. ఏ

తా :- బ్రహ్మదేవుడెంత పని జేసినాడు? దుర్మార్గుల వదనములలో
నాలుక లను మిషతో పాముల నుంచినాడు. అవి కరచినప్పుడే మంత్రములును
పారవు.

నన్ను స్వప్న ప్రకాశ నై గుణా న పరతో నృణామ్
అమోదో న హి తస్మాద్భావ శవభేన విభావ్యతే.

4

తా :- సత్పురుషులు దమగుణములతోనే ప్రకాశింతురు. వారి కితరుల సాయ మక్కరలేదు. కస్తూరి తెప్పని తోడు గావలెను ? 1

గుంజన్తి మంజూ పరితో గత్వా భావన్తి సమ్మృఖం
అపర్తన్తే నిపర్తంతే సరసిషు మధుప్రతాః.

5

తా :- సరస్సులయందు వికసించిన పద్మము లున్నవి. తుమ్మెదలు భస్మించుచు వాని చుట్టును దిరుగుచున్నవి. సమ్మృఖముగాఁ బోవుచున్నవి; వెను దిరుగుచున్నవి; వెనుదిరిగి మరల బోవుచున్నవి.

హే హేమకార పరదుఃఖవిహారదక్ష :

శీం మాం ప్రతారయసి వారశతాని వహ్న్యా.

అతాపితేన మమ యాతి² గుణాలిరేత్తో

భూమస్తవై వ వదనే శీల భస్మపారాః.

6

తా :- ఓయీ హేమకారుడా! ఇతరుల దుఃఖములందే నీవు విహరించు చున్నట్లున్నది: నన్ను దిసముల తరబడి యగ్నిలో వేసి కాల్చుచున్నావు. నీవు కాల్చుకొంటి నాకు గుణాలిరేకమే యుట్టుచున్నది; నీకో కంటినిండ పొగ మొగమునిండ బూడిద.

అబ్ధీ రత్నమథో భత్తే భత్తే చ శిరసా తృణమ్

అభేరేవ హి దోషోయం రత్నం రత్నం తృణం తృణం. 7

1 గుణము లున్నచో అవి తమంతట తామే ప్రకాశించును. కస్తూరినువాసన తెలియుటకు ఒరులు శవభము చేయవలెనా ? అని రూడ భావము.

2 'యాతి' అను క్రియకు సమన్వయము సరిగా కుదురుట లేదు. 'మమఛాతి' అను పాఠమున్నచో బాగుండును.

తా :- సముద్రము రత్నమును గ్రహించుచున్నది. త్వణమును నెత్తిపై నుంచికొనును. ఇది యెవరి దోషము? సముద్రముదే ! రత్నము రత్నమే! గడ్డిపోచ గడ్డిపోచయే !

తుజ్గాత్మనాం తుజ్గతరాస్సమర్థాః మనోరథాన్పురయితం న నీచాః
ధరాధరా ఏవ ధరాధరాణాం నిదాఘదాహప్రళమా న నద్యః. 8

తా :- గొప్పవారి కోర్కెలు గొప్పవారే దీర్చవలెను. ధరాధరముల యొక్క నిదాఘదాహమును ధరాధరములే దీర్చును గాని నదులు తీర్చగలవా?

వి :- “తుజ్గాత్మనామ్” = ఎత్తుగా నున్నవి కొండ లని యొక యర్థము, గొప్పవా రని వేఱొక యర్థము.

“తుజ్గతరాః” = అంతకున్నను గొప్పవారు. పర్యతములకన్న చెత్తులే నున్న మేఘములు.

రే రే బిచాలః పరిగర్హసి మాం విలోక్య
హృదయేన మనోహరరవం నిజకర్ణరస్థమ్.
హృదయం విలోక్య న హి దర్శయసి స్వవీర్యం
త్వదేహపాటనపటుం దశనైః కరాల్లైః. 9

తా :- బిచాలమా ! పంజరమునం చున్న నన్ను జూచి యేమో జంభముగ గర్జించుచున్నావు. నా మనోహరరవములు నీ కెట్లు పచ్చును ? అవిగో! కుక్క కాచికొన్నది. కరాళము లైన దశనములచే నది నీ దేహమును తీర్చి వేయును. దాని యెదుట నీ విక్రమమును కనుపరచుము.

ఉబ్బిష్టపత్త్రానిచయే నిజకాతివరై
ద్యుద్ధం కరుష్య కలహప్రియ సారమేయ.
పూజ్యం విలోక్య నరదేవగృహే కరింద్రం
పూర్వోదనం కరు ఘటం న హి తేన్ద్ర కింఛిత్. 10

తా :- ఓసీ ! సారమేయమా ! కయ్యమునకుఁ గాలుద్రవ్యెదవు ? ఎంగిలి యాకులకడ నీ జాతి కుక్కలతోఁ బోరాడుము. అంతే గాని రాజగృహములం దున్న కరింద్రునిఁ జూచి మొత్తుకొన్నచో ఫల మేమి ?

గుడైరుత్తుంగతాం యాతి న తు నీహాసనాదినా
ప్రాసాదశిఖరస్థోపి కాకః కిం గరుదాయతే.

11

తా :- గుణములచే గొప్పవాఁడు గావలెను గాని పెద్ద గద్దె నెక్కి కూర్చున్నంత గొప్పవాఁడు గాలేడు; ప్రాసాదశిఖరముపై నున్నంత మాత్రమునఁ గాకి గరుడుఁ డగునా ?

అలిరసా నలినీకులవల్లభః
కమలినీకృతకేలిమదాలనః.
విభివశాత్పరదేశముపాగతః
కుటజపుష్పరసం బహుమన్యతే.

12

తా :- ఈ తుమ్మెద నలినీకులవల్లభుఁడు; కమలినీకృతకేలిమదాలనుఁడు కాలము చెడి పరదేశములకు వచ్చినాఁడు. కుటజపుష్పరసమునే గొప్పగా నెంచి కొనుచున్నాఁడు.

చాతకస్త్రిచతురాస్పయఃకడా
న్యాచతే జలధరం విపాసయా.
సోఽపి పూరయతి విశ్వమమ్భసా
హస్త హస్త మహతాముదారతా.

13

తా :- చాతకము దప్పిఁగొని మూఁడు నాల్గు జలకణములకు మాత్రమే జలధరమును యాచించెను. అది నీటితో విశ్వము నంతయు నింపినది; గొప్ప వారి యౌదార్య మిట్లే యుండును.

వి :- “చాతకః” = పుల్లింగము.

“అలధరః” = పుంత్రింగము. ఒకానొక యాచకుఁడు గొప్పవానిని కోర్చె దీర్చు మని యడిగి నప్పుడు వాఁడడిగిన దానికంటె యెక్కు రెట్లు గొప్పగ వాని కోర్కె దీర్చును.

వనమార్జాలబీజన్తుః దేవభోగాయ కల్పితే

ఖరస్య వృషణః స్థూలః కన్య వా కిం ప్రయోజనమ్.

14

తా:- పురుగుపిల్లి బీజమును దేవపూజ కుపయోగింతురు. ఖరవృషణము దానికన్నను స్థూలమే; ఎవరి కుపయోగము ?

గుణేషు యత్నః క్రియతాం కిమాబోపైః ప్రయోజనమ్

విక్రియ నై న ఘంటాభిః గావః కీరవివర్జితాః.

15

తా:- గుణమును సుపాదింప యత్నింపుము. ఆబోపములతోఁ బ్రయోజన మేమున్నది ? పాలు లేని యావుయొక్క గంటల గలగలలు ఎవరికి ముద్దు ?

గుణైరుత్తజ్జతాం యాన్తి న తు జాతిప్రభేదతః

కీరోదధిసముత్పన్నః కాలకూటః కిము త్తమః.

16

తా:- గుణములచే గొప్పతనము వచ్చును; జాతితో రాదు. కాలకూటము పాలసముద్రమునందుఁ బుట్టినది. అది గొప్ప దందువా ?

ఫలవతి పిచుమన్దే మన్దబుద్ధే కిమర్థం

వనసి మధురవాణీం వ్యర్థయన్ రాజకీరః

అతిపదుషరవాణాం వాయసానాం నివాసే

పరిణతసహకారప్రాప్తభోగం విహాయ.

17

తా:- ఓసి! రాజకీరమా! నీ బుద్ధిమంద మైనదా ? ఈ పిచుమందపు కాయల గోరి యిక్కడ నీ మధురవాక్కులను వ్యర్థము జేసికొనుచు కాచికొని

యున్నావు ! పరుషరవము లైన కాపు లుండదగిన దీ చోటు. నీకుఁ దగినది పరిణతసహకారప్రాంతము. ఆ భోగమును విడిచి యిచ్చట నేల యుండువు ?

స్రవస్థనం పద్మవనో నిశాయాం మతజ్గదానే మదకర్ణతాళః
స్వప్రాణభజ్జః ఖలు చచ్చుకోఁస్మిన్ సర్వత్ర దుఃఖం భ్రమరన్యతోకే. 18

తా:- తుమ్మెదల కెల్ల చోటల బాధలే యైనవి పాపము ! పద్మవనము లందు నిశాబంధనము; మతంగకపోలముల యందుఁ గర్ణతాదనము; సంపెగపూల యందు ప్రాణభంగమే యగును.

ప్రత్యజ్గణం ప్రతితరుం ప్రతివారితిరం
కాకాశ్చరస్త చలచచ్చుహ రటన్తః.
నో యాతి తృప్తిమథ మణ్ణితవుణ్ణరేక
షడ్ధో వనన్నిహ హి తుష్కతి రాజహంసః.

19

తా:- బాకులు ప్రతియిల్లు దిరుగును; ప్రతి వృక్షము నాశ్రయించును. ప్రతి యేటి గట్టు నాశ్రయించును. రెక్కల టపటపలతో నెంత దిరిగినను వానికిఁ దృప్తి లేదు. రాజహంసము మండితవుండరికషండము నాశ్రయించి నిత్యతృప్తముగా నుండును.

అయి : కోకిలకపాక* కాకనీదో వన యావద్భవతో భవన్తి వజ్రః
బహవ స్తదనన్తరం నివాసాః పరితస్సన్తి రసాధికో రసాలః. 20

తా:- బాల కోకిలా ! రెక్కలు వచ్చువరకు కాకి గూటిలో నిమగ్నముగా గడపుము. అనంతరము నీ సంచారమున కనుగుణములైన వెన్నియో యున్నవి. రసాధిక మైన రసాల మున్నది.

జన్మస్థలీ వారణరాజమూర్ధా మహిపతీనాం మహతే నివాసః
అనాదరం చేత్కురుతోఽనభిజ్ఞో ముక్తాఫలానామిహ కోఽపరాధి. 21

* కోకిలకపాక = ఓ భాలకోకిలా!

తా:- జన్మస్థానము కరింద్రముల మూర్ధము; నివాసము రాజులకిరియము లందు; తెలియని వారు ముక్తాఫలములను నిందించినచో తప్పెవ్వరివి ?

గుంజారజ్ఞోతకబరీశబరీతతిభి ర్గరీయసీ నగరీ.

భహ న హి ముక్తావణిజః కోఽపి న ముక్తగుణజ్ఞోఽపి. 22

తా:- గురివెంద పూసలు తలలో తురుముకొనిన శబరశ్రీలే ఈ నగరములో అధికముగ ఉన్నారు. ముత్యముల వ్యాపారముచేయు వర్తకులు కాదు కదా; ముత్యములను పరీక్షింపకలిగినవాడు కూడ లేడు.

యాతేయం భవతా సహేహ రజనీ భావీ వికాసో దిశాం

సూర్యేణాపి చిరం చకోరనికరైః స్థేయం క్వచిత్కాననే.

ఉద్యద్దారుణచండభానుకిరణజ్వాలాజగన్మణితే

కస్మై చన్ద్ర సమర్ప్య కైరవకులం వ్యోమాన్తమాలమ్భసే. 23

తా :- ఓ ! చంద్రుడా ! నీ వెంటనే రాత్రియును గతించును; దిక్కుల యందు సూర్యకిరణములు వ్యాపించును. చకోరనికరము యేదేని యడవిలోఁ దల దాచికొనును. ఉద్యద్దారుణ చండభాను కిరణజ్వాల మైన జగన్మండలమందు కైరవకులము నెవరి కొప్పించి వ్యోమాంతమందు నిలిచితివి ?

భో నారికేశ తవ మస్తకభేదకానాం

సాధ్యం భవే త్తవ జలం కఠినస్వరూపః

*నాహం త్వదీయసలిలగ్రహణే సమర్థః

ఇత్యా త్తభేదవిముఖభృకరాజపోతః.

24

తా :- నారికేశమా ! నీవు మహాకఠిన స్వరూపుడవు; నీ తల పగుల గొట్టువారికే నీ జలము లభించుచున్నది. ఈ శుకరాజపోతము నీ సలిలమును బడయలేక భేదించుచున్నది చూడుము.

* నీ జలమును గ్రహించు సామర్థ్యము నాకు లేదు - అని శుకరాజపోతము భేదముచే విముఖ మైనది.

సంస్కృత్యో కోటిలశిఖో మధురప్రవాళం
 మాతస్థబ్ధస్థమహిపోతమిశత్ప్రసూనమ్.
 నిమ్బోతితి క్తహృదయే జలిభుక్కులాభ్యో
 మానోన తిష్ఠసి యదీహ వదాన కార్యమ్.

25

తా :- కోకిలశిఖవా ! మధురప్రవాళమై అశిపోతమిశత్ప్రసూన మైన
 మాకందబృందమును వదలి యీ వేపచెట్టు నాశ్రయించితివి. ఇక్కడ నేమున్నది?
 దాని హృదయమంతయు చేదు. కాకులతోడి సహవాసము; నీవిక్కడ మౌన
 తపస్సు చేయుచున్నావు; నీ కిట నేమి పనియో చెప్పుము.

భ్రామ్యన్మింబుజతోయబు*ద్బుదకణప్రాయం స్వకం మస్తకం
 వశ్యోన్నాయసహృదకోటిభుదిత్రోటిపుటం వాయసమ్.
 న స్థాతుం న వళాయితుం న చలితుం నోత్థ్రిలితుం మీలితుం
 నో మర్తుం న చ జీవితుం ప్రభవతి త్రాసానలః కోకిలః.

26

తా :- తానా ! చాలచిన్నవయస్సు. మెడ యైనను సరిగా నిలవలేదు;
 తమ్మిరేకుల పైని జలకణము బుద్బుదకణము; ఎప్పుడురాలిపోవునో ! ప్రక్కతో
 ఇనుప ముక్కుతోడి కాకి; కోకిలకేమియుఁ దోచుటలేదు. నిలువలేదు; పరువెత్త
 లేదు; కదలలేదు; కనులు మూయలేదు; తెరువ లేను; చావలేదు; బ్రతుకలేదు;
 త్రాసాకుల పై న దాని యవస్థ వర్ణనాతీతము.

భో భో వారిద వారిణా మమ ముఖం సమ్సారయ ప్రేమవాన్
 దాతా త్వం జగదేకరక్షణపరో దానాని మామవ్యలమ్.
 త్పామేకం శరణం గతం నదనదీహలేఖ ముక్తస్పృహం
 దీనం చాతకబాలకం నిజగృహం త్యక్త్యాస్తరాతే స్థితమ్.

27

తా :- ఓయీ, మేఘుడా ! జలముతో నా ముఖమును నింపుము. నీవు
 జగదేకరక్షణపరుడ వైన దాతవు. నేను నీకుఁ దెలిసినవాడనే ! నీకు శరణా

* 'అంజనతోయబుద్బుదకణ' అనికూడ పాఠము. తాడుక నీటి బుడగపంటిది
 అని యర్థము.

గతుడను. నదనదీకూలములందు నా కాళ లేదు. దీనుఁ డైన చాతక బాలకుఁ డను. నా నీడమును వదలి యంతరాళమున నీకై వేచి యున్నాను.

నార్హన్తి రత్నాని సముద్రజాని పరీక్షకా యత్ర న సన్తి దేశే
ఆభీరపల్ల్యంచితపద్మరాగం త్రిభిర్వరాఘైః పణయన్తి గోప్యః. 28

తా :- రత్న పరీక్షకులు లేని చోట నున్న సముద్రజాతము లైన రత్నము లకు వెల యొక్కదీది ? గొల్లపల్లెలోని పద్మరాగమును గోపికలు మూఁడు గవ్వల కడుగుదురు.

దృష్ట్వా హృష్ట్వాఽభవదలిరసా చిత్రసంస్థే చ పద్మే
వర్ణం రూపం కిమితి కిమితి వ్యాహరన్నాజగామ.
నాస్మిన్గంధో న చ మధుచయో నాస్తి తత్సృకుమార్కం
ఘూర్ణన్ ఘూర్ణన్ నవనతముఖో వ్రీడయా నిర్జగామ. 29

తా :- బొమ్మలో పద్మమున్నది. దానినిఁ జూచి తుమ్మెద మరులు గొన్నది! ఏమి వర్ణము? ఏమి రూపము! దగ్గరకు వచ్చినది. దానిలో రంగేడి! తేనె లేవీ! సౌకుమార్య మేదీ! పేరాళతో తుమ్మెద చుట్టి - చుట్టి నిలిచినది. కడకు సిగ్గుతో తలవంచుకొని వెడలిపోయినది.

ఛాయాభిః ప్రథమం తతశ్చ కసుమైః పశ్చాత్పల్లైః సాధుభిః
ప్రేక్షాత్వేష తరుర్రహానితి పరిశ్రాంతై స్సయాసాద్యతే.
కో డానాతి యదత్ర కోటరపుటే ప్రత్యగ్రహాలాహల
ద్వాలాజాలకరాళఫాలఫలకః హూరః ఫణి వర్తతే. 30

తా :- “తొలుత నీడలతో తృప్తిపరచును. పిదప పూలతో! తదుపరి పండ్లతో నాకలి దీర్చును. ఈ వృక్షము చాల గొప్పది!” ఇట్లని పాంథులు దాని నాశ్రయించిరి. కాని దానితోజ్ఞులొక బ్రత్యగ్రహాలాహలజ్వాలాజాలకరాళఫాలఫలక మైన దొడ్ల పామున్న దని యెవ్వరెఱుగుదురు ?

ప్రతినగరం ప్రతిరథ్యం భుజంగసంవాసరుద్ధసంచారే.

మమ సఖి : సమృతమేతత్ నకులప్రతిపాలనం శ్రేయః. ౩1

తా :- ప్రతి నగరమందును, ప్రతి రథ్యమందును, భుజంగ సంవాసమే! దీనితో సంచారమే రుద్ధ మైనది. సఖీ, ముంగిసను బెంచుట మంచిపనియే !

వి :- “భుజంగ” = పాములు; విటులు. ఎక్కడ చూచినను విటులు సంవరించుచున్నారని యర్థాంతరము.

“నకుల ప్రతిపాలనం శ్రేయః” = ముంగిసను బెంచుట మంచి దని యర్థము. ఇక్కడ సభంగశ్లేషచే “న + కుల ప్రతిపాలనం శ్రేయః” = వర్ణ ధర్మమును(బాటించుట మంచిది గాదని యర్థము కూడ వచ్చుచున్నది.

స్నిగ్ధాభూదవనీ వనీ మరకతశ్యామా చ కల్లోలినీ
నానావర్తవిహారిణీ జలధరస్యాంశైర్మభో మేదురమ్.
సర్పం సాధు తవోదయే కిశిహ యద్దుర్బీతిమాలోకయే
యద్భృకా ముఖరీభవంతి విరసీభూతాశ్చ పుంస్కోకలాః. ౩2

తా :- ఓ! వర్షకాలమా! నీవు వచ్చుట మంచిదే యైనది. నీ రాకచే భూమి స్నిగ్ధ యైనది, వనభూములు మరకతశ్యామము లైనవి; నదులు నానావర్త విహారములతో చిందులు ద్రొక్కుచున్నవి; ఆకాశ మంతయు నీలి మబ్బులు నిండినవి; అంతయు బాగనే యున్నది కాని, కప్పలు బెకబెక లాడుచున్నవి. పుంస్కోకలములు మాత్రము మౌనము వహించినవి.

లస్తశ్చిద్రాణి భూయాంసి కంటకా బహవో బహాః.
కథం కమలనాశస్య మా భూవన్ భంగురా గుణాః. ౩3

తా :- లోపల సంతయు చిప్రములే! బైట దిక్కులే నన్ని ముండ్లు. ఇక కమలనాశమునకు భంగురము లైన గుణము లెట్లుండవు?

వి :- “గుణాః” = దారములు; ఓకానొక డుండును. వానిలో నన్నియును దోషములే. చుట్టును దుర్మార్గులు. ఇక నీచగుణము లెందు కుండవు?

యేన శైశవపదే మదేభరార్గండసేమ్మి సఖరైర్పైదారితమ్.
యౌవనోత్సవమవాప్య కేసరీ కేషు దర్శయతి సోఽద్యౌ పౌరుషమ్.

తా :- సింహము శైశవమందు మడించిన యేనుల గండస్థలమును సఖ
రములతోఁ జీల్చినది. ఇంతలో దానికి యౌవనోత్సవ మైనది; ఏనులయందు గాక
మరెవ్వరియందుఁ దన పరాక్రమముఁజూపును ?*

భూమిపాలభవనేషు కేసరీ పంజరే స్ఫురతి బద్ధపౌరుషః.

ఉన్మిషత్సు కరదేషు కుమ్భినాం ఈ కరోతి కరజార్చణోత్సవమ్. 35

తా :- భూమిశ్వర భవనములయందు, రుద్ధ పౌరుషమై కేసరి పంజర
మందు బంధింపఁబడినది. బయట నేమో నేనులు విజృంభించుచున్నవి. వాని
గండస్థలములపై కరజార్చణోత్సవము నెవ్వ రొనర్తురు ?

అరవిన్దాని విన్దంతి వ్యథాం విరహతో రవేః

తేషాం విరహత స్తస్య న జానే కీదృగ స్తరమ్. 36

తా :- ఎక్కడో యాకాశమందు సూర్యుఁడు; భూమిపైన పద్మములు;
వాని విరహముతో నివి బాధపడును. ఇంక వీనికిని సూర్యునకునుఁ గల అంతర
మేమో నే నెఱుగను.

ప్రపాశ్యామా జమ్బూర్ధశిలహృదయం దాడిమఫలం

సఖాలం సంధ త్తే హృదయమభిమానేన పసనః.

భయాద స్తస్మాయం తరుళిభరణం లాంగలిఫలం

సముద్యౌతే చూలే జగతి ఫలరాశే వ్రసరతి. 37

తా :- ఫలరాజ మైన చూతము పొడసూపినది. జంబూఫలము సిగ్గుతో
నల్లవాఱినది. దాడిమి ఫలహృదయము పగిలినది. పసన మనను అభిమాన

* ఇప్పుడింక తన పరాక్రమమును ఎఱిగిపై చూపవలెను ? మధేభములను శైశ
వమునందే పరాక్రమము చేసినది కదా !

పూరితమైనది. అది సహుల మైనది. పెంకాయ లోలోననే నీరై పోయినది. దానికి భయ మైనది.

స్వైరం సై రిభయాభపైరిహ సరశ్శృంగేణ విశ్లేఖితం
తావన్న్యం కుకులం చ హుంకృతిశతైర్విద్రావితం ద్వీపభిః.
తీలాక్షి ప్రపదే వరాక్రమవిధాపుష్కంభమాణే హౌ
చిత్రం సై వ తథై వ చిత్రలిఖితేవాసేదరణ్యస్థితీ. 38

తా :- అడవి దున్నులుసరస్సులలోఁజొచ్చి కొల్లలాడుచున్నవి. బెబ్బులులు హరిణములను హుంకృతులతో నదల్పుచున్నవి. అడవియంతయు సల్లకల్లోలము. ఇంతలో పేలాక్షి ప్రపదముగా నాయరణ్యమున సింహము బ్రవేశించినది. ఇంకేమున్నది ? అందరి పరాక్రమము లాగిపోయినవి. ఆ యరణ్యము బొమ్మ గీచినట్లున్నది.

విష్టోఽపి దష్టోఽపి చ కాలనర్హైః భిన్నోఽపి భిన్నోఽపి విదారితోఽపి.
కిం బ్రూమహే చన్దనః సౌమ్యతాం తే లోకో త్రరం సౌరభమేవ భత్సే. 39

తా :- ఓ ! చందనమా ! నీ శాంత మేమందును ? నూరఁబడితివి. పాముల కోటలఁ బడితివి. విదళిత మైతివి. చిన్నాభిన్న మైతివి. ఇంత యయ్యునీ లోకోత్తర సౌరభమును నీవు వదలలేదు.

గర్భాన్ స్వతో విదళయంతి కరేణుకానాం
గఃపూషయన్తి గజగణ్ణతభోమదామ్భుః.
యదగ్రయంతి* జరయా ముషితస్స ఏవ
కణ్ఠోరహః పరిభవం నహలే మృగీభ్యః. 40

* 'యదగ్రయనాని' అను పాఠమున్న బాగుండును. దేని గర్జనములు ఆడ ఏనుగులకు గర్భప్రాపము కలిగించినవో, మద గజముల మదోదకమును ఇంకింప చేసినవో...అని యర్థము.

తా :- మదవుచేస్తుల గర్భముల నెన్నిటిలో విదళించెను. గజగండతటి మదాంభస్సులనే యిక్కిలించెను. ఇప్పు డేమైనది? మునులతనము గ్రమ్మినది. అ కంటిరవము హరిణముల యవహేళనమును సహించుచున్నది.

అయే మధుప : మా కృథా బత వృథా మనోదీనతాం

తుషారసమయే లతాశతనిషేవణవ్యాకులః.

ఇయం సురనిషేవితే సరసపుష్పమాసోదయే

రసాలనవమంజరి మధురీ (జరి) జృంభతే.

41

తా :- ఓరీ ! తుమ్మెదా ! హేమంతమునందు లతాశతముల నిషేవణముతో నొసగితి నని బాధపడకుము. దేవతలకే భోగ్య మైన పుష్పమాసము సమీపించినది; రసాలనవమంజరి విజృంభించినది.

మరన్దలోభాచ్చ మిశిన్దమాలా భేజేఽమ్బుజం సూరకర్మైర్విభిన్నమ్

హా హస్తః నాశీకమిదం దురన్తప్రాలేయపాణీ కబళిచకార.

42

తా :- మరన్దలోభముతో, మిశింద మాల సూర్య కరములచే వికసించిన పద్మమును జేరెను. ఆయ్యా ! ఇంతలో నా పద్మమును తుషారజాలము గబళించివేసినది.

అయాంతి నిర్మాన్తిన వా కియన్తో ద్విజాస్సమాదాయ ఫలం దళం చ

త్వయ్యేవ పుంస్కోకిల హజితేన పరోపకారప్రథితో రసాలః

43

తా :- మామిడి చెట్ల నెన్నియో పక్షు లాశ్రయించును. దాని ఫలములను భుజించును. దళములను మెనవును. వానిపాదీ కవి పోవును. ఓసీ ! పుంస్కోకిలమా ! సీదేత మాత్రమే రసాలము యొక్క పరోపకారకీర్తి దిక్కులకు వ్యాపించినది.

దయితోసి తతన్తలక పృథివ్యా

మయి జిమూత జనన్య జీవనోన.

విషయాదపి గచ్ఛతః శివేతాన్

ధ్వనిభిర్భిషయనేహ రాజహంసాన్.

44

తా :- జీమూతా! జనములకు జీవన ప్రధాన మొనర్చుచున్నావు. అందుచే పృథివి కెంతో యాపుండవు. కాని నీ దేశమే విడిచి యేగుచున్న రాజహంస లను నీ గర్జలతో నెందు కట్టు బెదరించెదవు ?

ఊషరేషు వివరేషు చాంభసాం వీచయోఽపి భవతా ప్రవర్తితాః.

క్షేత్రసీమ్ని నిహతాస్తు బిందవో వారివాహ భవతో నవానయః.

45

తా :- మేఘమా ! ఊషరక్షేత్రములలో వర్షింతువు. భూరంధ్రములపై వర్షింతువు. పంటచేలలో నీటి బిందువు వర్షింపవు; ఇది నీయొక్క దుర్మయము.

తావం సంప్రతి సర్వతోఽవహరసే ముక్తాఫలం బుత్తిషు

క్షేత్రం సంచసి కిం చ వల్లవయసి శ్రీ ఖణ్డముఖ్యాన్ ద్రుమాన్.

జారం జారమిదం జలం జలనిధేరాస్వాద్యో జీమూత : హే :

విశ్వం జీవయసి బ్రవీతి జగతి ప్రౌఢోఽపి కస్తే గుణాన్.

46

తా :- సముద్రమందలి యుప్పు నీటినే ద్రావి మేఘమా! ఎన్నియుపకారము లొసర్తువు ! లోకతాపమును బోకొర్తువు ! ముతైపుచిప్పలలో ముతైములు నింపు దువు. పంటపొలములలో వర్షింతువు! చందనాది వృక్షములకు చిగురుటాకుల నిత్తువు ! ప్రపంచమునే బ్రతికింతువు. ఎవ్వడు నీ గుణములను సంపూర్తిగాఁ బొగడగలఁడు ?

పపాల పాథఃకణికా న భూమౌ సమావ శాంతిం కృతథాం న తావః.

వృష్ట్యైవ జీవాతురయం తటిల్వాన్ కృషీవలానాం ముదముద్వహామ

47

తా :- భూమిపై చిగురు రాలలేదు ! దిక్కుల తాప మారలేదు ! మెలవు లేమీ కొల్లలు. కృషి వలు లాశతో జూచుచున్నారు. మేఘము యొక్క వర్షి యాడంబరము.

సంపాతయిన్ సపది దద్దురదీర్చ నాచో
యన్మంజుకోకిలరుతాని నిరాకృతాని.
నిచ్చేతమమ్ము లవణం న తు దేవనద్యోః
పర్జ్యన్యః : తేన న కృతో భవతా వివేకః.

48

తా :- కప్పల జెక జెకలను వర్ణింతువు. కోకిలల కూజితములను నిరాకరింతువు. గంగానదిలోని నీటిని ద్రాగవు. సముద్రములోని యుప్పు నీటిని గ్రోతెదవు ! ఓ మేఘమా నీ వివేకము దెలిసినట్లే యున్నది.

యత్తావృశేషు నలినేషు న పక్షపాతో
జాతో బల స్ఫుటమసౌ పటజానురాగః.
విశ్లేష్కకటివనపుటోఽపి చ వారివాహ
దుర్వార వాయువశగోఽసి న తద్విచిత్రమ్.

49

తా :- అట్టి నలినములపైఁ బక్షపాతము లేదు. కుటజముల వెంటఁ బడెదవు. విశ్వమునకు జీవము లిచ్చు వాడవే ! కాని వివేకము లేదు. నీవు వాయువశుడ వై నావు; ఇందులో విచిత్ర మేమున్నది? పాపఫలమును దప్పించి కొనలేరు గదా !

ఉద్దామద్యుమణిమయూఖమూర్ఛితానా
మేతేషామహా మహామహిరుహాణాం.
అలవ్యః క ఇహ భువంతలే పయోధే
స్సృజ్యంతం జగతి విహాయ వారివాహమ్.

50

తా :- సూర్యుడు తీక్షణముగ వెల్లుచున్నాడు. ఎండలతో వృక్షములు మల మల మాడుచున్నవి; వాని గోడు విను నావు; దెవ్వడు? మేఘ మేకా సముద్రము నందు వర్షించుచున్నది. అయినను వానికి వాడే దిక్కు.

శ్రేయాన్విధోర్భవశపక్ష పరిక్షయోఽపి
నో పూర్ణతా ఇలనిధేరిహ పర్జనీయా.

యద్వారి న స్పృశతి హస్త పృథగ్గౌపి

యస్మాఽమృతే మఖభుజోఽపి ముదం లభన్తే.

51

తా :- చంద్రునకు బహుశ పక్ష పరిక్షయము కూడ సలంకారమే !
సముద్రుని పూర్ణత్వము గూడ వర్ణ నీయము గాదు. దాని జలము లెప్పుడును
రుచి చూడఁడు గదా ! చంద్రుని యమృతమునకు దేవతలే వేకారుదురు.

ఉత్సాహం పనితానభేష విరహగ్లానేషు దైన్యం శశీ

భోకం కౌతఘటుంబినీషు దిశతి క్షేమం చకోరీషు చ.

లక్ష్మీం లుప్తుతి పంకజస్య కుముదామోదాయ సంపద్యతే

తద్భీజం భ్రువమత్ర దైవవిహితం ద్వేషస్య రాగస్య వా. 52

తా :- చంద్రుడు ప్రియురాండ్రతో నున్న వారి కుత్సాహ మొనఁగును.
విరహులకు దైన్యమును బంచును. కోకములకు శోకప్రదాయకుఁడు. చకోర
ములకు సంతోష మొనఁగును. పంకజలక్ష్మీలుంపాకుఁడు. కుముదముల
కామోద మిచ్చును. కనుక స్నేహ వైరములకు దైవమే కారణము.

భునోతి ధ్వాంతాని వ్యవనయతి నీహారపటలం

పలం రాజీవానాం దశయతి రథాజ్ఞం రమయతి.

జగద్వ్యాప్తీ దేవో జనయతి జనానాం చ నయనం

న యాతి స్థేమానం యది తదిహ దైవం జయతి కళ. 53

53

తా :- సూర్య భగవానుఁడు చీకటులఁ జారద్రోయును. నీహారమును
సశింపఁజేయును. పద్మములను వికసింపజేయును. రథాంగముల కానంద
దాయకుఁడు. సమస్త జగములను వ్యాపించిన దేవుఁడు. జనులకు నయన
ప్రదాయకుఁడు. పాఁడును శాశ్వతము గాదు. ఇతఁ డైవమును జయించిన
వాఁడెవ్వఁడు?

రాజానః కతి వా న సంతి జగతి భ్యాతా నిభాంతరియా*
యే పుష్టంతి బలేయనః పరిచితాంశ్చిత్రం న మన్యామహే.
రాజా రాజతి కేవలం హిమకరః పుష్టాతి దూరస్థితాన్
భ్యాత్సాన్యుభిర్గ్రస్థితాన్దినేశమహసా యోఽస్మా చకోరానిమాన్. 54

తా :- భూమిపై నెందరో రాజులున్నారు. వారు తమ్ము శ్రయించిన భాగ్య యుతులైన బలాఘ్నులనే బోషింతురు. ఇతరుల కథ వారికిఁ గాబట్టదు. చంద్రుడే నిజమైన రాజు. దూరస్థితములై సూర్యుని కిరణములచేఁ దప్తములైన చకోరములకు గూడ నాతఁడు పుష్టి నొసఁగును.

వి :- చంద్రునకు రాజని పేరు; కాంతి చేత బ్రకాశించు వాఁడని వ్యుత్పత్తి క్షత్రియునకును రాజని పేరు.

“రాజా ప్రకృతి రంజనాత్” = ప్రజలను వాఁడు రంజింప చేయును.

సన్తాపం జగతాం విలుంపసి పునర్ధరాభిరాసించసి
క్షేత్రాణ్యంశరయన్యమూన్ముకుతయన్యహ్నియ నీపద్రుమాన్
సారంగస్య నభో నివేశితదృశశ్చంచూపుటాపూరజే
వైముఖ్యం వ్రజసి త్వమంబుదః చుది ప్రత్యోతి*కౌసామతర్. 55

తా :- ఓ, మేఘమా! నీ వెంతో గొప్పవాఁడవు. జగముల తాపములను బోర్చువు. నీటి ధారలతో భూములను నింతువు. క్షేత్రముల నంకురములఁ బెంతువు. నీపముల ముకుతములను నింతువు. కాని ఈ సారంగమున కొర నీటి బొట్టునురాలవు. అది యాకాశమందే చూపులను నిగిడించి యున్నది. దాని యపరాధ మేమి?

గ్రీష్మోష్ణా దశితో వనం వికసితం భావాభిషిక్తై ధరా
దావాగ్నిశ్శమితో హరిప్సు రసిత్తైరానర్తితాః కేకినః.
ప్రాప్తోద్వైచః పదమమ్బుదేన విహితం యద్వైవ్రి త్రిలోకేహితం
తత్క్రింది పరివర్తితామిహ శరన్మేమా వహన్తి భ్రమాత్. 56

* “భ్యాతా నిజాభ్యాశగన్” అని పాఠాంతరము.

* ‘ప్రత్యేతి’ అని పాఠమైయుండును. నీవిట్లుచేసెవదని ఎవరు గమ్ముచురు అని అర్థము.

తా :- వేసవి యుమ్ము తగ్గినది. వనము వికసించినది. కొండలు ధారాసి క్రములై నవి. దావాగ్ని శమించినది. మయూరములు నర్తించినవి. ఎలుగించినవి. ముల్లోకములకు హితకర మైన యీ పుణ్య మంతయు వర్షా కాలముదే ! కాని లోకము భ్రమతో శరన్నేమమున కంటగట్టుచున్నది.

గాహితమఖిలం గహనం పరితో దృష్టాశ్చ విటపినః సర్వే
సహకార స ప్రసేదే మధుపేన భవత్సమం జగతి.

57

తా :- ఓ! సహకారమా! ఈ తుమ్మెద పన మంతయు వెదకినది. అన్ని చెట్లను గాలించినది. కాని నీతో సమాన మైన వృక్షము లభింపనే లేదు.

కృతమపి మహావకారం వయ ఇవ వీత్వా నిరాతక్యః
ప్రత్యుత హస్తం యతలే కాకోదరసోదరః ఖలో జగతి.

58

తా :- చేయబడిన యుపకారమును పాల వలె ద్రాగి కొంచెమైనను జండు లేక యుపకారినే జంపుటకుఁ బ్రయత్నించును. దుర్మార్గుఁడు కాకోదర సోదరుఁడు.

పాండిత్యం పరిహృత్య యస్య హి కృతే వందిత్వమాలంబితం
దుష్ప్రాపం మనసాపి యో గురుతరైః క్షైలైః పదం ప్రాపితః.
హృత్స్యైత్ర స చేన్నిగేర్య సకలాం పూర్వోపకారావళిం
దుష్టః ప్రత్యవతిష్ఠతే తదధునా కస్మై కిమాచక్షృహే.

59

తా :- పాండిత్యమును బరిత్యజించితిని. వందిత్వము నవలంబించితిని. అనేక క్షేత్రములలో వానిని గొప్పతనమున కెత్తితిని; వాఁడా యెత్తు సింహాసనముపై గూర్చున్నాఁడు; మేము ముందు జేసిన యుపకారముల నన్నిటిని మరచెను; నాపైకే కాలుద్రవ్వచున్నాఁడు. మేమెవ్వరితోఁ జెప్పికొందుము ?

భులః కాపట్యదోషేణ దూరేదైవ విస్మయంతే
అపాయకం కిభిర్లోకైః విషేదాఽఽశీవిభో యథా

60

తా :- ఖలుఁడు కాపట్యదోషముతో నందరిచేతను దూరముననే పరిహరింపఁబడును. దగ్గరఁ జేర్చినచో సహాయ మని వారి భయము. హముల నెప్పుడు దగ్గరఁ జేర్తురు ?

కిమహం నదామి ఖల దివ్యమతే గుణవక్షపాతమభితో భవతః.
గుణశాలినో నిఖిలసాధుజనాన్ యదహర్నిశం స ఖలు విన్మరసి. 61

తా :- ఓయీ, ఖలుఁడా! నీ వివేకము నెంతని బొగడుదును? నీ గుణవక్షపాతము చాల గొప్పది. సద్గుణవంతు లైన సజ్జనుల నొక్క నిమేష మైనను మరువవు గదా !

వి :- దుష్టుడు సత్పురుషుల నెప్పుడు బాధించువాడు గదా! వాఁడెప్పుడును వారందరిని జ్ఞాపక ముంచికొని యుండును, సమయము వచ్చినపుడు కాటువేయుటకు.

రేఖలః తవ ఖలు చరితం : విదుషాం మధ్యే వివిచ్య వశ్యోమి.
అథవాల్లం పాపాత్మన్ : లీలాభిస్తే పురస్తు కథితాభిః. 62

తా :- ఓయీ, దుర్మార్గుఁడా! పండితుల దగ్గర నీ దుర్మార్గము లన్నిటిని వేరుగా వర్ణింతునా! దుష్టాత్ముడా! పలికినవి చాలులెమ్మ; నాకేమి గై నది.

ఆనందమృగదవాగ్నిః శీలశాభిమదద్విపః.
జ్ఞానదీపమహావాయురయం ఖలసమాగమః. 63

తా :- దుర్మార్గుల సహవాసము ఆనందమృగదవాగ్ని ! శీలశాభిమదద్విపము, జ్ఞానదీపమహావాయువు.

ఖలాస్తు కుశలాః సాధుహితప్రయోహకర్తృణి
నిపుణాః ఫణినిః ప్రాదానపహర్తుం నిరాగసామ్. 64

తా :- దుర్మార్గులు సాధుహితములు బోకార్కుటలో నిపుణులు; హనులు నిరాగసులను జంపుటలో గొప్పది.

కృతం మహాన్నతం కృత్యమార్జితం చామలం యశః.

యావద్భీషం సఖే తుభ్యం దాస్యామో విపులాశిషః. 65

తా :- చెలికాడా! మహాన్నతకృత్య మొనర్చితివి. ఆమల మైన యశః హర్షించితివి! నీకు యావద్భీషము చూ దివ్య మైన దీవెనలు.

అవిరతం పరకార్యకృతాం సతాం మధురమాలితయేన వచోఽమృతం

అసి చ మానసమహ్నునిధిర్యో విమలశారదపార్వణచంద్రికా. 66

తా :- నిరంతరము పరకార్యముల సాధించు సత్పురుషుల గొప్పతన మెంతని తెప్పుచును? వారి వచోమృతము సర్వాతిశయ మైన రసముగలది; వారి మనస్సు సముద్రము. వారి కీర్తి పర్వదినమందలి వెన్నెల.

వీత్య తనుమాత్రో మే సంజీవయితా గిరం చిరం మగ్నమ్

ఇలి చింతయతో హృదయే వికస్య సమధాయి తాభిగేన శరః. 67

తా :- “వసంతము పచ్చును; చిరకాలమునుండి నిద్రించుచున్న నా పంచమ స్వర మునింత నిద్ర మేల్కొల్పును.” ఇట్టి వెన్నో కోకిల మనస్సులో నూహలు! ఇంతటి శోచు దాని శౌక్య శరముతో బడగూల్చినాడు.

నిర్గుణబోధతే నైవ విపులాదహ్నురోఽపి వా.

అపాతరస్యపుష్పశ్రీశోభితా శాల్యలే యథా 68

తా :- గుణములేని వాచాదంబర మెంత యున్నను శోభింపడు. శాలశీర్ష పుష్ప మున్నది. ఆ చెట్టు నిండ బూతే! తాని యవి యాపాతరమ్యములు.

వజ్రైర్విహ సరో భాతి సదః ఖలజనైర్విహ.

కటువల్లైర్విహ కావ్యం మానసం విషయైర్విహ. 69

తా :- బురదద లేకున్న సరస్సు భాసించును. సఖ దుర్మార్గులు లేకున్న బ్రహ్మించును. కటుపర్ణములు లేకున్న కావ్యము సంతోష మొసగును. విషయబింత లేని మానసము శోభించును!

యథా తానం వినా రాగో యథా మానం వినా నృపః
యథా దానం వినా హస్తీ తథా జ్ఞానం వినా యతిః. 70

తా :- తానము లేనిది రాగము శోభించదు. అభిమానము లేనిది రాజు శోభింపడు. మదజలము లేని హస్తీ శోభింపదు. జ్ఞానము లేని యతిః బ్రహ్మ శింపడు.

తత్త్వం కేవలం కావ్యానాం జానాతి విరళో భువి.
మౌర్యకః తో మరస్థానామంతరేణ మధువ్రతమ్. 71

తా :- కావ్యతత్త్వమును గొండలే గ్రహింతురు. మకరందములోని మాధుర్యమును గ్రహించునవి మధుకరములే గదా!

సరజస్కం పాణ్డవర్ణం కణ్డకప్రకరాన్వితమ్.
కేతకీం సేవసే హస్తః కథం రోలమ్బు నిద్రువ. 72

తా :- ఓసీ, తుమ్మెదా! నీకు సిగ్గు లేదు. కేతకీ నాశ్రయించుచునే యున్నావు. అది సరజస్కం; పాండువర్ణ; కంటకప్రకరాన్విత.

వి :- మొగలిషూపు నిండ పుష్పధూలి యుండును. అది తెల్లగా నుండును. కంటకము అనగా ముండ్లు. వానిచేతఁ గూడి యుండును. “కేతకీ” = శ్రీలింగస్వారస్యముచేత నొకానొక నాయక ధ్వనించుచున్నది. ఆమె సరజస్కం; అనగా అంటరానిది. లేక రజోగుణముతో గూడిన దనియు నర్థము.

“పాండువర్ణ” = చెక్కులు మొదలైన వన్నియు తెల్లవాణినవి.
“కంటకవృత” = ఆమె చుట్టు నున్నవారు దుర్మార్గులు.

అనవరతపరోపకారవ్యగ్రీభవదమలచేతసాం పహతామ్
అపాతకాభిరాని స్ఫురన్తి వచనాని భేషణానీష. 73

తా :- నిరంతరమును పరలకుపకారము జేయ గోరు సత్పురుషుల వాక్కులు వీర్యవంతము లై చి మందులవడివి. అవి తినునప్పుడు చేదుగనే యుండును; గొప్ప గుణమును గలిగించును.

వ్యాగుఞ్జన్మధుకరపుఞ్జమఞ్జగీతా
నాకర్ణ్య ప్రతిలవప్రస్తుతిప్రసంగాన్.
అభూమీతలనతకన్ధరాణి మన్యోఽ
రవ్యోన్మిన్నవనిరుహం వదుంబకాని.

74

తా :- అరణ్యములలో తుమ్మెదలు మధురమధురముగ ఝంకరించు చున్నవి. ఆ ఝంకారములలో ప్రతిరవమును వృక్షముల గూర్చిన బ్రస్తుతియే! వానిని విని చెట్లు వినయముతో భూమిని దారు వరకు శిరములను వ్రాల్చినవి.

వి :- వనంజయుతువులోఁ జెట్లు పుష్పించి నలించును. వాని భారముచే కొమ్మలు నేలకు వంగును. ఆ నంగుటను వినయమునఁ దల వ్రాల్చుటగా కవి యుద్వేషింపఁచుచున్నాఁడు. వనంతపం దెక్కన బూదనును తుమ్మెదలు వ్రాగుచుండును.

ఉత్తమానామపి శ్రీదాం విశ్వాసో నైవ విద్యతే.
రాజప్రియాః తైరవిద్యో రమన్తే మధుపైస్సహ.

75

తా :- ఉత్తమవంశమునందు జనించి నను శ్రీలకు విశ్వాస ముండదు. చంద్రునకు బ్రియములైన కలువలు తుమ్మెదలతోఁ గూడి యుండును.

వి :- “తైరవిద్యో” - నల్లగలువలు; శ్రీలింగస్వారస్యముతో శ్రీలినియు నర్థము.

“రాజప్రియాః” - చంద్రునకు బ్రియ మైనది. ఉత్తమలైన రాజులకు బ్రియములైన పని వేతాక యర్థము.

“మధుపైస్సహ” - మధువును సేవించువారని యర్థాంతరము.

ప్రక్షిప్తములు

మృతస్య తిష్ఠా కృపణస్య దిత్వా ఏమార్గగాయాశ్చ రుచిస్సహజైః.
సర్పస్య శాన్తిః కుటిలస్య మైత్రి విభాత్యస్పృహా స హి దృష్టవూర్వా. 76

తా :- మృతున కాశయును, కృపణునకు దానమిచ్చుటయందు మమతయు, చెడినదానికి మగనియందు ప్రీతియు, సర్పములకు శాంతియు, కుటిలునకు మైత్రియు, బ్రహ్మదేవుని స్పృహయందు యంతవరకు లేదు.

అయాచితస్సృఖం దత్తే యాచితశ్చ న యచ్ఛతి
సర్పస్యం చాసి హరతే విధిదుచ్ఛృంఖలో నృణామ్. 77

తా :- అడుగుకుండగనే సుఖము నిచ్చును. అడిగి నప్పు డివ్వదు.
ఒక్కొక్క సారి సర్పస్వమును హరించును. విధి విశ్వంఖలమైన ప్రవృత్తి గలది.

దోర్ధ్ధన్వయపజ్జలీకృతలనక్కోదన్ధ చన్ధన్వని
ధ్వస్తోద్ధన్వ విపక్షమజ్జలమథ త్వాం వీక్ష్య మధ్యైరణమ్.
వలదాండివము క్తకాన్ధవలయన్ధ్వాలావళితాన్ధవ
భ్రశ్శ్రోత్ ఖాన్ధవరుష్టపాన్ధవ మహాఃకో నక్షితీశః స్మరేత్. 78

తా :- మహారాజా! రెండు బాహులచేతను కుండలీకృతమైన కోదండము యొక్క చండధ్వనిమాత్రము చేతనే శత్రువులు ధ్వంసమగుదురు. యుద్ధమధ్యమందు నిన్ను జూచిన జనులకు గాండివ నిర్ముక్తబాణజ్వాలావళితాండవముచే భ్రష్టమగుచున్న ఖాండవము గలిగి రోషించిన యర్జును నెవ్వరు స్మరింపరు?

ఖణ్డితా నేత్రకంఠాః మజ్ఞా రజ్ఞాన పణ్డితాః
మణ్డితాభిల దిక్ప్రాంతాశ్చన్ధాంకోఃపాంతు భానవః. 79

తా :- ఖండితలయొక్క నేత్రకంజములకు ఆనందమును గలిగించునవి, దిగంగనలకు మండనములు, చండాంకుని కిరణములు మమ్ము రక్షించుగాక!

అలభత బత బన్ధం గన్ధమాఘ్రాతుమాగా
ద్యౌదసి (తదసి) ముక్తో గాయతి తద్విద్యోలోలిః.

తవ సరసిజ సర్వస్వం సమాదాయ వాయుః.

సురభిరితి యశ స్తు స్వీయమావిష్కరోతి

80

తా:- పద్మమా ! నీ గంధము నాస్వాదించుటకై తుమ్మెద నీయందు జేరినది. కాని యది నీవు రేకులు ముడిచికొని బంధించుటచే, అందే యణగి యుండినది తెల్లవారినదే విముక్తమై, నీ యశమును గీర్తించుచునే పోయినది. ఈ వాయువు కథ యేమి చెప్పెదవు ? తాను నీ గంధము నెల్ల హరించి తన వాసనలుగా వానిని దిక్కులఁ జాటికొనుచున్నది.

మా గర్వముద్వహ బిడాల మహీపతీనా
మన్తర్గహం మణిమయం నిలయం మమేతి.
పట్టాభిషేకసమయే తు మహీపతీనాం
పాహ్లోస్థితస్య కలభస్య హి మండనశ్రీః.

81

తా:- ఓ, బిడాలమా ! నీవు మణిమయమైన రాజుల సంతఃపురములో నున్నా నని గర్వించుకుము. రాజుల పట్టాభిషేకసమయముం బయట నున్న కరికలభమునకే గదా యలంకారము !

బంధనస్థోపి మాతల్గః సహస్రభరణక్షమః.

శ్వాఽపి స్పృచ్ఛన్దనిలయః స్వోదరం నైవ పూర్వతే. 82

తా:- మాతంగము బంధనములో నున్నను, వేయిమందిని బ్రతికించును. కుక్క స్వతంత్రముగ నున్నను, తన పొట్టనే దాను బూరించికొనలేదు.

ఘామాయితా దశదిశా దశితారవిందాః

దేహం దహన్తి దహనా ఇవ గంధవాహాః.

త్వామన్తరేణ మృదుతామ్రదశామ్ర మద్భా

గుడ్డన్మృద్రవతమహో ! * కిలకోకిలస్య.

83

* 'మధో' అని పాఠము. మృదువైన ఎఱ్ఱని దశములతో కూడిన అమ్ర మృక్షములు గల, గుంజన్మధుప్రత మగు ఓ వసంతమా ! నీవు లేకున్నచో కోకిలకు, దలితార్పిందము లగు దశధిశలు పొగ క్రమ్మినట్లున్నవి ...

తా :- దళితారవిందములతో దళ దిక్కులు ఘాతములు. గంధ వాహములగ్నివలె దేహమును గాల్చుచున్నవి. మృదుతామ్ర దళామ్రములు పెచ్చురేగినవి; ఎక్కడ జూచినను తుమ్మెదలధ్వనులు ! నిన్ను విడిచిన కోకిల కయ్యో! - పాపము!

వి:- పై శ్లోకములో “త్యాం” అనుటచేత కవి యెవ్వరిని నిర్దేశించుచున్నాడో సందేహముగా నున్నది. ఆడుకోకిలను నిర్దేశించుచున్నాడని నా యనుమానము. కొందరు “త్యామంతరేణ” -యనుటకు - “వసంతమంతరేణ” -యని యర్థము నిచ్చినారు. నాకది రుచింపలేదు.

మూలం భుజశ్శిఖరం విహజ్ఞః

శాఖాః ప్లవజ్ఞాః కమలాని భృంజాః.

సంసేవతే చందనపాదపోతయం

పరోపకారాయ సతాం ప్రవృత్తిః.

84

తా :- ఈ చందనవృక్షము సత్పురుషుల ప్రవృత్తి వలె నున్నది. వారి జీవిత మంతయు పరోపకారమునకే గదా ! అట్లే దీని మూలమందు పాములు; శిఖరమందు విహంగములు; శాఖలందు వానరములు; పూవులందు భృంగములు.

సపంకముదకం వీత్వా భేత్తో జకజకాయతే.

దివ్యమాతరసం వీత్వా గర్జం నాయాతి కోకిలః. 85

తా :- సపంక మైన యుదకమును ద్రావి కప్పలు బెకబెక లాడును. దివ్య మైన చూతరసమును గోలి కోకిల గర్వము నందుటలేదు.

మలయాచలసంస్థానస్త్వే జేఘిభృందనాయతే

అంతస్సారవిహీనానాం రసః కే.రా.పజాయతే

86

మలయాచల సంస్థానముతో వెదురు చంపన మగునా ? అంతస్సార విహీనులకు రస మెట్లు గల్గును ?

ప్రాప్త్య యత్ర మధు యాపితా నిశా భృష్ఠః సర్వమచరేణ విస్మృతమ్.
హీయమానః పషమాం హిమాగమే పద్మినీం యదిహ నావతోకసే. 87

తా :- ఓరీ! భృంగమా! ఈ పద్మమం దున్న తేనె గ్రోలి, రాత్రులు దీనియందు గడపితివి. ఆ కథయంతయు నిమిషములలో మరచినావు. హిమాగమ మందు, అది మంచు గప్పి కాంతిని గోల్పోయినది. నేడు దాని వైపు నీవు జూచుటయే లేదుగదా!

అవసర మధుకర దూరం పరిమళబహుశేఽపి కేతకీకసుమే.
ఇహ న హి మధులవలాభో భవతి పరం ధూళిధూసరం వదనమ్. 88

తా :- మధుకరమా! ఇటునుండి తొలగిము. కేతకీకుసుమము పరిమళ బహుళ మైనను గావచ్చును. కాని దానితో నీకు మధులవ మైన లభింపదు. ధూళిధూసరమైన వదనమే దక్కును. *

భిద్యోతో ద్యోతతే రాత్రౌ యావన్నోదేతి చంద్రమాః.
ఉదితే తు సహస్రాంశౌ న భిద్యోతో. న చంద్రమాః. 89

తా :- చంద్రోదయమువరకును మిణుగురు పురుగులు బ్రకాశించును. చంద్రుడు బుట్టినదే వాని కాంతికి వెలలేదు. సూర్యుడు ఉదయించెనా! చంద్ర కాంతి లేదు; మిణుగురుల మెరిపు లేదు.

వృథా కథం నృత్యసి చాతక త్వమకాలమేఘైరయమిభో మదాన్యః.
న త్వాదృశానాం న దదాతి కించిత్ సూతజ్జదానం మధుపౌఘ ఏవ. 90

తా :- ఓ, చాతకమా! మహాంధ మైన యేనుగు అకాలమేఘద్రవ్య ప్రభాంతిని నీకు గల్గించినది; అందుచే సంతోషించి వృథా నాట్య మాడుచున్నావు; అది మేఘము గాదు, మాతంగమే సుమా! వాని మదధార నీ చంటి వారికి బొట్టు లభింపదు; అది మధుపౌఘములకే!

* నీ వదనము ధూళిధూసర మగును.

వ్యాసతు న తు గౌతమతు వ్యాశేంద్రతు యో న వేత్తి సాహిత్యమ్.

తం వ్రతి సంవ్రతి కంవ్రతి శిరో మదీయం పురశ్చ న తిరశ్చ న. 91

తా : సాహిత్యజ్ఞానము లేనివాడు వేదాంతశాస్త్రపాండిత్యముతో వ్యాసుడంతటివాడు అయినదో కావచ్చును; న్యాయశాస్త్రమున గౌతముడంతటివాడు కావచ్చును; వ్యాకరణమున పతంజలిఅంతటివాడు కావచ్చును. కాని అట్టివానిని గూర్చి నా తల, ఇవుడు, ముందుకు గాని, అడ్డముగా గాని ఊగదు.

వి. వ్యాసతు = “వ్యాస ఇవ ఆచరతు” = వ్యాసుడుపండివాడు అగు గాక. గౌతమతు = “గౌతమ ఇవ ఆచరతు.” వ్యాశేంద్రతు = “వ్యాశేంద్ర ఇవ ఆచరతు”. వ్యాంశేంద్రుడనగా సర్పరాజైన ఆదిశేషుడు. పతంజలి ఆదిశేషుని అవతారము. వ్యాసుడు బ్రహ్మసూత్రములను, గౌతముడు న్యాయసూత్రమును, పతంజలి అష్టాధ్యాయపై మహాభాష్యమును రచించిరి. కంవ్రతి = “కంప్రమివ ఆచరతి” (ఇక్కడ ‘భవతి’ అను అర్థము వివక్షిత్ము). కదలునట్లు అగును. అనగా కదలును. ‘పురః + చ + న’ ‘తిరః + చ + న’ పురః = ముందుకు. తిరః = అడ్డముగా. తల ముందుకు ఊపిన ఆమోదింబుటను సూచించును. అడ్డముగా ఊపిన నిషేధమును సూచించును. సాహిత్య జ్ఞానము లేనివాడెంత మహాపండితుడైనను ఆతని విషయమున మాకు ఉపేక్షాభావమే కాని వాని నామోదింపము; నిరాకరింపము అని భావము “వ్యాసతు గౌతమతు, వ్యాశేంద్రతు, కమ్ప్రతి” అనునవి “సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విష్వా వక్రవ్యః” అను వార్తికముచే ఆచార్యమున ‘క్విప్’ ప్రత్యయము చేర్చుటచే సిద్ధించిన నామధాతు రూపములు.

హంసో న భాతి బలిభోజనబృన్దమధ్యే

గోమాయుమండలగతో న విభాతి సింహః.

శాత్యా న భాతి తురగః ఖరయూధమధ్యే

విద్వాన్న్య భాతి పురుషశ్చ నిరక్షరేషు.

92

తా :- కాకుల మధ్య హంస శోభింపదు! గోమాయువులలో సింహము శోభింపదు! ఖరములలో తురగము శోభింపదు! నిరక్షరులలో బుద్ధివంతుడు శోభింపడు.

ఉడుగణపరివారో నాయకోఽహోషభీనా
మమృతమయశరీరః కాన్తీయుక్తోఽపి చన్ద్రః.
భవతి విగతరశ్మిర్మంజులం ప్రావ్య భానోః
వరసదననివిష్టః కౌ లఘుత్వం న యాతి.

93

తా :- చంద్రుడు నక్షత్రపరివారుడు; ఓషధీశర్మరుడు; అమృతమయ శరీరుడు; కాంతియుతుడు; కాని సూర్యమండలము నాతడు బొంది నపుడు వాని వైభవము లన్నియు లేనట్లుగును. పరుల యిండ్లతో నున్నవాడెవ్వఁడు చులకన గాడు?

వి :- అమావాస్యనాడు చంద్రుడు సూర్యునిలో నుండును.

గర్జతి శరది న వర్షతి వర్షతి వర్షాను నిస్సృన్వో మేఘః
నీచో వదతి న హరుతే న వదతి సుజనః కరోత్యేవ

94

తా :- నీచుడు జంభములు వల్కుటయే గాని కార్య మొనర్పడు. సత్పురుషుడు పలుకకయే పను లొనర్పును. శరన్నేఘము గర్జించుటయే గాని వర్షించుట లేదు. వర్షాకాలమునందు నిస్వనముగా మేఘము వర్షించును.

కర్పూరభూశీరచితాలవాలః కస్తూరికాచన్దనకర్దమశ్రీః.

పునః పునః పుష్పరసేన యుక్తః ప్రాచం గుణం ముఖ్యతి కిం పలాఙ్కుః. 95

తా :- కర్పూరభూశితో బాదు కట్టితిని. మృగమదము, చందనము జేర్చి యెరువు వైచితిని. నీటికి బదులు పుష్పరసమునే బోసితిని. ఇంత యైనను యెఱ్ఱగడ్డ తన ప్రాత గుణమును వదలినదా!

లంజలిస్థాని పుష్పాణి వానయన్తి కరద్వయమ్.

అహో సుమనసాం ప్రీతి ర్హృదషణయోస్సమా.

96

తా :- పుష్పము లంజలిస్థములై రెండు చేతులకును సువాసన గూర్చును. సత్పురుషులయొక్క మనః ప్రీతి యిట్టిది. వామదక్షిణములం బొక్కచే.

అతిపరిచయాదవజ్ఞా సంతతగమనాదనాదరో భవతి
మలయే భిల్లపురంధ్రీ చన్దనతరుకావ్యమింధనం కుమతే. 97

తా :- అతిపరిచయముతో నవజ్ఞ యేర్పడును. పలుమారుఁ బోవు
చున్నచో ననాదరము గలుగును; మలయపర్వతమునందు భిల్లయువతి చంద
నపు కిద్దెలతో ప్రొయ్యి మందజేయును.

అప్యవర్వన్ సటాటోపమగర్జన్మవి కేసరీ
భూభృతాం కురుతే శోభాం గర్జన్మవి న కుజ్జరః. 98

తా :- సటాటోపము బ్రకంటిపకున్నను, గర్జింపకున్నను, కొండలకు
సింహ మందము గూర్చును. ఏనుగు గర్జించుచున్నను, యానందము లేదు.

మృగమదః మా కురు గర్వం పరిమళమాత్రేణ తం త్వమపయాసి
పరిమళశీతలతే నిర్మలతా సుకుమారతా చ కర్పూరే. 99

తా :- ఓసి, కస్తూరీ! ఒక్క పరిమళముతో నీ కెంత దెక్కులు!
కర్పూరమందు పరిమళ మున్నది. శైత్య మున్నది; నైర్మల్య మున్నది;
సౌకుమార్య మున్నది.

వి :- కస్తూరి నల్లగా నుండును; అందుచే నిర్మలత లేదు; గట్టిగా
నుండును; సౌకుమార్యము లేదు; ఉష్ణమును గల్గించును; అందుచే శీతలత లేదు.

యే తపనకేరణబుష్కస్తదను చ దావానలేన సందగ్ధాః
జరధరః శిఖినోఽప్యేతే త్వజ్జలనేకేన జీవన్తి. 100

తా :- జరధరమా! ఈ వృక్షములు గొప్పవే గావచ్చును కాని యవి
నీచేతనే బ్రతుకుచున్నవి. తొలుత నిదామసూర్యకిరణతప్తములు; పిదప దావా
నలసందగ్ధములు; వానిని నీవే బ్రతికించుచున్నావు.

వి :- “శిఖినః” = పెద్దకిరీటమును వెట్టుకొన్న గొప్పవారే కావచ్చునని భావము.

“జీవంతి” = నీచేతనే బ్రతుకుచున్నారు.

నిరర్థకం జన్మఫలం నశిన్యా యయా న దృష్టః తుహిన్యాంభుభిమ్మః
ఉత్పత్తిరిన్దోరసి నిష్ఫలా హి దృష్టా వినిద్రా నశినీ న యేన. 101

తా :- తుహిన్యాంభుభిమ్మః జూడలేని నశినియొక్క జీవనము నిష్ఫలము; ఆమెను జూడలేని చంద్రుని యుత్పత్తియు నిష్ఫలమే!

కిం తేన మేరుగిరిణా రజతాద్రిణా వా
యానాశ్రితా హి తరవర స్తరవ స్త వేవ.
మన్యామహే మలయమేవ న గాధిరాజం
కాకోటనిమ్మకటణా అపి చన్దనన్తి. 102

తా :- మేరుగిరియు, రజతపర్వతమును, నగాధిరాజములట! కాని సార్థకమేమి? వాని నాశ్రయించిన ఆయా వృక్షములు ఆయా వృక్షములుగనే ఉండిపోవుచున్నవి. మలయపర్వతమే నగాధిరాజమని మా అభిప్రాయము. దాని నాశ్రయించిన ముష్టిచెట్టును - వేపచెట్టునుగూడ చందనవృక్షములవలె నవుతున్నది.

వి :- “చన్దనన్తి” = నామదాతువు. చందనవృక్షములవలె నొచ్చున్నవని భావము.

ఒకడెంతగొప్పవాడైననేమి? వాని నాశ్రయించిన వానికిగూడ ఎవని చేత గౌరవము సిద్ధించునో వాడే గొప్పవాడు.

రే రే శిఖావళి శిఖాభరణాయ ఐర
మేకం దిశేత్యనునయాన్మథ కిం దదాన్.
భిల్లాయ వామచరణం హృదయే నిధాయ
నిర్భుచ్చైతే దిశసి నిర్దయమభ్యుమానః. 103

తా :- ఓ, నమలీ! తలపైన సొమ్ముగాఁ జెక్కి కొనుట కొక యీక నిమ్మని బ్రార్థించితిని. నీవు నాకెందు కిత్తువులే! బోయవాఁడు నిన్ను బట్టు కొని, యెడమకాలితోఁ ద్రొక్కి బలవంతముగా పింఛమునంతయు నూడ్చికొనును. అప్పుడు బల్కకుండువు.

శృంగార సముల్లాసము

సానుకంపాస్సానురాగాశ్చ పురాః శీలశీతలాః

హరన్తి హృదయం హస్తః కాన్తాయాః స్వాస్తవృత్తయః. 1

తా :- సానుకంపములు; సానురాగములు; చతురములు; శీలశీతములు, కాంతయొక్క స్వాంతవృత్తులు నా హృదయమును హరించుచున్నవి.

యథా యథా తామరసేక్షణా మయా

పునస్సరాగం నితరాం నిషేవితా.

తథా తథా తత్త్వకథేవ సర్వతో

వికృప్య మామేకరసం చకార సా.

2

తా :- ఆ తామరసేక్షణ యెంతెంతగా, సప్రేమముగ నాచే ననుభవించి బడుచున్నదో, అంతంతగా తత్త్వకథ వలె, నన్ను సర్వమునుండి యాకర్షించి, యేకరస మొనర్చుచున్నది.

వి :- వేదాంతవిచారము, సమస్త విషయములనుండి మనస్సును మరలించి యానందరూప మైన యొకచే రసమందు నిమగ్న మొనర్చును. అమె శృంగారానుభూతి యట్లున్న దన్న మాట ! శృంగారమును తత్త్వచింతతోఁ బోల్చినారు.

దస్తాంశుకాస్తమరవిన్దరమావహారి

సాన్ద్యామృతం వదనపేణవిలోచనాయాః.

వేధా విధాయ పునరుక్తమివేన్దుబిష్టుం

దూరీకరోతి న కథం విదుషాం వరేణ్యః.

3

తా :- దంతకాంతు లను కిరణములచేత గూడినది ; అరవిదంకాంతిలక్ష్మి నపహరించునది. సాన్ద్యామృత మైనది ; అట్టి హరిణలోచనయొక్క ముఖమును

నిర్మించి బ్రహ్మదేవుడు మరల దానికి పునరుక్త మైన హిమాంబుని సృష్టించినాడు;
తనకే విసుగు బుట్టి దూర మాకాశమునకు విసిరివేసినాడు.

విలసత్కాననం తస్య నాసాగ్రస్థితమౌక్తికమ్
అలక్షితబుధాశ్లేషం రాకేన్దోరివ మండలమ్.

4

తా :- ఆమె ముఖమండలము ముక్కు చివర నున్న ముత్యము గలదై
బాగ గురుతింపదగిన బుధుని సంబంధము గల రాకాచంద్రమండలము వలె
బ్రకాశించుచున్నది.

కౌమలేనాజ్ఞితం బాలే : భాలే కేనాపి లక్ష్మణా
ముఖం తవాంతరాసుప్తభృంగపుల్లాంబుజాయతే

5

తా :- బాలా ! నల్ల నైన గుర్తుతో పాలమున నంకిత మగు నీ ముఖము
నడుమ నిద్రపోయిన తుమ్మెద గల బాగుగా వికసించిన పద్మము వలె నున్నది.

అద్వితీయం రుచాత్మానం మత్వా కేం చంద్ర హృష్యసి.
భూమండలవిదం మూఢ : కేన వా వినిభావితమ్.

6

తా :- చంద్రుడా ! నీ కాంతితో సమాన మైన కాంతి గల వస్తువు లేదని
గర్వింపకుము. భూమండల మంతయుఁ దిరిగి చూచినవాఁ డెవ్వఁడు ?

నీలాంబలేన సంవృతమాననమౌభాతి హరిజనయనాయాః.
ప్రతిబిమ్బిత ఇవ యమునాగభీరనీరాంతరేజాంకః.

7

తా :- నల్లని పైట కొంగుతోఁ గప్పబడిన హరిజనయన ముఖము
యమునయొక్క గంభీరమగు నీటిలో ప్రతిబింబించిన చంద్రుని వలెఁ బ్రకాశించు
చున్నది.

స్తనభోగే పతన్ భాతి కపోలాత్కుటిలోలకః.
శశాంకబిమ్బితో మేరౌ లంబమాన ఇవోరగః.

8

తా :- కిపోలములనుండి యెదపై జారుచున్న కుటిలాలకములు శశాంక
దీనిమునుండి మేరుశిఖరముపైకి వచ్చుచున్న సర్పముల వలె నున్నవి.

అంకాయమానమలకే మృగనాభిపజ్జం

వజ్రేరుహాక్షీ! వదనం తవ వీక్ష్యో బిభ్రత్.

ఉల్లాసవల్లవితకోమలపక్షమూలం

చక్వాపుటం చటులయన్తి చిరం చకోరాః.

9

తా :- పంకేరుహాక్షీ! నుదుటియందు మృగనాభిపంక మలదికొన్నప్పుడు
అది చంద్రునియం దంకము వలె నున్నది. దానిని జూచి నీ ముఖము చంద్రు.
డను భ్రాంతితో చకోరములు రెక్క లాడించుచూ చంచాపుటములు దాచుచున్నవి.

శిశిరేణ యథా సరోరుహం దివసేనామృతరశ్మిమండలమ్

న మనాగవి తన్వ్యో శోభతే తవ రోషేణ తథేదమాననమ్.

10

తా :- తన్వీ! శిశిరముతో సరోరుహము శోభింపు నట్లు, దివసముతో
జంద్రమండలము శోభింప నట్లు, కోపముతో నీ ముఖము శోభింపుట లేదు.

శతతోటికతినచిత్తః సోహం తస్యాః సుధై కమయమూర్తేః

యేనాకారిషి మిత్రం స వికలహృదయో విధిర్వాచ్యం.

11

తా :- నా హృదయము వజ్రాయుధ మంతటి కఠినము. ఆమె సుధై
కమయ; మా యిరువురకు స్నేహ మొడగూర్చిన విధి ననవలెను!

రాజ్ఞో మత్ప్రతిహితానౌ మహద్భయముపస్థితౌ.

భాతే వారయ పాన్థస్యో వాసదానవిధానతః.

12

తా :- బాలా! రాజు నాకు బ్రతికూలుఁ డైనాడు. నా హృదయమున
దిక్కులేనంత భయము; నేను పాంథుఁడను; నాకు పాన్థుఁడైన మొసగి
రక్షింపుము,

మలయానిలమనలీయతి మణిభవనే కాననీయతి శబలః

విరహేణ వికలహృదయా నిర్జలమీనాయతే మహిలా. 13

తా:- మలయానిలము అగ్ని యగుచున్నది; మణిభవనము.. కానన మగుచున్నది; విరహవికలహృదయ యైన యీ మహిళ నిర్జలమైన మగుచున్నది.*

కాలాగురుద్రవం సా హాలాహలవద్ద్విజానతీ నితరామ్

అపి సీలోత్పలమాలాం బాలా వ్యాలావలిం కేలామనుతే. 14

తా:- కాలాగురుద్రవమును ఆ బాల హాలాహల మనుకొనుచున్నది; సీలోత్పలమాలాను వ్యాలావలిగా భావించుచున్నది.

తయా తిలో త్రమీయన్త్యా మృగశాబకచక్షుషా.

మమేయం మానుషో లోకో నాకలోక ఇవాభవత్. 15

తా:- ఆ మృగశాబకనేత్రి తాను తిలోత్తమ వలె నాచరించుచున్నది; దానిచే నా కీలోకము నాకలోక మగుచున్నది.

శోణాధరాంకుసంభిన్నాస్తస్త్వి తే వదనాంబుజే

కేసరా ఇవ కాశన్తే కాస్తదస్తాలికాంతయః. 16

తా:- తస్త్వి! నీ వదనాంబుజమందు శోణాధరాంకుసంభిన్నము లైన దంతపంక్తియొక్క కాంతులు కేసరముల వలె భాసించుచున్నవి.

*“అనలీయతి” = అగ్నినివలె ఆచరించుచున్నది. అనగా అగ్నివంటిదానినిగా భావించుచున్నది. “అనలమివ ఆచరతి” అను అర్థమున “ఉపమా నాదాచారే” అను సూత్రముచే ‘కళ్యణ’ ప్రత్యయము. “కాననీయతి” = తాననమునం దున్నట్లు ఆచరించుచున్నది. “కాననే ఇవ ఆచరతి” అను అర్థమున “అధికరణాచ్చ” అను వార్తికముచే ‘కళ్యణ’ ప్రత్యయము. “నిర్జలమీనాయతే” = నిర్జలప్రదేశమునందలి మీనమువలె ఆచరించుచున్నది. “కలహస్తాక్షో సలోపశ్చ” అను సూత్రముచే, “నిర్జలమీనః ఇవ ఆచరతి” అను అర్థమున ‘కళ్యణ’ ప్రత్యయము.

క్షమాపజ్ఞైకపదయోః పదయోః పతతి ప్రేయే
శేముః సరోజపదనానయనాదుణకాన్తయః.

17

తా :- క్షమాపజ్ఞైకపదము లైన పదములందుఁ బ్రయుఁడు పడినంతనే
సరోజపదనయొక్క నయనాదుణకాంతు బహుమించినవి.

నిర్వాసయంతీం ధృతిమంగనానాం శోభాం హరేరేణదృశో ధయన్త్యాః.
చిరాపరాధస్మృతిమాంసలోఽపి రోషః క్షణప్రాఘుణీకో బభూవ. 18

తా :- ఒక గోపిక శ్రీకృష్ణునిపై కినుక వహించి కూర్చున్నది.
ఆతడు చేసిన పాత అపరాధముల నన్నింటిని మననము చేసికొనుచున్నది.
ఇంతలో ఆతడు రానే వచ్చినాడు. శ్రీల దైర్యమును దూరముగ తొలగజేయునది
ఆతని సౌందర్యము. ఆ సౌందర్యము నీమె తడేకదృష్టితో చూచి ఆస్వాదించ
మొదలిడినది. ఇక నేమున్నది ! ఆ కోప మంతా క్షణకాలపు అతిథి యైనది.

విధివంచితయా మయా న యాతం
సఖిః సంకేతనికేతనం ప్రియస్య.
అధునా బత కిం విధాతుకామో
మయి కామో నృపతిః పునర్న జానే.

19

తా :- సఖీ ! విధివంచితనై ప్రియుని సంకేతస్థానమునకుఁ బోలేక
పోయితిని. ఇంక నిప్పుడు నృపతి యైన కాముఁడేమి సేయునో తెలియలేను!

వి :- “నృపతిః” = రాజు, సమస్త మానవుల చిత్తవృత్తులను పశప
రచికాని నడిపించుచు గనుక మన్మథుఁడును నృపతియే !

సువిమలమౌక్తికతారే ధవళాంకురచంద్రికాచమత్కారే.
పదనపరిపూర్ణచంద్రే సుందరి : రాకాఽసి నాత్రనందేహః 20

తా :- విమలము లైన ముత్యము లను నక్షత్రములు గలిగి నట్టియు,
ధవళాంకుర మను వెన్నెల గల్గి నట్టియు, మొగ మనెఁడు బూర్ణచంద్రికుడు
గలిగి నట్టియు, నీవు, సుందరీ ! పున్నమవే ! సందేహము లేదు.

రూపజలా చలనయనా నాభ్యావ ర్త కచావళిభుజజ్ఞా.
మజ్జన్తి యత్ర సంతః సేయం తరుణీ తరంగిణీవిషమా. 21

తా :- రూప మనెడు జలములు గలది, చంచలము లైన నేత్రములు గలది, నాభి యనెడి సుడి గలది, కచావళి యను భుజంగములు గలది; ఈ తరుణి, విషమతరంగిణి వంటిది.

నిపతద్భాష్పసంరోధము క్తవాఙ్మల్యతారకమ్.
కదా నయననీలాబ్జమాలోకేయ మృగేద్భుజః. 22

తా :- రాలుచున్న కన్నీటి నడ్డగించుటతో ముక్తచాంచల్యములైన తారకలు గల ఆ హరిణాక్షి నయననీలాబ్జము నెపుడు జూతునో!

యది లక్ష్మణ సా మృగేక్షణా న మదీక్షాసరణిం సమేష్యతి.
అమునా జడజీవితేన మే జగతా వా విఫలేన కిం ఫలమ్. 23

తా :- లక్ష్మణా ! ఆ సీతాదేవి నా విశ్వామార్గమునందుఁ బడనిచో యీ జడజీవితముతో నేమి ప్రయోజనము ? ఈ జగత్తుతో నేమి ప్రయోజనము ?

భవనం కరుణావతీ విశన్తి గమనాజ్ఞాలవలాభలాలసేషు
తరుణేషు విలోచనాబ్జమాలామథ బాలా పథి పాతయాంబభూవ. 24

తా :- ఆమె యింటిలోనికిఁ బోవుచున్నది. వెంట బడిన యువకులు గమనాజ్ఞాలవలాభము నాశించిరి; ఆమె వారియందు విలోచనాబ్జమాలను వేసి “పోయిరమ్మ”న్నది.

ఉషసి ప్రతిపక్షకామినీనదనాదంతికమంచతి వ్రేయే.
సదృశో నయనాబ్జకోయోరుదియాయ త్వరయాఽరుణద్యుతిః. 25

తా :- తెల్లవారినది; సవతి యింటినుండి ప్రియుడు వచ్చుచున్నాఁడు. భానిని జూచిన యామెయొక్క నయనాంతములందు వెంటనే యరుణిమఁ దోచినది.

ప్రాణాపహరణేనాసి తుల్యో హలాహతేన మే
శశాంక తేన ముగ్ధేన సుధాంబురితి భాషితః

26

తా :- ఓ, చంద్రుడా ! నీవు నా ప్రాణములను దీసివేయుచున్నావు.
అందుచే హలాహలసమానుడవు. ఎవడో తెలియనివాడు నిన్ను సుధాంబురి
దని యన్నాడు.

యదవధి దయతో విశోచనాశ్శాం
సహచరి దైవవశేన దూరతోభూత్.
తదవధి శిథిలీకృతో మదీయై
రథ కరణైః ప్రణయో నిజక్రియాసు.

27

తా :- చెలీ! విధికృతముగ నా ప్రియుడు కన్నులకు దూర మైనంతనే,
నా యింద్రియములు తమ పనులందు పట్టు వీడినవి.

నిఖిలాం రజసిం ప్రియేణ దూరాదుపయాతేన విబోధితా కథాభిః.

అధికం న హి పారయామి వస్తుంశఖి మా జల్ప తవాయినీ రసజ్ఞా. 28.

తా :- ఓసీ ! చాలాదూరము నుండి వచ్చిన నా ప్రియుడు, ఏవేవో
ప్రసంగములతో రాత్రియంతయు మేల్కొనునట్లుజేసినాడు. ఇతడనే నెక్కువ
జెప్పలేను. నీవు మాటాడకుము. నీది యిసుప నాలుక.

లోలాలకావళివలన్న్యయనారవింద
లీలావళంబదితలోకవిశోచనాయాః.

సాయాహని ప్రణయినో భవనం ప్రజన్తాల్లి
శ్చేతో న కన్య హరతే గతి రంగనాయాః.

29

తా :- చలించుచున్న అలకలు గలిగిన యా ముఖము ! చంచలము
లైన నయనారవిందములు ! లోకుల చూపు లన్నియు నామె వైపుననే!
ప్రియుని యింటికి బోవుచున్న యామె గఘనము ఎవని మానసము హరింపదు?

హరిణీ ప్రేక్షణా యత్ర గృహిణీ న విల్వోక్త్యతే
సేవితం సర్వసంపద్భిరసి తద్భవనం వనమ్. 30

తా :- ఆడుజీంకయొక్క కన్నులతో సమానమైన కన్నులు గంగృహిణి
యేయింటియందు లేదో! ఆయిల్లు సర్వసంపదలున్నను వనమే.

చలద్భ్రంగమివామృజపథీరనయనం ముఖమ్.

తదీయం యది దృశ్యేత కామః క్రుద్ధోస్తు కిం తతః. 31

తా :- అధీరనయనమైన యా ముఖము చలద్భ్రంగమైన యంతోజము.
అధిగన్పించినచో కామునకు కోపము వచ్చినను నన్నేమి సేయును?

యథా లతాయాః స్తబకానతాయాః స్తనావనమ్రే నితరాం సమాసి.

తథా లతా పల్లవినీ నగర్వే శోణాథరాయాః సదృశీ తవాఽపి. 32

తా :- స్తనావనమ్రా! స్తబకావనమ్రమైన లతతో నీ ట్లు సమానురా
లవో అట్లే పల్లవించిన యా లత యెఱ్ఱని పెదవి గల నీకు సమానమైనది.

ఇదం లతాభిః స్తబకానతాభిః మనోహరం హస్త వనాస్తరాశమ్
సదైవ సేవ్యం స్తనభారవత్సో న చేద్యవత్సో హృదయం హరేయః. 33

తా :- స్తనభారవతులైన యవతులు మనస్సును హరింపకున్నచో
స్తబకానతములైన లతలతోడి మనోహరమైన వనాంతరాళము సదా సేవ్యము.

సా మదాగమనబృంహితతోషా శాగరేణ గమితాభిలదోషా.

బోధితాపి బుబధే మధుపైర్వ ప్రాతరాననజసారభలబ్ధే. 34

తా :- నేను పట్టునన్న సంతోషముతో యామె రాత్రి యంతయు గాచి
నది. కడపటి యామమున యామె నిద్రవోయినది. తెల్లవారి తన్ముఖ సువాసనలచే
నాకర్షింపబడి మధుపము చుట్టు దిగుచు రుంకరించుచున్నది. కాని యామె
నిద్ర లేచుటలేదు,

అవిచింత్యశీక్తివిభవేన సుందరిః ప్రథితస్య శంఖరరిపోః ప్రభావతః.
విభుభావమంచితమాం తవాననం నయనో సరోజదళ నిర్విశేషతామ్. 35

తా :- సుందరీ! మన్మథుని శక్తి యవిచింత్య మైనది; ప్రాకృతిక నియమములు దాని కడ్డరావు. నీ ముఖము చంద్రభావము వహించినది. నయనములు సరోజదళ నిర్విశేషము లైనవి.

మీనవతీ నయనాభ్యాం కరచరణాభ్యాం ప్రపుల్ల కమలవతీ
శైవాలినీ చ కేశైః సురసేయం సుందరీ సరసి. 36

తా :- ఈ సుందరి నయనములతో మీనవతి. కరచరణములతో ప్రపుల్ల కమలవతి. కేశములతో శైవాలిని. సురస! ఇది యొక సరసి!

వి :- మీనవతి యనగా చేపలు గలది యని యర్థము; చేపల వంటి కన్ను లావిడ కున్న చన్న మాట! ఆమె కరచరణములు వికసించిన పద్మము లతో సమానము లైనవి.

“సురసా” = రస మనగా నీరును శృంగార రసమును.

పాంథ : మందమతే కిం వా సంతాపమనువిన్దసి
పయోధరం సమాశాన్స్వ యేన శాన్తి మవాప్నయః. 37

తా :- ఓయి! పాంథుడా! నీవు మందమతివి. ఎందుకు తపించు చున్నావు? పయోధరమును పొంది శాంతి నెట్లు బొందలేకైతివి? *

వి :- “పయోధరం” = మేఘము, శ్రీలయెద.

సంపద్యతాం తామతిమాత్రతన్వీం శోభాభిరాభాసితసర్పలోకామ్.
సౌదామినీ వా సితయామినీ వేత్సేవం జననాం హృది సంశయోభూత్. 38

* పయోధరమునకై ఎదురుచూడుము. శాంతిని భొందగలవు.

తా :- అతిమాత్రతన్వి యైన యా సుందరి తన కాంతులచే దిక్కుం
ఫెలిగించుచున్నది; ఆమెను జూచి మెఱవనుకొన్నారు; పున్నమ యనుకొన్నారు.

సవల్లవా కిం ను విభాతి వల్లరీ సపుల్లవద్దా కిమియం ను పద్మినీ.
సముల్లాసత్వాజీవదాం స్మితాననామి తీక్షణాః సమలంభి సంశయః. ౩9

తా :- ఆమె పాజీవల్లవ మెఱుగా నున్నది. ముఖముపై చిరునవ్వు;
ఆమెను గాంచిన జనులు సవల్లవ మైన వల్లరి యనుకొన్నారు. పుల్లవద్ద మైన
పద్మిని యనుకొన్నారు.

నేత్రాభిరామం రామాయా వదనం వీక్ష్యతత్క్షణమ్
సరోజం చంద్రబిమ్బం వేత్యభిలాః సమశేరత. 40

తా :- నేత్రాభిరామ మైన యామె ముఖమును జూచి సరోజమా ! లేక
చంద్రబింబమా ! యని యందఱకును సంశయము.

కనకద్రవకాన్తికాన్తయా మిలితం రామమదీక్ష్య కాన్తయా.
చవలాయుతవారిదభ్రమాన్మన్మతే చాతకపోతకైర్వనే. 41

తా :- సీతాదేవి శరీరకాంతి కనకద్రవకాంతి ; రాముడు నీలమేఘ
శ్యాముడు ; జానకితో గూడిన రాముడు మెఱపుతో గూడిన మేఘము వలె
నున్నాడు. అతనిని జూచి చాతకపోతకములు వారిదభ్రమతో నర్పించినవి :

వనితేతి వదన్త్యేతాం లోకాస్సర్వే వదన్తు తే.
యూనాం పరిణతా సేయం తపస్యేతి మతం మమ. 42

తా :- ఈమె నందరును వనిత యని పిలుచుచున్నారు. పిలుచుకొననిమ్ము;
నాకేమి? యువకుల పరిణిత మైన తపస్సని నా యభిప్రాయము.

స్మయమానాననాం తత్ర తాం విలోక్య విలాసినిమ్.
చకోరాశ్చంచరీకాశ్చ ముదం పరతరాం యయుః. 43

తా :- చిరునవ్వుతోడ గూడిన యామె ముఖమును జూచి, చకోరములు, చంచరీకములు బొందిన యానందమునకు మేరలేదు.

వి :- ఆమె నవ్వు వేన్నెల వలె నున్నది. అందుచే ఆమె ముఖమందు చకోరములకు చంద్రభాంతి; పద్మములకు కమలభాంతి.

పదనకమలేన జాలే : స్మితసుషమాలేశమాదధానీ యదా.

జగదీహ తదైవ వానే దశార్థవాణేన విజితమితి. 44

తా :- బాలా! నీ పదనకమలమందు చిరునవ్వుయొక్క కాంతిలేక మెప్పు డాభాసించెనో, అప్పుడే పంచబాణుండు లోకమును జయించె ననుకొన్నాను.

కలిందజానీరభరేల్దమగ్నా బకాః ప్రకామం కృతభూరిశబ్దాః
ధ్వాస్తేన వైరాద్వినిగీర్యమాణాః క్రోశన్తి చున్ద్యే శశినః కిశోరాః. 45

తా :- యమునలో కొంగ లున్నవి. అవి నీటిలో సర్దము మునిగి యటచుకొనుచు గడ్డకు వచ్చుచున్నవి. వానిని జూచినపుడు చీకటితో బోరి గడ్డకు వచ్చుచున్న పాలచంద్రుల వలె నున్నవి. *

పరస్పరానంగముఖాన్మతభ్రువః.

పయోధరా వీనతరా బభూవతుః.

తయోరమృష్యన్నయమున్నతిం వరా

మవైమి మధ్యోస్తనిమానవేతి. 46

తా :- పరస్పరము చేరి శ్రీ యెద ధారతరమైనది. దానిని సహింపలేక మధ్యము కృశింపఁదొడగినది.

వి :- ఇరువురు శత్రువులు తమలోతాము సంధిజేసుకొని యొక్కటై వచ్చినప్పుడు ఒకరాజు సహింపలేడుగదా!

* నల్లని యమునాజలములో సగము మునిగి కొంగలు ధ్వని చేయుచున్నవి. వైరముచే అంధరారము పాలచంద్రులను మ్రుంగివేయుచుండగా అవి అరచుచున్న పని తలచెదను.

జనమోహకరం తవాలి మన్మో చికుకారామిదం ఘనాన్ధకారమ్.

వదనేన్దురుచామిహ ప్రచారాదివ తన్వంగి నితాన్తకాన్తిమన్తమ్. 47

తా :- తన్వంగీ! నీ చికురము జనుల మోహింపజేయు ఘనాంధకారము. వదనేందురుచులు బ్రసరించినవి. అది యతీవకాంతివంతమైనది. ¹

దివానికం వారిణి కంతదమ్మే

దివాకరారాధనమాచరన్తి.

వక్షోజతాయై కిము పక్ష్యలాక్ష్యో

స్తవశ్చర త్తమ్బుజ వజ్జిరేషా.

48

తా :- ఈ పద్యములు రాత్రింబవళ్ళు కుత్తుకబంటి నీటిలో నిలిచి దివా కరుని గూర్చి తప మొనర్చుచున్నవి. వీనికి ఈ పక్ష్యలాక్షియేదఁ బోయెడు నాన యున్నదా యేమి?

వియోగవహ్నికుండేన్స్త్రి హృదయే తే వియోగిని :

ప్రియసంగసుఖాయేవ ముక్తాహారస్తవస్యతి.

49

తా :- ఓసీ! వియోగిని! వియోగవహ్నికుండ మైన నీ హృదయమందు ముక్తాహారము ప్రియసంగసుఖమునకై తపస్సు వట్టినది.

నిధిం లావణ్యానాం తవ ఖలు ముఖం నిర్మితవతో

మహామోహం మన్మో సరసిరుహసూనోరుపచితమ్.

ఉపేక్ష్య త్వాం యస్మాద్విధుమయమకస్మాదిహ కృతీ

కలాహీనం దీనం వికల ఇవ రాజాన మకరోత్.

50

తా :- లావణ్యనిధి యైన నీ ముఖమును సృష్టించిన తరువాత బ్రహ్మ దేవుని బుద్ధి అవకలవక లైన దని యనుకొందును. అందుకే వాడు చంద్రుని వికలుఁ డైన రాజును వలె కలాహీనునిగా నొనర్చినాడు. ²

¹ వరనేందురుచులు ఈ వైపు ప్రసరింపకుండుటచే ఈ అంధకారము నితాంత కాంతిమంతమై యున్నది.

² కావుననే ఇతడు వికలుడు వలె (వికలఇవ) నీ ముఖ ముండగా వానిని ఉపేక్షించి కలాహీను డైన చంద్రుని రాజును చేసినాడు.

స్తనాస్తగ్గతమాణీక్యవపుర్బహిదుపాగతమ్.

మనోసురాగం తేతస్విమన్యోవల్లభమీక్షితుమ్.

51

తా :- ఓ, తస్మి! నీ మనోసురాగము వల్లభుని వీక్షించుటకువలె
స్తనాంతర్గతమాణీక్యశరీరమును ధరించి గడ్డకు వచ్చినది.

జగందతరమమృతమయైరంభుభిరాపూరయన్ప్రితరామ్.

ఉదయతి వదనవ్యాజాత్ కిము రాజా హరిణశాఖనయనాయాః.

52

తా :- జగత్తును సుధామయకిరణములచేత సింహించుటకు చంద్రుడు
దీని ముఖవ్యాజమున వచ్చిన ట్టున్నది.

తిమిరశారదచంద్రిచంద్రికాః కమల విద్రుమచమ్పకకోరకాః.

యది మిలంతి కదావీ తదాననం భలు తదా కలయా తులయామహే.

53

తా :- చీకటి, శారదచంద్ర - చంద్రికలు, కమలము, పగడము,
సంపెగమొగ్గ, యివి యన్నియు సొకచోట జేరి యున్నచో నీ ముఖమునకు
సమాన మగును.

వి :- తిమిరము కేశపాశమును బోలును; శరదించుకాంతి నవ్వు;
వారిజము ముఖమండలము; పగడము పెదవి; సంపెగమొగ్గ నాసిక.

ప్రియే! విషాదం జహిహీతి వాచం ప్రియే సరాగం వదతి ప్రియాయాః

వారాముదారా విజగల ధారా విలోచనాభ్యాం మనసశ్చ మానమ్.

54

తా :- “ప్రియా! విషాదమును వదలిపెట్టుము.” - ఈ రీతి వల్లభుడు
వల్క్కుచున్నాడు. ఆ మాటలతో నాయకకు కనులనుంచి నీరు గారెను; మనస్సు
నుండి మానము మాయ మైనది.

రాజ్యాభిషేకమాజ్ఞాయ శంఖరాసురవైరిణః.

సుధాభిర్భగతీమధ్యం లింపతీవ సుధాకరః.

55

తా :- మదనునకు రాజ్యాభిషేక మైన దని సంతోషించిన చంద్రుడు సుధలతో జగత్తును బూయుటవలె !!

ఆననం మృగశావాశ్యా వీక్ష్య లోలాకావృతమ్.

భ్రమభ్రమర సంభారం స్మరామి సరసిరుహమ్.

56

తా :- చలించుచున్న ముంగురులు గల దీని మొగమునుఁ జూచి భ్రమ దృఢమగసంభార మైన సరసిరుహము జ్ఞాపకమునకు వచ్చుచున్నది.

యాస్త్రీ గురజనై స్సౌకం స్మయమానాననాంబజా.

తిర్యగ్గ్రీవం యదద్రాక్షేత్ తన్నిష్ఠత్రాకరోజ్జగత్.

57

తా :- గురుజనులతో పాటు యింటికిఁ బోవుచున్నది. మెద మలపి స్మయనూనముఖాంబుజముగా మచిన యా చూపు జగత్తును నిష్ఠుర మొనర్చినది.

విబోధయః కరస్పర్శైః పద్మినీం ముద్రితాననామ్.

పరిపూర్ణోఽనురాగేణ ప్రాతర్జయతి భాస్కరః.

58

తా :- ముద్రినానన యైన పద్మినిని కరస్పర్శములచేత, పరిపూర్ణాను రాగముచే విబోధ మొనరించుచు ప్రభాతమున భాస్కరుడు వెల్లుచున్నాడు.

*ప్రయోగించిన బాణము నేరుగ పోయి లక్ష్యమును వేధించుటకై పొన్న దగ్గర పక్షిరెక్కలు కట్టుదురు. బాణము శరీరములో ఈ ప్రక్కనుండి అప్రక్కవరకు రంద్రము చేసికొని మాసికొని పోయినచో ఆ రెక్కలు రాలిపోవును. లక్ష్యమును ఆ దిక్కుముగ వేధించుట నిష్పత్రాకరణము. బాణము శరీరమునకు లగ్నమై ఉండిపోయినచో పత్రములు ఊడవు. అట్లు కొట్టుట సప్తత్రాకరణము. “సప్తత్రినిష్పత్రాదతివ్యథనే” అను సూత్రముచే ‘డాచ్’ ప్రత్యయము వచ్చి ‘సప్తత్రికరోతి’ ‘నిష్పత్రికరోతి’ అను రూపములు సిద్ధించును.

అనన్య వల్గవచనైః వినివారి తేఽపి
రోషాత్ప్రయాతుముదితే చయి దూరదేశమ్.
ఖాలా కరాజ్ఞాని నివేశవశంవదేన
క్రీడాబిడాల శిశునాఽట దురోధ మార్గమ్.

59

తా :- ఆమె మధురీవచనములతో బ్రతిమాలి యోతయో యడ్డగించినది!
నా కోపము చల్లారలేదు. పోవుట కుద్యమించితిని. అపుడావివ చేతినైగతో పిల్లని
నా దారికడ్డము వచ్చునట్లు జేసినది.

లభూద ప్రత్యూహః కుసుమశరకోదజ్ఞ మహిమా
విలీనో లోకానాం నహ నయనతాపోఽపి తిమిర్నైః.
తవాస్మిన్ పీయూషం కిరతి పరిత స్తన్విః వదనే
సతో హేతోః శ్పేతో విధురయస్యదేతి ప్రతిదినమ్.

60

తా :- కుసుమశరుని కోదండమహిమ నిరాఘాటముగ జెల్లుచున్నది.
చీకటులచేత లోకమునకేర్పడిన నయనతాపము మాయ మైనది. నీ మొగము
పీయూష వర్షము గురియుచునే యున్నది. ఇంక నేల వృథాగా యీ చంద్రుడు
ప్రతిదిన ముదయించుట !!

వినైవ శస్త్రం హృదయాని యూనాం
వివేకభాజ్ఞామపి దారయన్త్యైః.
అనల్పమాయామయవల్గలీలా
జయంతి నీలాజ్ఞదళాయతాక్ష్యైః.

61

తా :- శస్త్రములేకనే యువకుల మనస్సులను భేదించుచున్నారు. వివేకుల
యొక్క మనస్సులనుగూడ గలంచుచున్నారు. మనోహరములైన వీరి లీలలు,
అనల్పమాయామయములు ; అట్టి నీలాజ్ఞ దళాయతాక్షులు వెల్గొందుచున్నారు.

మృణాల మందానిల చందనానామశీరశైవాలకుశేళయానామ్.
వియోగదూరీకృతచేతనాయం వినైవ శైత్యం భవతి ప్రతీతిః.

62

తా :- ఒకతె వియోగముతో బుద్ధి వొలగినవై నది. దానికి తామరతూండ్ల; మంద్రానిలములు, చందనములు, వట్టివేళ్ళు, నాచు, పద్మములు, వీని ప్రతితి చల్లదనము లేకుండగనే గలుగుచున్నది.

యదవధి నిలాసభవనం యౌవనమువియాయ చంద్రవదనామూః.

దహనం వినైవ తదవధి యూనాం హృదయాని దహ్యంతే 63

తా :- ఈ చంద్రవదనకు విలాసభవన మైన యౌవనోదయమైనది మొదలు, యువకుల హృదయములు అగ్ని లేకనే కాలుచున్నవి.

న మిశ్రయతి లోచనే సహనితం న సంభాషతే
కథాసు తప్త కించ సా విరచయత్యరాణాం భ్రువమ్.
విపక్షసుదృశః కథామితి నివేదయంత్యా పురః
ప్రియస్య శిథిలీకృతః స్వవిషయేనురాగగ్రహః. 64

తా :- “కనులతో కన్నులు గలుపదు; చిరునవ్వుతో భాషింపదు; నీ కథలు చెప్పి నపుఁ దామె కుటిలము లైన కన్ను బొమ్మలను గదల్చును”- సవతిపై నొకతె యీ మాటలు ప్రియునితోఁ జెప్పుచుండెను. దానిని వినుచున్న వల్లభునకు కొండెములు చెప్పుదాని యందే యనురాగము తగ్గిపోయినది.

బడబానలకాలకూటవన్ మకరవ్యాళగజైస్సహైభితః.

రజనీరమణో భవేన్నృణాం న కథం ప్రాణవియోగకారణమ్. 65

తా :- ఈ చంద్రుడు బడ బానల కాల కూటములతోఁ బుట్టెను. మకర వ్యాళములతోఁ బాటు బెరిగెను. ఇంక వీడు జీవుల నెందుకుఁ జంపడు?

లభ్యేత ఫుల్లైర్గృహణో మనోజ్ఞా
తయా సుపుత్రాః పరితః పవిత్రాః.
స్నేతం యశస్యై సముదేతి నిత్యం
తేనాస్య నిత్యః ఖలు నాకలోకః.

తా:- పూర్వ పుణ్యముతో మంచి భార్య లభించును. ఆ పుణ్యముతోనే ఆమె యందు సుపుత్రులు జన్మింతురు; వారితో వంశమునకు గీర్తి యేర్పడును; తండ్రికి నాక లోక వాసము గల్గును.

ప్రభురవి యాచితుకామో భజతే వామోరు : లాఘవం సహసా.

యదహం త్వయాధర్మార్థే నవది విముఖ్యా నిరాశతాం నీతః. 67

తా:- ఓసీ ! వామోరూ ! ప్రభు వైనను సరే ! యాచించెనా- వాని గౌరవ మప్పుడే వీగిపోవును. నేను నీ యధరమును గోరితిని. నీవు మొగము ద్రిప్పితివి. నిరాశ నన్నావరించెను.

జలకుంభముష్ణితరసం నవది సరస్యాః సమానయంత్యాస్తే.

తటకుంజగూఢసురతం భగవానేకో మనోభవో వేద.

68

తా:- సరస్సు నుండి జలకుంభములు దెచ్చుచున్నావు. గట్టునందలి నికుంజములోని నీ గూఢసురతము భగవంతుడైన మనోభవుఁ డెక్కడో మొలుగ వలెను !

త్వమివ పథిక ! వ్రేయో మే విటవిస్తోమేషు గమయతి క్లేశాన్.

కిమితోఽన్యత్కలం మే సంప్రప్నోతి యత్పాంథః జీవామి 69

తా :- ఓయీ ! పథికుడా ! నీ చలెనే. నా భర్తయు, విదేశములందు చెట్లనడుమ కష్టము లనుభవించుచున్నాడు. ఇంత కన్నను నా కుళం మే మున్నది ? నే నింకను జీవించి యున్నాను.

తులామనాలోక్య నిజామఖర్చం గౌరాంగి గర్వం న కదాపి కుర్యాః

లసంతి నానాఫలభారవత్కౌలతాః కీయన్తో గహనాన్తరేషు. 70

తా :- గౌరాంగీ ! నీ సాటి లేదని గర్వము వహింపకుము. ఫల భారముతో వంగిన తీగె లెన్నో యడవులలో నున్నవి.

అసాయం సరిలాంతః సవితారముపాన్యసాదరం తవసా.

అధునాజ్ఞేన మనాక్ తవ మానిని తులనా ముఖస్యాఽపి.

71

తా :- ఓసీ ! ప్రొద్దుటనుండి సాయంకాలమువరకు పద్మము నీ ముఖ సామ్యమునకై సవితను గూర్చి తప మొనర్చినది; ఒనర్చి, యేదో నీ ముఖ సామ్యమును గొంత సాధించికొన్నది.

అయి: మందస్మిత మధురం వదనం తన్వంగి యది మనాక్ పరుషే.

అధునైవ కలయ శమితం రాకారమణస్య హంతః సామ్రాజ్యమ్. 72

తా :- తన్వంగి! నీ మొగముపై రవ్వంత చిరునవ్వు దోచినదే చాలును. పున్నమనాటి చంద్రుని సామ్రాజ్య మస్తమించినదే యగును.

మధురతరం స్మయమాసః స్వస్మిన్నేవాలవంశాల్లనైః కిమపి.

కోకనదయంస్త్రిలోకే హాలమ్మనశూన్యమిక్షతే క్షీణః.

73

తా :- ఈ త్రాగినవాడు మాటికిని బిగ్గరగా నవ్వును. తనలోఁ దా నేమో గొణిగికునును. ఈ ప్రపంచము సంతయు కోకనదము వలె నెట్లుగా జూచును. శూన్యముల వైపు వీక్షించును.

మధురసాన్మధురం హి తవాధరం తరుణీ మద్భదనే వినివేశయ.

మమ గృహాణ కరేణ కరామ్బుజం పపవతామి హహా భభ భూతలే. 74

తా :- తరుణీ ! మధురసమునకన్న మధుర మైన నీ యధరమును నా వదనమున వినివేశింపుము. నీ కరముతో నా కరామ్బుమును గైకొమ్ము ! భూమిపై బడిపోదును !

శతేనోపాయానాం కథమపి గతః సాధశిఖరం

సుధాఫేనస్వచ్ఛే రహసి శయితాం పుష్పశయనే.

విదోధ్యో జ్ఞామాజ్ఞీం చకీతనయనాం స్మేరవదనాం

సనిశ్శాసనం శ్లిష్ఠ్యత్యహహా: సుకృతీ రాజరమణీమ్.

75

తా :- శతోపాయములతో, సౌధ శిఖరమును జేరెను. ఆ రాజు రమణి
సుధాఫేనస్వచ్ఛ మైన శయనమందు నిద్రించుచున్నది. ఆమెను నిద్ర లేపి
నాడు; తొలుత భయముతో నామె కన్నులు చకితము లైనవి; తరువాత సంతో
షముతో నవ్వినది; ఊర్పులతో పాటు ఆమెను ఆ పుణ్యవంతుడు కౌగిలించు
కొనుచున్నాడు.*

[ప్రాదుర్భవతి పయోధే కజ్జలమలినం బభూవ నభః.

రక్తం చ పథికహృదయం కపోలపాతీ మృగదృశః పాణ్డుః. 76

తా :- ఆకసమందు మబ్బు దోచినది. నభము కజ్జలమలిన మైనది.
పథికుల హృదయములు రక్తము లైనవి. మృగీదృశల కపోలములు తెల్ల
వారినవి.

కరుణ సముల్లాసము

పాపం హస్తమయా హతేన విహితం సీతాపి యద్భాషితా
సా మామిష్ఠముఖీ వినా బత వనే కిం జీవితం ధాన్యతి.
అలోకేయ కథం ముఖం సుకృతినాం కిం తే వదిష్యంతి మాం
రాజ్యం యాతు రసాతలం పునరిదం న ప్రాజీతుం కామయే. 1

తా :- ఆహా!! నాచేత నెంత పాప మొనర్చబడినది! సీతాదేవిని వదలి
తిని! ఆమె నేను లేక వనములలో నెట్లు బ్రదుకును? ఇంత దుర్మార్గుడ నైన
నేను పెద్దలముఖముల నెట్లు జూతును? వారు నన్నేమనందురు? రాజ్యము
పాతాళ మువరకు గ్రుంగుగాక! నేను జీవింపగోరుటలేదు!

శాంత సముల్లాసము

జగజ్జాలం జ్యోత్స్నా మయనవసుధాభిరట్టలయ
జ్ఞానానాం సంతాపం త్రివిధమపి నద్యః ప్రశమయన్.
శ్రీతో వృద్ధారణ్యం నతనిఖిలబృద్ధారకవృతో
మమ స్వాస్త్యస్తాస్త్యంతం తిరయతు నవీనో జలధరః. 1

తా :- వృద్ధారణ్యములలో యొక నవీనజలధర ముదయించినది. దాని చుట్టును బృందారకులు గుమికూడినారు. అది జగజ్జాలము సంతయు జ్యోత్స్నా మయము లైన నవసుధలతో నింపుచున్నది. జనుల యొక్క త్రివిధతాపములను తక్షణమే మాన్పుచున్నది. ఆ నవీనజలధరము నా యంతర్ధ్వంతమును మార్చు గాక !!

గ్రీష్మచణ్డకరమణ్డలభీష్మజ్వాలసంసరణతాపిత మూర్తేః
ప్రావృషేణ్య ఇవ చారిధరో మే వేదనాం హరతు వృష్టివరేణ్యః. 2

తా :- నేను గ్రీష్మ చండకర మండలము యొక్క భీష్మ జ్వాలా సంసరణ తాపిత మూర్తిని. వర్షాకాల జలధరము వలె నా వేదనను వృష్టి వరేణ్యుడు హరించుగాక !!

అపారే సంపారే విషమ విషయారణ్యసరణౌ
మమ భ్రామంభామం విగతత విరామం జడమతేః.
వరిశ్రాంతస్థాయం తరణితనయాతీరనిలయః
నమస్తాత్రంతాపం హరినవలయాల స్థిరయతు. 3

తా :- అపార మైన యీ సంసారమున విషమ విషయారణ్య మార్గము ములలో బుద్ధి మతిచి వినుగు లేక దిరిగితిని. తిరిగి తిరిగి యలసిపోయినాను. యమునా తీర నిలయ మైన చృష్ణుకనెడు సంతమాంము నా సంతాపమును హరించుగాక !!

అలిజితో జలధికన్యకయా నలీలం
లగ్నః ప్రేయంగులతయేభ తదు స్తమాలః.
దేహవసానసమయే హృదయే మదీయే
దేవశక్వాస్తు భగవానరవిన్దనాభః.

4

తా :- లక్ష్మీదేవి చేత నలీలముగఁ గొగిలింపబడి, ప్రేయంగులతా
పరివేష్టిత మైన తమాల వృక్షము వలె నున్న స్వామి దేహవసాన సమయమున
నా హృదయమున భాసించు గాక !!

నయానానన్దనందోహతున్దిలీకరణక్షమా.
తిరయత్వాట సంతాపం కాపి కాదమ్భనీ మమ.

5

తా :- నయనానంద సందోహ తున్దిలీకరణక్షమ మైన అట్టి దిట్టి దని
చెప్పరాని, కాదంబిని వేగముగ నా సంతాపమును హరించు గాక !!

గణికాజామికముఖ్యానవతా భవతా బతాహమపి
సీదన్ భవమరుగ రై కరుణామూర్తే న సర్వభోషేక్ష్యః.

6

తా :- స్వామి ! నీవు కరుణామూర్తివి. గణికాజామిక ముఖ్యులను గాచి
తివి. నేను సంసార మను మరుగ ర్తమునఁ జిక్కి బాధ పడుచున్నాను. నన్ను
నీ వుపేక్షింపరాదు.

మలయానిలకాలహటయోరమణీశంతలభోగి భోగయోః.

శ్వపచాత్మభువో నిరంతరా మమ భూయాత్పరమాత్మని స్థితిః.

7

తా :- మలయానిలమందును, హాలాహలమందును, రమణీకుంతలము
లందును, భోగిభోగమునందును, శ్వపచ మన్మథులయందును, నాకొక్కచే
పరమాత్మబుద్ధి యేర్పడుగాక !!

నిఖిలం జగదేవ నశ్వరం పునరస్మిన్నితరాం కలేవరమ్.

అథ తస్య కృతే కియానయం క్రియతే హస్తః జన్తైః పరిశ్రమః.

8

తా :- ఈ జగత్తే నశ్వరము. ఇక శరీరము నశ్వరము గాదా! దీని కౌఱకు మానవులెంతగా బ్రయాసపడుచున్నారో!!

అనువదమఖిలాన్తోకాన్ మృత్యుముఖం ప్రవిశతో నిరీక్ష్యౌఽపి.

హా : హన్తః కిమితి చిత్తం విరమతి నాద్యాపి విషయేభ్యః.

9

తా :- అయ్యో! ప్రతినిమేషమందును మృత్యుముఖమున బ్రవేశించువారినెఱుఁజూచుచునే యున్నాము. కాని యీ మనస్సు విషయములనుండి మరలుటయేరేదు.

నపది విలయమేతు రాజలక్ష్మీదుపరి పతన్త్యథవాక్యపాణధారాః.

అపహరతుతరాం శిరః కృతాన్తో మమ తు మతిర్హు మనాగపేతు ధర్మాత్ 10

తా :- రాజ్యము నశించుగాక! తలపై కత్తులాడుగాక! నా శిరస్సును, యముడు హరించుగాక! అయినను నా మనస్సు ధర్మమునుండి తొలగకుండుగాక!

అపి బహుదహనజాలం మూర్ధ్ని రిపుత్యై నిరంతరం భమతు.

పాతయతు వాసిధారై అహమణుమాత్రం న కించిదపి భాషే. 11

తా :- శత్రువులు నా తలపై నిరంతరము నిప్పులు ముంకితురు గాక! ఖడ్గపాత మొనర్తురు గాక! నేనేమియుఁ బలుకను.

సంపూర్ణము.

శ్రీ:

భామినీ విలాసము

శ్లోకానుక్రమణిక

శ్లో	పేజీ	శ్లో	పేజీ
అ		అపారే సంసారే	168
అకరుణమృషా	68	అపిబహుల దహన	170
అకరుణహృదయ	71	అప్యకుర్వన్ సహ	145
అజ్ఞాయమానమలికే	150	అశ్శీరత్నమధో	118
అజ్ఞాని దత్తా	90	అభూదప్రత్యూహ	162
అజ్ఞః సుకుమార	86	అమరతరు	15
అజ్ఞానిస్థాని	144	అమితగుణోపి	42
అతిపరిచయా	145	అయాచితః సుఖం	139
అద్వితీయం రుచా	149	అయికోకిలపాక	122
అధరద్యుతి	82	అయిదలదరవిన్ద	4
అధరేణ సమా	92	అయిబతగురు	117
అధిరజనిప్రియ	94	అయిమందస్మిత	165
అధిరోవ్యహరస్య	70	అయిమలయజ	7
అనవరతపరోపకార	137	అయిరోష	25
అనిశంశయనా	86	అయేజలధిసన్ని	104
అనుపదమఖిలాన్	170	అయేమధుప	129
అస్తశ్చిద్రాణి	126	అరుణమపి విద్రుమ	89
అన్యాజగద్ధిత	98	అలక్ష్మర్తుం కర్ణా	75
అవసీతపరిమలా	12	అలభతబత	139
అపసరమధుకర	142	అలిరసౌ	120
		అలిర్మృగోవా	85

అపధా దివసా	61	ఉ	
అవిచి న్యశక్తి	158	ఉచ్చిష్ట పత్రనివయే	119
అవీరతంపర	186	ఉడుగజపరివారో	144
అవ్యాఖ్యేయాం	107	ఉత్తమానా ముపిశ్రీణాం	138
		ఉత్సాహం వనితా	132
ఆ		ఉదితం మండల	93
ఆగతఃపతిరితీరితః	61	ఉద్దామద్యమణి	121
ఆననం మృగ	161	ఉపకారమేవ	43
ఆనన్ద మృగ	135	ఉపనిషదఃపరి	71
ఆనమ్యవల్గు	162	ఉపరికరవాల	8
ఆపద్గతః ఖలు	38	ఉషసిప్రతిపక్ష	153
ఆపేదిరేమ్మర	10	ఊ	
ఆమూలాద్రత్న	113	ఊషరేషు వివరేషు	130
ఆయాత్రైవ నిశా నిశా	75	ఏ	
ఆయాత్రైవ నిశా మనో	77	ఏక స్త్యంగహనే	13
ఆయాన్తి నిర్యాన్తి	129	ఏకో విశ్వసతాం	37
ఆరామాధిపతి	17	ఏణీ గణేషు	28
ఆలింగితోజలధి	169	ఏత్యకుసుమాకరోమే	136
ఆలీషుకేలిరభసేన	59	ఔ	
ఆలోక్యసుందరి	83	ఔత్సుక్యాత్పరి	94
ఆవిర్భూతా యదవధి	79	ఔదార్యం భువన	36
ఆసాయం సలిలా	165	క	
ఇ		కథయ కథమివాశా	67
ఇతఏవ నిజాలయం	66	కనక ద్రవకాన్తి	157
ఇదం లతాభిః	155	కపోల పాలంతవ	58
ఇదమప్రతిమం	93		
ఇయత్కాం సంపత్తా	24		

కపోలాపున్నూల	78
కమలిని మలిసి	6
కురికుంభ తులా	91
కలిందజానీర	158
కర్పూరదూలీ	144
కరూరవ రిరివ	102
కలభతవా నైక	15
కలిన్దగిరి	105
కస్తూరికాతిలక	55
కస్త్రైహ న	52

కా

కాన్త్యాసువర్ణ	102
కాలాగురుద్రవం	151
కావ్యాత్మనామనసి	100

కి

కింఖలురత్నై	24
కింజల్పసి ముగ్ధతయా	74
కింఠీర్థంహరిపాద	53
కింతేన మేరుగిరిణా	148
కింసిశంకం శేషే	111
కిమహం వదామి	135
కిమితి కృశాసి	95

కు

కువకలశయుగా	68
------------	----

కృ

కృతం మహోన్నతం	136
కృతపపి మహోష	134

కే

కేనాపిమే విలసితేన	100
కేలీమందిర మాగతస్య	87

క్రై

క్రైశోరేవయసి	80
--------------	----

క్ష

క్షమాపణైకపద	152
-------------	-----

ఖ

ఖండితానేత్రకంజాః	139
ఖద్యోతో ద్యోతతే	142
ఖలః కాపట్యదోషేణ	134
ఖలః సజ్జన	47
ఖలాస్తు కుశలాః	135

ఖి

ఖిద్యుతి సావధి	87
----------------	----

గ

గణికాజామిక	169
గరిమాణ మర్ప	72
గర్జతి శరది	144
గర్జితమాకర్ణ్య	53
గర్భాన్ స్వతో	128

గా

గాహితమఖిలం	134
------------	-----

గి	చి	
గిరయో గురవ	49	చిన్నామీలితమానసో 74
గిరాందేపీ వీణా	114	చిన్నాశశామ 99
గిరి గహ్వరేషు	31	
గీ	చీ	
గీర్భిర్గురూణాం	40	చేలాంచలేన 91
గు	చా	
గుణ్ణతి మంజుమిలిందే	11	చాయాభిఃప్రథమం 125
గుణ్ణతి మంజుపరితో	118	
గుణ్ణారంజిత	123	జగజ్జాలం 168
గుణేషు యత్నః	121	జగదంతర 160
గుణైరుత్తంగతాం	120	జతరజ్వలన 28
గుణైరుత్తంగతాం	121	జనకఃసాను 51
గురుజనభయ	57	జనమోహకరం 159
గురుభిః పరివేల్లితా	62	జన్మస్థలీవారణ 122
గురుమధ్యగతా	62	జమ్మీరశ్రియ 90
గురుమధ్యే హరిణాక్షీ	93	జలకుమ్భముంభిత 164
గ్రీ	జి	
గ్రీష్మచందకర	168	
గ్రీష్మే గ్రీష్మతరైః	20	జితమాక్రిక 90
గ్రీష్మోష్మాదలితో	188	
చ	త	
చపలాజలదా	112	తదీనిచిరాయ 13
చంద్రుష్ణ	155	తత్త్వంకిమపి 187
చా	త	
చాతకశ్రీవతురా	120	తదవధికుశలీ 60
		తన్మంజుమంద 56
		తయాతితోత్త 151
		తరణితనయా 112

తరణోపాయ 110

తరుకుల సుషమా 14

తా

తాపంసంప్రతి 180

తావతోక్కిల 5

తి

తిమిరం హరన్తి 67

తిమిరశారద 160

తిరస్కృతోరోష 91

త్తి

తిరే తరుణి 63

తు

తుక్లాత్మనాం 119

తులనామనాలోక్య 164

తృ

తృష్టాలోలివిలోచనే 3

తో

తోయైరై 16

త్ర

త్రపాశ్యామా 127

త్వ

త్వమివపథిక 164

ద

దధానః ప్రేమాణం 18

దస్తాంశకాంత 148

దయితస్యగుణాన్ 103

దయితేరదనత్విషాం 85

దయితోసితత 129

దరానమత్కంధర 65

దవదహనజటాల 21

దా

దారిద్ర్యం భజతే 71

ది

దిగన్తే శ్రూయన్తే 1

దివానిశం వారిణి 159

దీ

దీనానామిహపరి 48

దు

దుర్బుత్తాజార 116

ద్వ

ద్వష్టాహృష్టో 125

ద్వ

ద్వైవే పరాగ్వదన్ 97

ద్వో

ద్వోర్థం ద్వయ 139

ధ		ని	
ధత్రేభరం	48	నిఖిలం జగదేవ	169
ధీ		నిఖిలాం రజనీం	154
ధీరధ్వని వి	34	నితరాం నీహ్	6
ధు		నితరాం పరుషా	54
ధునోతి ధ్యాంతాని	132	నిధింలావణ్యానాం	159
ధుర్వైరపి మాధుర్వై	115	నిపతద్బాష్ప	153
ధూ		నిభాల్య భూయో	91
ధూమాయితాదశ	140	నిరర్థకం జన్మ	146
ధృ		నిరుద్ధ్యయా స్తీం	67
ధృత్వాపదస్థలన	98	నిర్గుణఃశోభతే	136
ధ్యై		నిర్హృషణాగుణ	98
ధ్యాయన్నంబుజ	124	నిర్మాణేయదిమార్మి	115
న		నిర్వాణమంగల	98
నమనాగపి	54	నిర్వాసయస్త్రిం	152
నమిశ్రయతిలోచనే	163	నిష్ఠాతోపిచ	45
నయత్ర స్థేమానం	17	నిసగ్గాదారామే	29
నయనే వహతాం	92	నిస్సీమశోభా	73
నయనానంద సందోహ	169	నీ	
నయనాంచలావమర్శ	73	నీరక్షిర వివేకే	8
నవారయామోభవతీం	25	నీరాన్నిర్మలతో	35
నా		నీలాంచలేన	149
నాపేక్షానచదాక్షిణ్యం	22	నీపీనియమ్య	58
నార్హంతి రత్నాని	125	నై	
		నైత్రాభిరామం	157
		నై	
		నైర్దుణ్యమేవ	46

న్య		పౌ	
న్యజ్ఞాతివయసి	94	పౌలోమీపతి	26
ప		ప్ర	
పక్షైర్విసాసరో	136	ప్రతిసగరం	126
పత్రపుష్పఫల	14	ప్రత్యంగణం ప్రతి	122
పపాతపాథః	130	ప్రత్యుద్గతా	97
పరగుహ్యగుప్తి	47	ప్రథమం	110
పరపూరుష	89	ప్రబంధనంపద్మ	122
పరస్పరానంద	158	ప్రభాతసమయ	77
పరార్థవ్యాసంగా	41	ప్రభురపియాచితు	164
పరోపసర్ప	46	ప్రసంగేగోపానాం	80
పా		ప్రా	
పాటిరతవ పటియాన్	7	ప్రాణాపహరణే	154
పాటిరద్రుభుజంగ	76	ప్రాతస్తరాం	56
పాణాకృతః	89	ప్రాదుర్భవతి	166
పాణ్డిత్యం పరిహృత్య	136	ప్రాప్యత్ర	142
పాతాలంప్రజ	106	ప్రారంభేకుసుమా	27
పాన్థమందమతే	156		
పాపంహస్త	167	ప్రే	
		ప్రియేవిషాదం	160
పి		ఫ	
పిబస్తన్యం	34	ఫలవతిపిచుమందే	121
పిష్టోపిదష్టో	128		
		బ	
		బడబానలకాలకూట	163
		బదరామలకామ్ర	58
		బంధనస్థోపి	140
		బంధోన్ముక్త్యై	109
పు			
పురాగీర్వాణానాం	44		
పురాసరసి	2		
పుష్టాఃఖలు	15		

		భ	మలయాచల స్సం	141
			మలయానిలకాల	169
భవగ్రీష్మ	109		మలయాశలమనలీ	151
భవనంకరుణా	158		మలినేపి రాగ	50
		భి		
భిన్నామహాగిరి	52		మా	
		భు	మాగర్వముద్య	140
			మాధుర్యపరమ	1
భుక్తామృణాల	27		మానపరాగ్వదనాపి	73
భుజపంజరే	70		మాన్ధర్యమాప	88
		భూ	మీ	
భూతిర్నిచ	118		మీనవతినయభ్యాం	156
భూమిపాల	127			
భూమౌస్థితా	101		ము	
		భో	ముఞ్చసి నాద్యాపి	82
భోనారికేళ	123		ముదైవమస్తుం	59
భోభోవారిద	124		ముహుదర్శితయాద్య	69
		మ	మూ	
మధురాగమనో	87		మూలంభుజంగై	141
మద్వాణిమా	114		మూలంఘ్నాల	19
మధుపక్షవ	10			
మధుద్రాక్షా	114		మృ	
మధురతరం	165		మృగమదమాకురు	145
మధురసాన్మధురం	165		మృణాలమన్దానిల	162
మన్దస్మితేన	100		మృతస్యలిప్సా	189
మరకతమణి	112		మృద్వీకారసితా	106
మరందలోభాచ్చ	129			

య

యత్రాదృశేష	131
యథాతానం వినా	137
యథాయథాతామరసే	148
యథాభితాయాః	155
యదవధిదయితో	154
యదవధివిలాస	163
యదిలక్షణ	153
యశఃసౌరభ్య	47
యస్మిన్ ఫలతి	30

యా

యాతావకీన	100
యాతేమయ్యచిరాత్	9
యాతేయం భవతా	123
యా న్నిగురుజనైః	161

యే

యేతవనకిరణ	145
యేనశైశవ	127
యేనభిన్నకరి	29
యేనామంద	7

యై

యైస్త్వంగుణ	12
-------------	----

యౌ

యౌవనోద్గమ	70
-----------	----

రా

రాజానం జనయాం	79
రాజానః కతివా	133
రాజ్యాభిషేక	160
రాజ్ఞో మత్ప్రతి	150

రీ

రీతిం గిరా	103
------------	-----

రూ

రూపజలా	153
రూపారుచిం	72

రే

రేఖల తవ	135
రే చాంచల్య	33
రే చేతః కథయామి	107
రేరేబిడాం	119
రేరేమనోమమ	111
రేరేఖావల	146

రో

రోషావేశాన్నిర్గతం	65
-------------------	----

ల

లభ్యేతపుత్రైః	163
లవలీంతవ	69

లా

లావణ్యముజ్జ్వల	101
----------------	-----

లీ

వి

లీలాముకులిత

36

విధాయసా

68

లీలా లుంతిత

39

విధివంచితయా

152

లూ

వినయేనయనారుణ

63

లూనంమత్ర

31

వినైవ శత్రుం

162

ల్రో

విబోధయన్కర

161

ల్రోచనపుట్టాంభోజ

74

వియోగవహ్ని

159

ల్రోభాద్వరాటి

71

విరహేణ

81

ల్రోలాంకావళి

154

విలసత్కాననం

149

వ

విశాల విషయాటవీ

104

వంశభవో

42

విశ్వాభిరామ గుణ

39

వక్షోజాగ్రం

61

విశ్వాస్య మధుర

37

వజ్రం పాపమహీ

106

వివ్యవ్రీచ్యా

108

వదనకమలేన

158

వీ

వీక్ష్య వక్షసి

64

వదనారవింద

95

వృ

వృథా కథం

142

వదనేవినివేళితా

117

లీ

వనమార్జాల

121

వేదండ గండ

35

వనా నేతేలనీ

43

వ్య

వనితేలి వదన్వేళాం

157

వ్యత్యస్తం లవతి

82

వహతి విష

40

వ్యా

వా

వ్యాగుంజన్మదుకర

138

వాచా నిర్మలయా

105

వ్యాసతు సతు

143

వాచో హుంగలిక్తిః

76

వ్యో

విదుషాం వదనా

38

వ్యోమని బీజా

49

విదురా దాశ్చర్యం

78

శ

శతకోటి కఠిన	150
శతేనోపాయానాం	165
శయితా శైవల	81
శయితాసవిధే	92

శా

శాస్త్రాబ్యాకలితాని	115
---------------------	-----

శి

శిశిరేణ యథా	150
-------------	-----

శూ

శూన్యేపిచ గుణవత్తా	46
--------------------	----

శో

శోబాధరాంశు	151
------------	-----

శాస్త్రి

శ్యామం సితం	85
శ్యామలేనాంకితం	149

శ్ర

శ్రీయోమేమా సంత	110
----------------	-----

శ్రు

శ్రుణ్యన్ పురః	21
శ్రుతిశతమపి	69

శ్రే

శ్రేయాన్విధోర్బహు	131
-------------------	-----

శ్వా

శ్వాసోనుమాన	88
-------------	----

న

నక్షామాంగణ	84
నత్పూర్వాః ఖలు	41
న నః స్వతః	118
నస్తాపం జగతాం	133
నస్తాపయామి	111
నన్యజ్యకోకిల	124
నన్యేవాస్మిన్	108
నపంకముదకం	141
నపల్లవాకింసు	157
నముత్పత్తిః పృచ్ఛే	23
నముపాగతవతి	4
సంపద్యతాం	156
సంపాతయన్	131
సరజస్కాంపాండు	137
సరసిరుహోద్ధర	96
సర్వేపి విస్మృతి	97

సా

సానుకంపాః	148
సామదాగమన	155

సు

సుదృశో జితరత్న	94
సువిమల మౌక్తిక	152

సే

సేవాయాం యది	109
-------------	-----

సౌ		స్వ	
సౌదామనీ విలసిత	99	స్వప్నా ప్రరేపి	102
సౌరభ్యంభువన	22	స్వర్ణోక స్వ శిఖా	32
		స్వస్వ వ్యాప్తుతి	32
ప్ర		స్వా	
ప్రనాంతర్గత మాణిక్య	160	స్వార్థం ధనాని	51
ప్రనాథోగే పతన్	149	స్వే	
		స్వేదాంబు సాంద్ర	54
స్థి		స్వై	
స్థితింనోరేదధ్యాః	29	స్వైరం స్వైరభ	128
స్ని		హ	
స్నిగ్ధాభూదవనీ	126	హంసోనభాతి	143
స్మ		హరిణీ పేక్షణా	155
స్మయమానాననాం	157	హా	
స్మి		హారంవక్షసి	50
స్మితం నైతత్ కింతు	83	హాలాహలం	48
స్మృ		హృ	
స్మృతాపి తరుణాతపం	104	హృదయేకృత	66
స్వ		హే	
స్వచ్ఛంద దల	9	హే హంస పక్షిప	117
		హే హేమకార	118